

АРКАДІЙ ФІДЕР

САНКІ
САНКІ

АРКАДІЙ
ФІДЕР

Видавництво ЦК ЛКСМУ
„Молодь“
Київ 1962

**32 И
Ф50**

На Далекий Схід, до Північного В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі я виїхав із звичайним паспортом як приватна особа, літератор, друг лісових людей і звірів. Ніхто не давав мені ніяких завдань апі вказівок, не посилали мене ні уряд, ні міністерство, ні навіть Спілка письменників. Але все-таки мене хотісь посылав на Далекий Схід. Послала та безіменна людина, яка щодня поспішає до свого верстата. Це вона послала мене, бо їй цікаво знати, як там, у далекому В'єтнамі, живуть, розважаються, над чим журяться і про що мріють люди. Словом, мене послали читачі моїх книжок, щоб я написав про В'єтнам чи Камбоджу так, як писав про Укаїлі або Мадагаскар.

Неважаючи на неофіціальний характер подорожі, працівники Міністерства культури в Ханої прийняли мене гостинно і доброзичливо. І я складаю їм сердечну подяку за все те приємне, чого я зазнав на їхній прекрасній батьківщині. Якщо в моїй книжці подекуди трапляється жартівливий тон і деякі дошкільні речі, то нехай і це буде прийнято як доказ моєї глибокої приязні до в'єтнамського народу, моого подиву та захоплення.

Аркадій Фіделер

ДОРОГОЮ БІЛИХ МЕТЕЛІКІВ

ілыми дияволами — напевне не без підстав — називали колись китайці всіх європейців, які приїжджали до них. Але ті часи давно минули, тепер ми справжні друзі з Народним Китаєм.

А проте в швидкому поїзді, який віз мене з Пекіна на південь, до В'єтнаму, і досі додержувалися традиційного розподілу між жителями Європи і Азії: тут купе тільки для європейців, там — тільки для азіатів. І хто, бувало, випадково заблукав не в своє купе, того — завертай голоблі — дуже ввічливо, але досить категорично просили вийти.

Беата Бабад, кореспондентка Польського Агентства Преси, половину ночі проспала з милою молодою китаянкою, перш ніж залізнична служба помітила це, і їх негайно розлучили. Беату хотіли перевести до мене в купе, в якому, до речі, я був сам. В китайських спаль-

них вагонах чоловіки і жінки їздять в одному купе. Така романтика нам обом не подобалась, і, зрештою, Беата перейшла до росіянок, що їхали цим же поїздом.

Я спокійно, без зайвих емоцій дивився на краєвид, поглядаючи крізь великі вікна вагона то ліворуч, то праворуч, намагаючись зберігати почуття міри і розсудливості: не личило мені, бувалому мандрівникові, який об'їздив півсвіту, захоплюватися всім, наче турист, що вперше потрапив за кордон. І все-таки важко було не захоплюватися неповторною красою 'безмежного азіатського простору.'

Ми їхали західним краєм Китайської низовини; праворуч, на заході, виднілися гори Тайханг, ліворуч простяглася славнозвісна низовина. Гори здалеку схожі були на Пенніни, інколи на Татри, тільки вони зовсім безлісі. Щойно показавшись, гори одразу ж почали насуватися звідусіль єдиною, шаленою, безперервною і страшенно заплутаною масою, підносили свої вершини у тібетське небо, спадали через Гіндукуш на афганські степи, пливли до Ірану і Туреччини, сягаючи аж до Смирни, на узбережжі Егейського моря, за якихось десять тисяч кілометрів звідси. Куди там порівнювати наші добродушні Карпати з цим могутнім гірським велетнем!

Часом я аж посміхався від подиву — так схожа Китайська низовина на наші ловіцькі¹ землі: така ж рівнина, що тягнеться на десятки кілометрів, такі ж осінні поля після жнив, до болю знайомі межі, і ніде — хоч запали — не знайдеш лісу. Зате скільки тут доріг, обабіч яких виструнчилися ріvnі шереги дерев, дуже схожих на наші тополі.

Тільки поля бавовнику зрідка порушували цю подібність: незібрані білі шапки на кущах здавалися чудовими білими квітами. І вже зовсім не схожими на наші вози були двоколки, в які звичайно запрягають коня або осла. А тутешні житла? Вони гірші, ніж наші селянські хати, і скидаються скоріше на мазанки-курники.

В цю пору року, в листопаді, на полях працюють мало. Зате ми бачили в'єтнамців, які мандрували шляхами і стежками. На плечах у кожного — коромисло з

¹ Ловіцькі землі — від повітового міста Ловіч Лодзінського воєводства.

різним крамом. Людина, що кудись прямує швидкими, коротенькими кроками, зігнувшись під важкою ношою—звичайне для цих країв видовище, майже символ.

Населення тут сила-силенна, а жител порівняно мало. Важко собі уявити, як у такій тісноті живуть люди. На Китайській низовині, яка простяглася від Пекіна до Шанхая, на території, не більшій як півтори Польщі, проживає майже в п'ятнадцять разів більше людей, ніж у нас.

Особливо цікавим у такій подорожі є те, що людина весь час перебуває під обстрілом найпримхливіших контрастів. На кожному кроці якісь божевільні перескакування з одного світу в інший: поряд з речами живими тут бачиш мертві, закостеніле, поряд з чимсь дуже близьким — картини чужі, незрозумілі. Тисячоліття стикалися тут так, як десь-інде століття.

Через кілька годин після виїзду з Пекіна ми пereїждjали Жовту річку — Хуанхе. Це чудова річка, дорога серцю кожного китайця. Адже тут, над середньою течією Хуанхе, колись, у стародавні часи, була колиска китайського народу. Талановите, хоробре плем'я швидко розвивалося, заселяло дедалі більше земель і близько п'яти тисяч років тому опинилося на порозі історії. Спочатку воно просунулося на північ, аж до амурських лісів, потім на південь, до Тонкінської затоки, і, нарешті, на захід. На півдні воно зустріло шалений опір нечисленного гірського племені мяо. То була війна чи не найдивніша в історії людства: вона тривала понад чотири тисячі років. В запеклих, жорстоких боях найчастіше зазнавали поразки войовничі горяни, але війна все-таки не знищила їх.

Ми пересікли Янцзицзян — Блакитну річку — і поїзд, що до цього мчав просто на південь, повернув трохи на захід і їхав тепер гористою місцевістю, характерною для всього південного Китаю. Дедалі теплішало, веселішими ставали краєвиди, сонце припікало дужче, а разом з теплом і все навколо набувало принаднішого вигляду. На червоних ґрунтах росла соковита зелень і крислаті дерева, частіше траплялися зарості і дзюркотливі струмочки. Здавалося, що й хати тут багатші, сади буйніші і люди не такі згорблени. Деся біля Ханчжоу ми проїждjали по такій прекрасній місцевості, що аж дух захоплювало: на низинних рисових полях височіло багато

вапнякових гір, немов кількасотметрові скелясті вежі, у розщелинах яких поросла буйна зелень. Лагідні рисові поля, бундючні скелі, сонячні хатинки, що тулилися до них, чарівне небо — все це створювало картину якогось невимовного спокою і щастя.

— Чудово тут, правда? — запитав китаєць, мій знайомий по вагону. Йому, видно, було приємно, що я в захваті від навколишнього краєвиду.

— Люди тут повинні бути щасливими! — відповів я.

— Щасливі, щасливі! — підтверджив він з ледь вловимою іронією.

— Хіба ні? — здивувався я.

— Не всі були тут щасливі! — пояснив китаєць і розповів мені про долю цієї привабливої землі.

Давним-давно, коли тут, на півдні, були ще дикі краї, китайські імператори засилали сюди багатьох поетів і художників, які впали в немилість при дворі. Саме тут народжувалися шедеври китайської поезії, що оспіували красу природи, саме тут зрошували землю гарячі слози засланців, яких мучила туга за батьківщиною.

— Краса обличчя не завжди свідчить про те, що все інше гаразд,— усміхнувся мій співбесідник.

Але південне сонце щедріше за північне, і цей край з давніх-давен вабив до себе. Оцим шляхом, де ми ідемо, сюди вдиралися з півночі войовничі орди, винищуючи племена, що траплялися їм на дорозі, і, тільки діставши гарячих тропічних долин, вони втрачали своє північне завзяття. Отже, в ті часи тут проходили і китайці, і вигнані ними племена мяо і тай. Потім по кістках китайців прокотилися татарські орди і хмари страшних монголів, які розбивалися лише об Тонкінську затоку. Всіх приваблювало сонце, всі прямували сюди в гонитві за багатством, у пошуках кращого життя, земного раю.

Напевно, це сонце і буйна південна рослинність справді мали чарівну силу, бо і в нас, пасажирів китайського експресу, зростало тепле почуття до цього краю.

Десь за станцією Куейлін я побачив у вагоні двох чоловіків, що стояли біля сусіднього купе. В перші дні подорожі мені нелегко було визначати національність місцевих жителів, але тут я відразу збагнув, що це не китайці: обличчя в них були більш пласкі, монгольські, в око впадали срібні кільця довкола шиї. По цій незви-

чайній оздобі їх легко було розпізнати. Це були мео, як їх називають в'єтнамці,— колишні володарі південно-китайських просторів, а тепер, після тисячолітньої боротьби,— жителі малодоступних, гірських районів Китаю, В'єтнаму, Лаосу і Сіаму.

Важко було сказати, якого вони віку, зате одне в їхніх обличчях не викликало сумніву: відвертість і якась приваблива простота, характерні для багатьох людей, що дуже зжилися з природою. Обидва не звертали ні-якої уваги на пасажирів і пильно придивлялися до чогось у повітрі над долиною, якою ми саме проїжджали. Я теж глянув туди і, здивований, помітив величезну хмару білих метеликів, що сунула за поїздом. Сила-силенна цих істот летіла на південь, і було в тій незвичайній мандрівці щось зворушливе. Напевно, їх вабило на південь те саме, що колись, тисячі років тому, вабило туди людей, і вони вперто летіли до теплішого сонця, до кращого життя.

Обидва мео, очевидно, розуміли їх, бо жваво, хоч і тихо, обмінювалися своїми зауваженнями. Пізніше я не бачив уже ні метеликів, ні цих мео.

Тоді я навіть не думав, що в цій чудовій подорожі, сповненій всіляких переживань та несподіванок, скромне гірське плем'я м'яо полонить мое серце.

В'ЄТНАМЦІ

Білі метелики, переліт яких я спостерігав під Куейліном, були дуже схожі на наших капусниць, добре відомих у країнах помірного клімату. Звичайнісінські собі мандрівники з півночі, нічим особливим не примітні. А коли на другий день ми під'їджали до останньої китайської прикордонної станції Пінгсянг, я з радістю занотував у своїй записній книжці три значущі слова із знаком оклику: «Нарешті, пишні тропіки!»

Так, це були вже тропіки. У повітрі стояв густий, характерний запах стиглої рослинності. Жителі тут — самі китайці, тільки рухи у них повільніші, наче ці люди мають дуже багато часу. Волога, задушлива спека відразу ж нагадала мені Мадагаскар і Амазонку. Як і там, вона вранці поїтъ людину спокусливими мріями, а опівдні мучить страшеною спрагою. Та особливо гостро

відчути, що я в іншому кліматі, мені допомогли метелики.

Була вже осінь — у тропіках пори року теж визначено точно,— але в Пінгсянгу раптом зароїлися міріади метеликів, і всі вони були зовсім не схожі на тих, яких я бачив день чи два тому. Особливо щире захоплення викликав у мене один метелик, дуже красивий, хоч і звичайний для цієї місцевості. Вражало в ньому розкішне поєднання червоного і чорного кольорів з домінуючим жовтим. Придивившись до нього уважніше, я побачив, що це звичайнісінський капустяний білан — *Ixias tonkiniana*, капусниця. Але яка капусниця! Які чарівні барви подарувало їй сонце і які розміри! Я зрадів: видно, що це вже справжні тропіки!

У Пінгсянгу ми пересіли на в'єтнамський поїзд і, проїхавши в глиб гір кілька кілометрів, опинилися на кордоні між Китаем і Північним В'єтнамом. Тут проходив також вододіл між басейном річки Сі-кянг, яка лишилася позаду, і басейном Тонкінської затоки, що була ще попереду. Звідси ми почали спускатися вздовж гірського струмка, який поступово перетворився на повноводну річку Туонг, що звивалася в долині, надаючи їй чарівної краси. По сторонах височіли стрімкі гори з тропічними заростями, а внизу, обабіч залізниці, розкинулися рисові поля. Кожна п'ядь орної землі використана до краю. Саме були жнива. Люди на полях збирали дозрілій рис. Майже всі вони були в солом'яних конічних в'єтнамських брилях і коричневих куртках. Коричневий колір дуже поширеній серед в'єтнамських селян. Але люди, яких ми побачили в прикордонних гірських селищах,— то ще не справжні в'єтнамці; вони належали до якоїсь більш-менш в'єтнамізованої національної меншості, що живе тут.

Отак їхали ми чудовою долиною, так званою Китайською Брамою, крізь яку протягом тисячоліття сунули з півночі на південь незліченні орди суворих воїнів, а з ними котилися й животворні хвилі китайської цивілізації.

Милуючись величною природою і чудовими краєвидами, працьовитими селянами на першому плані, ми під'їжджали до Тонкінської Дельти — осередку основних азіатських проблем як колись, так і тепер — нещасного краю, що з давніх-давен спустошувався безперервними

війнами, батьківщини одного з найпрацьовитіших і найцикавіших народів Азії.

Назва В'єтнам з'явилася вперше у народних сказаннях 2878 року до нашої ери, але потім, наче метеорит, на довгі роки десь загубилась. І тільки значно пізніше — 258 року до нашої ери — країна увійшла в історію: про її долю і війни почали писати в китайських хроніках.

В'єтнамці, прабатьківщиною яких в незапам'ятних часів була Тонкінська Дельта, жили з своїми сусідами не дуже дружно; їх здавна вважали неблагонадійними і схильними до заколотів. Французи, розпочавши завоювання аннамської імперії¹, ще більше поглибили цю думку.

В 1858 році Анрі Муо, наприклад, твердив, що «аннаміти (так у той час називали в'єтнамців) — маленькі, худорляві, рухливі, поривчасті, нестримані, мстиві і надто зарозумілі». Казали, що вони «підступні, нещирі, брехливі й злодійкуваті», хоч інші, доброзичливіші судді, не могли заперечити, що в'єтнамці «скромні, гостинні, ввічливі, працьовиті, жваві, шанують начальство, люблять родичів».

Що б не приписували їм вороги, всі мусили визнати такі риси в'єтнамців, як незвичайна енергія, заповзятливість і хоробрість. Їхня енергія викликає тим більший подив, що в'єтнамці — жителі тропічної країни, де більшу половину року стоїть страшена спека: адже це затримує розвиток творчої ініціативи. В'єтнамці виявилися сильнішими за згубний клімат. А що вже казати про їхню хоробрість!

Коли в середині XIX століття честолюбні французыкі адмірали, за спинами яких стояли всевладні агресивні кола і уряд Франції, почали добиратися до аннамської імперії, вони, напевно, й не підозрювали, у гніздо яких кусючих шершнів засовують свої руки. Проте за тридцять років французи відносно легко завоювали Аннам: вони були краще озброєні, дисциплінованіші, мали набагато більшу матеріальну базу, ніж їхній противник, ослаблений внутрішніми чварами правлячої верхівки.

Французи багнетами завоювали країну, і управляти нею доводилося теж за допомогою багнетів. Та народ не

¹ Аnnamська імперія — колишня назва центральної частини Республіки В'єтнам.

скорявся. Протягом кількох десятиліть французького панування колонізатори не мали спокою: у країні то тут, то там вибухали збройні повстання. Адже це був той самий народ, про який ішле дві тисячі років тому говорили, що він схильний до бунтів, той народ, що в Х столітті скинув із себе ярмо китайських імператорів, а в XIII — зупинив грізні монгольські орди, що налічували близько півмільйона воїнів; потім цей народ у важких кількастолітніх війнах знищив на півдні велику державу вояовничих цзямів, відібрав у камбоджійців гирло Меконгу, а решті Камбоджі і Лаосу нав'язав свій протекторат; він не раз перемагав у війнах з могутнім Сіамом і одночасно гострив свій меч у багатьох кривавих усобицях. Мабуть, французькі гордовиті адмірали, а пізніше губернатори не знали історії або забули, які в'єтнамці в'їдливі осі.

Французи панували, поки підкорений і роз'єднаний народ не мав спільної, великої мети. Та ось він знайшов її і почав переможну боротьбу за визволення. Не врятували колонізаторів ні літаки, ні напалм і мортири, ні американська допомога та озвірлі іноземні легіони. Перемогла неймовірна хоробрість усіх в'єтнамців, у тому числі й жінок та дітей, їхня здатність іти на нечувані жертви, надзвичайна дисциплінованість, їхня велика мета. Переміг дух То Віп Дьена, солдата з-під Дьєн Б'єн Фу, який загинув, кинувшись під гармату, щоб її зупинити, коли перервалися канати і вона почала котитися у прірву.

В цій війні в'єтнамці перемогли також завдяки гідній подиву далекоглядності, якої вони, безперечно, навчилися у китайців. Ворог, розлючений близькою поразкою, не перебирає методами та засобами і чинив жахливі злодіяння. І тепер у жилах холоне кров, коли переглядаєш повідомлення про злочини загонів колоніалістів. Хто міг би дорікнути батькам і рідним цих нещасних жертв, якби вони сповна — око за око відплатили кривдникам! А тим часом гнів в'єтнамських солдатів одразу щезав, як тільки вони брали ворога в полон. Полонений ставав ближнім, йому пояснювали мету справедливої війни, а потім відпускали на волю. Така незвичайна великудушність діяла краще за найгрізнішу зброю.

Ось характерний випадок, що показує нам спосіб мислення в'єтнамців. У боях під Лаї Чау, на північному

заході країни, в'єтнамці взяли в полон чималий загін таї, які вислужувалися перед французами, одержуючи за це досить солідні запаси рису. Солдати-переможці були страшенно голодні, вони вже місяць іли тільки дике коріння, але ніхто не взяв і зернятка рису: здобич призначалася для харчування полонених. Через кілька днів сталося те, чого й варто було сподіватись: таї ладні були йти у вогонь і воду за своїх недавніх ворогів.

Кілька годин наш поїзд кружляв поміж гір, що ставали все нижчими та красивішими, і нарешті дістався до Тонкінської Дельти. Скільки сягає око — скрізь прохолодна плоска рівнина; безліч рисових полів, поділених межами — тамами, і сотні сіл у зелені дерев, переважно високого бамбука. Ця частина В'єтнаму, як і Китайська низовина з її надзвичайно родючим ґрунтом, належить до найбільш населених місць земної кулі.

У золотому промінні щедрого сонця все здавалося б привабливим, коли б не похмурі свідки недавньої війни: високі, масивні, збудовані з щегли сторожові вишкі з бійницями на всі боки. Ці вишкі французи будували вздовж стратегічних шляхів за два-три кілометри одна від одної. Ворожі велетні, нав'язані рівнині, не виконали свого призначення, не зупинили в'єтнамців, і тепер стоять порожні, мертві, ні кому не страшні і не потрібні, в той час як навколо, в селянських хатах і на рисових полях, життя буяє так само, як і тисячі років тому.

Вишок цих з самого кінця війни ніхто не займає. Вони, наче полонені, яким дарували життя, назавжди забули недобре минуле. Осторонь величезних людських змагань і трагедій, вони стали тільки аrenoю малих трагедій: метелики сідали на розпечени сонцем стіни, і їх пожирали ящірки, які полювали тут на комах.

НАЙПРЕКРАСНІШІ ЖІНКИ І НАЙРЕВНИВІШІ ЧОЛОВІКИ

Мандрівник, що приїздить до В'єтнаму з півночі і звик бачити китаянок — здебільшого коренастих, одягнених у голубі, полотняні, трохи мішкуваті кофти, з приємним подивом дивиться на вулицях Ханоя на в'єтнамок. Вони вродливі і привабливі. У багатьох з них

гарненькі обличчя, на яких світиться шляхетний вираз доброти; одягаються здебільшого скромно, але з великом смаком; усі вони стрункі й тендітні, як тростинки. Може, це не дуже вдале порівняння, бо звичайно з тростинкою зв'язано уявлення про щось довге, в'єтнамці ж, навіть чоловіки, невисокі на зріст, а жінки ще нижчі. Але так чи інакше, вони надзвичайно граціозні.

Гарну будову в'єтнамок підкреслює їхній національний костюм: сорочечка і штани, переважно шовкові (вітчизняний шовк належить тут до буденних тканин), поверх яких одягається довга — аж до кісточок — туника, пошита з тонкого матеріалу. Внизу, з обох боків на туніці, робляться розрізи. Туніка так щільно облягає стан, що немов на скульптурі видно всі лінії тіла. В'єтнамки, так само, як і китаянки, завжди виходять з дому тільки в штанях. Коли одного разу жінка не європейка з'явилася у європейській сукні на вулиці Ханоя з неприкрытою нижньою частиною ніг, це викликало величезну сенсацію, але виявилось, що то була «модернізована» лаотянка. В'єтнамки, навіть найбільш передові, ніколи не вийдуть на люди, не надівши довгих штанів.

Кожна, навіть найменша спроба європейських чоловіків пофліртувати з в'єтнамками незмінно натрапляє на перешкоди з боку в'єтнамських чоловіків. У цьому відношенні європейців там на кожному кроці — в готелі, на вулиці, в кіно, в театрі, словом скрізь — оточує нездоланий мур. Пильні очі чоловіків завжди перехоплюють погляди європейців, які ненароком або свідомо дивляться на молодих в'єтнамок.

Це завзяте пильнування жінок інколи набирає просто чудернацьких форм. Якось Міжнародна комісія попросила в'єтнамський уряд надіслати трьох друкарок для роботи в бюро. Але надіслали трьох в'єтнамців, що пишуть на машинці.

Правда, в комісії працювало кілька в'єтнамок, які добре володіли іноземними мовами. На службі ці співробітниці поводились вільно і невимушено. Та як тільки після роботи виходили на вулицю, жінок наче хто підміняв: вони, як вогню, уникали своїх європейських та індійських колег, боялися зустрітися з ними поглядом, не хотіли їх знати, щоб не мати неприємностей від своїх земляків.

Якось кілька європейців, прогулюючись у неділю вулицями міста, захотіли сфотографуватися на фоні Малого озера. В цей час повз них проходила молода в'єтнамка-солдат. Серед європейців було двоє офіцерів у мундирах, які чимо запросили колегу сфотографуватися. Дівчина охоче погодилася і посміхаючись стала між ними. Ралтом перехожий, людина зовсім стороння, підскочив до неї, схопив за руку і, гrimнувши на дівчину, витягнув її з групи. Він не хотів, щоб в'єтнамська дівчина фотографувалася з чоловіками-чужоземцями. Одразу ж зібрався натовп, і обое зникли.

У мене теж була маленька трагедія. Доктор Октавіан Перожинський, мій мілий ханойський приятель, завжди купував цигарки у вуличному лотку у знайомої жінки. З часом він здружився з цією в'єтнамкою та її дванадцятирічною доночкою. Якось після обіду ми прийшли купити цигарки; доночка заступала матір. Перед тим я розповідав своєму другові про винахідливість і дотепність в'єтнамських дівчат, які під час війни брали участь у русі Опору. Щоб відрізнятися від інших дівчат, усі вони рівно підрізали волосся. У нашої знайомої, що продавала цигарки, була саме така проста і красива зачіска. Я підійшов до дівчини і, показуючи на волосся, попросив, щоб вона повернула голову. Якийсь перехожий зрозумів мої рухи як прелюдію до небезпечних диявольських залицянь і, ставши за три кроки, вступив у мене задерикуватий, колючий погляд. Ми відійшли. А він прикипів до місця, немовби охороняючи дівчину, і навіть здалеку шмагав нас войовничим поглядом.

Працівники, Міжнародної комісії говорили, що в'єтнамки — найпрекрасніші в світі жінки, а в'єтнамці — найревнівіші чоловіки. Правда це чи ні, але одне цілком ясно: тутешні жінки — абсолютне табу для будь-якого іноземця, табу, нав'язане чоловікам і таке сувере, що я, наприклад, за весь час свого тривалого перебування у В'єтнамі жодного разу не бачив на вулиці в'єтнамки у товаристві європейця.

Таке становище багатьом здається безглуздим і незрозумілим. Одні пояснюють його враженими почуттями в'єтнамців, інші вважають, що це емоційна реакція, що лишилася з часів недавньої війни, коли молоді жінки зазнали багато горя від розпусніх ворожих солдатів, особливо з заморських загонів.

Але, мабуть, справа не тільки в цьому. Причини треба шукати значно глибше, в національних традиціях В'єтнаму, що сягають у сиву давнину.

Головною, найважливішою суспільною одиницею була тут з давніх-давен сім'я, а в сім'ї абсолютним авторитетом був її голова — чоловік. Батько мав необмежену владу над дітьми, особливо дочками. Життя жінки складалося так, що спочатку вона як дочка була невід'ємною частиною батьківського дому, а потім як дружина — дому чоловіка. Коли ж вона звільнялася від цих двох деспотичних влад, то, здебільшого, ставала повію і знову потрапляла під таку саму деспотичну владу звідниці. Вільних жінок у В'єтнамі не було, як не було й таких жіночих професій, що звільняли б жінку від залежності.

Колоніальний режим, підтримуючи проституцію, намагався ослабити узи в'єтнамської сім'ї. Рух Опору, який виник у перші роки світової війни в північних горах В'єтнаму, поставив собі за мету не лише добитися політичної свободи країни, а й досягти морального оздоровлення суспільства: назавжди покінчти з проституцією, піднести рівень доброправної сім'ї.

В рядах В'єтміну панували надзвичайно суворі в цьому відношенні звичаї. Коли, наприклад, в'єтнамські загони почали займати територію, населену таї (а це плем'я славиться дуже вродливими дівчатами), жоден з переможців не скривдив дівчини, і це навіть викликало неабиякий подив серед населення.

Але, такими були в'єтнамці колись, такими залишилися і тоді, коли тріумфально ввійшли до визволеного Ханоя, коли почали впроваджувати в життя свої революційні гасла. Незабаром вони майже повністю викоренили все, що нагадувало розпусні нрави колоніалістів. Сімейне життя регулюється суворими законами моралі. В суспільстві, де із завзятою пристрастю знищується все, що хоч трохи скидається на моральну легковажність, немає місця і коханню, не освяченому законом. І якщо це кохання не знайшло визнання серед самих в'єтнамців, то чи є підстави дивуватися, що тим жорстокіше переслідуються будь-які натяки на нього з боку іноземців!

Мені здається, що саме так можна тлумачити подібні явища.

ЩЕ ОДИН ПЕРЕЖИТОК

Прибувши до В'єтнаму, я одразу ж, ще на ханойському вокзалі, зустрівся з місцевими літераторами.¹ Приємно відзначити, що ми легко знайшли спільну мову і встановили сердечні стосунки. Наші зустрічі й цікаві розмови відбувалися неодмінно за чашкою чаю, який чудово пахне квітами магнолії.

На одній із таких зустрічей Нгуен Ван Бонг, автор відомої повісті з часів війни під назвою «Буйвол», розповідав про труднощі, з якими він зіткнувся при написанні нового твору. Щоб ми краще зрозуміли його, Нгуен Ван Бонг переказав зміст своєї повісті. Молодий герой, що походив, як і сам автор, з дрібноміщанської родини, кохав дівчину, що належала до того ж класу. Це було на окупованій французами території. На заклик Хо Ші Міна, юнак покинув рідне містечко і наречену, прорвався через лінію фронту і вступив до лав руху Опору. Тут він познайомився з товаришкою по збройі, дівчиною з бідної селянської родини, свідомим бійцем революції, і вони покохали одне одного. Після війни, повернувшись до містечка, юнак побачив, що його колишня нареченена лишилася йому вірною, і більше того: почуття хлопця до неї також не згасло. Тут і починається конфлікт. Юнак кохає обох дівчат. З однією його поєднуне спільне походження, з другою — спільна політична платформа. Він не знає, яку взяти за дружину. Автор теж не знав, як же закінчити свій твір. І ми не могли йому допомогти.

Ця зустріч з Нгуен Ван Бонгом відбулася в перші дні моого перебування у В'єтнамі, коли я ще погано знав звичаї цієї країни. Якби це трапилося трохи пізніше, я міг би дещо порадити авторові. Мене здивувало, що він сам не додумався. Адже за в'єтнамськими звичаями, герой твору мав повне право одружитися з обома дівчатами. Багатоженство завжди було тут звичайним явищем, воно процвітало за часів імператора, існувало в період колоніалізму, існує й тепер, у народній республіці. Я знаю кілька випадків з сучасного життя, коли, як і в повісті Нгуен Ван Бонга, влада не тільки погоджувалася на двоєженство, а навіть радила його, як найсправедливіше людяне розв'язання таких ситуацій.

У християнських країнах існує погляд, що там, де вкоренилося багатоженство, неможливе справжнє

кохання. В'єтнам спростовує це. В'єтнамці глибоко відчувають, що в коханні найвище, і в іх літературі — поезії, драматургії, легендах — є чимало прекрасних творів про натхненне кохання, яке не тільки не поступається перед європейським, а може й перевершує його.

Навіть за теперішніх часів, коли країна пройшла крізь грози війни і революції, залицяння у в'єтнамців мають дуже поетичний характер. Так, наприклад, закоханому допомагають дві рослини: ліана бетель і пальма арекі. Юнак приносить листя бетелю і пальмовий горіх своїй любій, і, якщо та їх бере, значить, дівчина поділяє його почуття. Чому саме бетель і арекі? Бо це, як розповідає поширена у В'єтнамі легенда, символи пального почуття і непохитної вірності.

Колись два брати любили один одного так сильно, що важко було знайти подібну любов у всій країні. Та ось старший брат одружився з вродливою шляхетною дівчиною і в перші ж місяці забув про свого молодшого брата. Того це страшенно вразило; не перенісши завданого удару, він подався світ за очі. Через кілька днів, зовсім знесилений, молодший брат упав на березі річки і помер. Духи, що співчували його горю, з милосердя перетворили його у вапнякову скелю.

Незабаром старший брат зрозумів, якого горя завдав своїм щастям молодшому братові, і помчав шукати його. Добігши до річки, зібрав рештки сил і виліз на вапнякову скелю, щоб, затуливши очі від сонця, роздивитися навколо. Але на вершині він, знесилений, помер. Духи обернули його в пальму з довгим листям, схожим на долоню, що закриває очі від сонця.

Не дочекавшись чоловіка і його брата, дружина, сповнена лихих передчуттів, побігла їх шукати. Побачивши над річкою вапнякову скелю, на вершині якої росла пальма арекі, вона люблячим серцем зрозуміла все, що тут склілось. У жінки ще вистачило сил дістатися на скелю і обійняти пальму. Вона вмерла і стала ліаною бетелю.

Коли звістка про це долинула до імператора, він особисто приїхав сюди і наказав збудувати на честь вірного кохання чудову пагоду. З того часу стало звичаєм жувати листя бетелю і горіхи арекі з вапном, а закохані на доказ своїх почуттів дарують одне одному листя цих благородних рослин.

Кількасотметрові стрімкі скелясті велетні —
пожива для легенд і фотоапаратів. До стор. 23.

Поміж хатами виструнчилися пальми арекі. До стор. 28.

Кохання у молоді В'єтнаму буває таке палке і трагічне, що іноді призводить до самогубства. В Ханої я мешкав у віллі поблизу нібито досить глибокого озерця, яке називають Озером закоханих самогубців. Ті, хто зазнав сердечної катастрофи, приходили сюди топитися. Це були юнаки і дівчата, які не могли пережити розчарування в любові, але найчастіше смерті шукали ті, уперті батьки яких не погоджувалися на шлюб з коханим.

Одного травневого вечора симпатичний чоловік — радник Міністерства культури Суунг повіз мене у північну частину міста до так званого Великого озера, відділеного від Червоної річки потужною дамбою. Вулиці міста лишилися позаду, і шосе повело нас між двома частинами озера, з якого повівав свіжий вітерець. В травні у В'єтнамі вже стойть нестерпна спека, а над Великим озером завжди прохолодно, і саме тут з вечора до пізньої ночі відпочивають люди. Шосе в цьому місці називається Дорогою закоханих, бо здебільшого тут гуляє молодь. Видно, Суунг хотів мені показати, що в'єтнамська дорога до соціалізму не виключає романтичної Дороги закоханих. І справді, ми помітили тут кілька десятків пар, що сиділи у малоосвітлених куточках над берегом, близенько притуливши одне до одного.

— Це справді закохані? — спитав я зацікавлено.

Суунг, типовий в'єтнамець, спочатку не зрозумів, що я маю на увазі, а коли я пояснив, жваво відповів:

— Ні, це наречені.

— Усі? Геть усі?

— Усі.

Колись тут наречену або нареченого вибиралі батьки, причому вся церемонія супроводжувалася обрядами, що існували протягом віків. Основним було визначення посагу чи викупу, який батьки молодого повинні були платити батькам молодої. Як правило, викуп складався з десяти злитків золота, а це для середньої в'єтнамської родини становило досить значну суму. Отак «куплена» молода дружина приходила в дім чоловіка і тут неодмінно потрапляла під деспотичну владу не лише чоловіка, а й його матері. Свекруха вважала справою честі і своїм обов'язком — а може, то просто була помста за те, що довелось викинути стільки золота — як найжорстокіше ескілуатувати невістку. В перші роки

після одруження молода дружина в основному була по-пихачем і служницею у свекрухи, незалежно від того, як кокав її чоловік.

Нові часи і революційні ідеї послабили становище і обмежили владу свекрухи, значно знизили посаг, проте давні шлюбні звичаї уперто живуть ще й досі.

Шарль Мейє, мій товариш по мандрах у хаші Камбоджі, француз, який протягом десяти років вивчав звичаї індокитайських народів, розповідав мені про долю молодої француженки, що вже після другої світової війни вийшла заміж за в'єтнамця. Вони познайомилися і покохали одне одного під час навчання в Сорbonні. Одержанівши дипломи, молоде подружжя поїхало до Сайгона, рідного міста чоловіка, і тут вekoчили у препаскудну халепу через старі звичаї. Хоч свекруха й мала добре серце, але лишалася забобонюю матроною, з гідністю якої було несумісне легковажне ставлення до її прав і обов'язків. Тому француженка з університетським дипломом мусила підкоритися всевладній традиції і в усьому догоджати свекрусі протягом року — цей термін був такий короткий тільки тому, що чоловік узяв її, не заплативши батькам у Франції жодного злитка золота.

Одного разу, коли в їхньому сайгонському домі зібралися гости — там був і Шарль Мейє, — француженка при всіх обійняла чоловіка. Треба було бачити, який дияволський погляд кинула на неї свекруха за таку зухвалість!

Розлучення для чоловіка здавна вважалося надзвичайно легкою справою, судовий процес тут був відповідно спрощений. Треба було знайти сім головних гріхів, за допомогою яких чоловік міг позбутися своєї дружини. Серед них найголовнішим була безплідність, потім докучливість характеру, передусім балакучість і надмірна заздрісність. Якщо любов пройшла, це теж вважалося підставою для розлучення, але чоловіки рідко з цього користалися, бо цілком законним було багатоженство. Чоловіки вдавалися до розлучення лише у виняткових випадках — адже робочі руки у господарстві завжди потрібні. До того ж при одруженні платять чималі гроші. Взагалі розлучень було небагато, бо й жінки не дуже прагнули до цього: доля розлученої жінки була сумна.

Багатоженство у В'єтнамі розв'язувало і понині подекуди розв'язує чимало родинних труднощів та громадських ускладнень, яких не позбавлені і громадяни тих країн, де узаконено одноженство. З роками дружина поволі виходила з-під свекрушиної влади, але водночас, старіючи, втрачала і любов чоловіка. Отож, зберігаючи добре взаємини з чоловіком і права першості в домі, дружина погоджувалася — особливо, коли сама не мала дитини, — щоб чоловік вибрав собі другу жінку, звичайно значно молодшу. Частенько навіть сама ж її знаходила, бо для неї було не байдуже, яку товаришку життя вона бере під свій дах і до свого господарства. Взаємини між старою жінкою і молодою були точнісінько такі, як колись між першою жінкою та свекрухою: старша мала повну владу над молодшою, командувала нею, немов своєю служницею — і так до самої смерті. Це ніби своєрідна винагорода чи відплата за те, що перша дружина поступається перед іншою. Чоловік міг мати кілька дружин, але тільки перша залишалася повновладною хазяйкою в домі і матір'ю сім'ї. Навіть діти інших жінок по закону належали їй.

Багатоженство дозволяли собі лише заможні люди: кожна нова дружина коштувала більше за попередню, бо чоловік не тільки платив відповідну суму батькам нової нареченої, але й мусив робити коштовні подарунки першій дружині, немовби дякуючи за її згоду на новий шлюб.

Розмовляючи з в'єтнамськими приятелями, я цікавився, що змушувало молодих дівчат ставати другими дружинами, коли кожна з них могла вийти заміж за парубка і бути єдиною або першою дружиною. Мені пояснювали, що вирішальну роль у цій справі відігравало бажання мати забезпечене життя — гарантований горщик рису і чистий одяг. Більшість в'єтнамських юнаків забезпечити цим жінку не могли.

Мої співрозмовники, політично свідомі в'єтнамці, ціро розповідаючи про це, запевняли, що рано чи пізно багатоженство у них зникне, як і інші пережитки та звичаї. Але навіть у тих формах, які воно має тепер, цей пережиток тисячолітнього укладу суспільних відносин, що пустили у в'єтнамське життя глибоке коріння, не завдає особливої шкоди. Воно нікому не завдає кривди, не ображає нічіх почуттів, не створює психіч-

но ненормальних взаємин. Уже тепер багатоженство у В'єтнамі зникає, але ѹ там, де воно ще є, в сім'ї здебільшого панує спокій і згода. Коли б цього не було, сказали в'єтнамці з усмішкою, то хіба влада народної республіки погодилася б на багатоженство?

Щоб докладніше уявити собі це явище, я розпитував про нього в багатьох своїх знайомих у Ханої і, здається, прийшов до висновку, що все саме так і є, як це пояснювали мені в'єтнамські товариши.

ЕКСПЕДИЦІЯ

Отже, про Тунга. Повне ім'я цього хлопця Буї Кванг Тунг, але ми називали його просто Тунг. Він був моїм постійним супутником у подорожі по В'єтнаму. На моє прохання Тунга приставили до мене ввічливі в'єтнамські власті. Супутник з нього, треба прямо сказати, незамінний. Років двадцять п'яти, юнак чудово володів французькою мовою, знат і ще з дитинства. Шість років служив у війську, воював під Дьєн Б'єн Фу. Походив з інтелігентної родини. Батько його був, здається, банківським чиновником.

Тунг був дуже чесний, привітний, лагідний, послужливий і завжди посміхався. Своїм зростом він становив незвичайний виняток серед в'єтнамців — був майже на голову вищий од своїх співвітчизників.

З властивою йому сумлінністю Тунг у перші ж дні докладно розпитав про мої звички, нахиля й плани, дбайливо записав усе це в своєму блокноті, прагнучи якнайкраще виконувати мої бажання. Його цікавило, коли я прокидаюся, коли лягаю спати, коли ім, яка страва і яка робота мені більше до смаку. Пообіцяв одвезти мене в бібліотеку і роздобути всі праці, що стосуються національних меншостей у В'єтнамі. Взагалі обіцяв показати і пояснити все, що я забажаю.

— Невже все? — запитав я.

— Так, товаришу, все поясню.

— А чому, наприклад, увечері збирається перед готелем Хоа Бінг стільки рікш?

Тунг цього не здав, але ѹ запитання вважав дивачким жартом європейського гостя. Своє збентеження він приховав звичкою посмішкою і далі чесно намагав-

ся виявiti бiльше моїх бажань i потреб. Здається, ми поговорили про все, а хлопця нiби ще щось непокоїло. Виявилося, вiн хотiв знати, якi полiтичнi проблеми у В'єтнамi мене найбiльше турбують.

— Мене передусiм цiкавить ваша природа, звичai ваших нацiональних меншостей: як у них одружуються, вмирають, як кохають, народжуються, працюють...

— Може, ви б хотiли знати про роботу профспiлкових органiзацiй, товариш? — не вгамовувався Тунг.

— Hi! — вигукнув я, смiючись.

Хлопець не мiг цього зрозумiти: адже я приїхав до В'єтнаму з країни народної демократiї. А всi, хто звiдти приїждjав, цiкавилися полiтикою, профспiлками i партiями, розпитували про видобуток вугiля, про земельну реформу... Довелося менi викласти на стiл усi книжки, якi я привiз iз собою. Показуючи iлюстрацiї до цих книжок, виданих рiзними мовами свiту, я намагався пояснити Тунговi коло моїх iнтересiв: лiсовi звiрi, джунглi i племена, що живуть u них. Я мужньo i палко обстоював свої iнтереси. Ale Тунг здивовано дивився на мене: вiн niяк не мiг зрозумiти, що ми цiкавимось усiм в'єтнамським, a не тiльки полiтикою.

Мiй намiр зробити подорож в автономну провiнцiю Таї Мео i по дорозi завiтati до Лаї Чау, що на пiвнiчному заходi В'єтнаму, зустрiв у Ханої повну пiдтримку. Miнiстерство культури спорядило навiть спецiальну експедицiю для мене. В nїй брали участь кiльканадцять чоловiк — чотири шоferи, кухар з помiчниками, фельдшер, два солдати, мiй особистий ад'ютант Ву Boї Xунг. Kерiвником експедицiї був oфiцер в'єтнамської армiї симпатичний Лю Txї Dъен. Zвiсno, з нами їхав i Tунг. У розпорядження експедицiї було надано двi автомашини — грузовик i радянський газик. Mi мали доволi xарчiв, riзнi прилади i навiть маленьку пiчку, де можна було спекти хлiб.

У перший день нашої подорожi лагiдно свiтило сонце. Перiоди висnажливої спекi i лiтнiх дощiв уже минули. В Дельтi закiнчилися жнива, селяни вiдпочивали, ходили один до одного в гостi. На дорогах було повно людей u конiчних солом'яних брилях, усi вони наче кудись поспiшали i майже всi тримали на плечах довгi коромисла з ношeю. Брилi й коромисла — невiд'ємнi реквiзити країни, їх можна було бачити всюди.

На річках, яких у Дельті безліч, ми побачили незрозумілі величезні риштування. Подекуди їх було так багато, що здавалося, ніби то ліс дерев'яних скелетів якісь пекельних машин. Скрізь, де тільки була вода, люди розставили сіті на рибу, вірніше, на рибку, рибчинку. Бо хоч тутешні води й дуже рибні, але всю рибу таких розмірів, як долоня, і більшу давно вже виловили.

Вражаюча невідповідність між величезними спорудами для ловлі риби і надто скромними результатами цієї ловлі свідчила про наполегливість людей і їхню безприкладну терпеливість.

Хвілин п'ятнадцять я стежив за одним рибалкою. Він раз у раз занурював у воду сітку на довжелезній жердині, але не спіймав жодної риби. Та своєю непочитною стійкістю він завоював мою щиру повагу.

Країна рисових полів, широка й рівна, як стіл, з безліччю сіл, захованіх у бамбукових гаях, країна каналів і каламутних річок з низькими берегами була якась спокійна й нічим особливим не відзначалася, хіба що родючою землею. Та коли Тунг, зітхнувши, сказав: «Як тут гарно!» — я його добре зрозумів. Повітря насычене бадьюрою свіжістю, а країна — великою історією.

Понад дві тисячі років у безперервних боях в'єтнамці захищали північні кордони Дельти. Там, на краю долини і в горах, їм доводилося завжди пильнувати із зброєю в руках. Багато хто гострив зуби на родючі лани Дельти, але хоробрі в'єтнамці не впускали нападників. Хвілі завойовників розбивалися об опір захисників і, відкинуті в гори, або залишалися там, або гірськими стежками сунули на захід, у долину річки Чорної і ще далі — до Лаосу, Сіаму і Бірми.

Коли подивитися на кольорову етнографічну карту сучасного В'єтнаму, то однорідні групи населення можна побачити лише на території самої Дельти і вздовж морського узбережжя, де щільною групою живуть в'єтнамці племені кінх. Позаду Дельти, в горах, тобто на дев'яти десятих території В'єтнаму, карта поцяткована так, ніби то несамовита картина якогось футуриста. Цю територію населяють кілька десятків народностей і племен.

Виїхавши з Ханоя, ми відразу ж побачили гори, які вимальовувалися в блакитній далині на західному боці

горизонту. За годину швидкої їзди ми наблизилися до них. Кількасотметрові стрімкі скелясті велетні самотньо стирчать серед рисових полів, а далі зливаються в гірські пасма. Тут, на неродючих гірських схилах, живуть люди досить численного племені муонг, що прославилися своїм акробатичним танком «бамбука».

Внизу, в родючих долинах, мешкають в'єтнамці, які оселилися тут багато віків тому.

Разом з людьми по шосе йшло багато собак. Часто вони, зруечно вмостившись, лежали посеред дороги, не звертаючи ніякої уваги на автомашину. Щоб не задавити їх, шофер мусив об'їжджати.

Народи В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі, а також китайці їдять собаче м'ясо. Тільки плем'я яо, яке в'єтнамці називають ман, становить один з небагатьох винятків. За міфічною легендою їхнім прабатьком був пес, через те жоден яо нізащо в світі не з'єсть собачого фрикесе. Інші народності й племена вважають, що собаки — ютівна тварина, як свині або домашня птиця.

За кілька кілометрів од містечка Хоа Бін ми побачили на шосе гицеля. Я попросив зупинити машину і вийшов. Мої товариши Хунг, Тунг і Дъен вискочили за мною. Гицель на невеличкому візку віз кількох собак. Кожен з них сидів окремо у плоскому кошику. В таких кошиках тут возять на базар свиней. За візком бігли ще чотири собаки. Їх зв'язали між собою так, що один без одного не міг втекти. Але собаки й не думали тікати.

Ця картина для європейця дуже незвична, та хіба розчулився б я, побачивши, як везуть на базар курей? Звісно, ні.

Не слід забувати про одну важливу, а може й вирішальну обставину: на Сході люди споконвіку голодували. Щоб не померти, вони їли все, що потрапляло до рук. Певна річ, навчилися їсти й собак. Європа навіть у найтяжчі часи не переживала таких нестатків.

Неподалік Хоа Біна ми під'їхали до великої річки і просувалися вздовж берега. Це була річка Чорна, після Червоної — найбільша водна артерія Північного В'єтнаму. Як і всі місцеві великі річки, вона бере свій початок у Китаї, в горах Юннань. В її басейні живуть переважно таї, народ із знаменитими і особливими

звичаями, з якими я мав ближче познайомитися трохи згодом.

Хоа Бін — чимале містечко, в ньому понад дві тисячі населення. Розкинулося воно в тому місці, де річка Чорна витікає з гірських ущелин Сіп Сонг Ча Таї і створює широку рисову долину. Це останнє зосередження в'єтнамців: звідси на захід живуть уже національні меншості. В горах, що оточують місто, оселилося плем'я муонг.

Коли ми в'їхали до містечка, нас вразило незвичайне пожвавлення і святковий настрій мешканців. На головній і, здається, єдиній вулиці багато людей, особливо молоді. То було сьоме листопада, річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції! Озброєні фотоапаратами, ми швидко змішалися з юробою. Я, єдина в Хоа Біні і в цілій околиці європейська дивовижка, типовий довгоносик, як називали колись в Азії європейців, а до того ж ще поляк — балан, як казали в'єтнамці, викликав доброзичливу сенсацію. В очах жителів містечка я був ювіляром; правда, гут знали, що поляк — не росіянин, але ж Польща і Радянський Союз — сусіди і розташовані десь там в Європі так далеко від Хоа Біна.

Хунг, Тунг і Дъен дружнім колом оточили мене. До них приєдналися двоє солдатів з експедиції і шофери. Усмішки, знайомства, дружні потиски рук. Підходили місцеві і повітові службовці і ще якісь люди, і всі тиснули мені руку. Я сердечно привітав учителя і начальника поліції, потискував руки дорослим, юнакам і дітям, поздоровкався з якимось чоловіком у тюрбані, що був страшенно вражений. Потім виявилося, що він з племені муонг.

Тунг, Дъен і Хунг червоніли від задоволення. Раптом Тунг почав весело про щось розмовляти з групою молоді і потім звернувся до мене.

— Ви, товаришу, знаєте, як ми любимо нашого президента і чому називаємо його Дядечком Хо?

— Авжеж знаю.

— От і тутешні діти називають вас, товаришу, Дядечком,— закінчив урочисто Тунг.

В'єтнамський народ надзвичайно гостинний. Скільки я подорожував по цій країні, мене всюди зустрічали так само широко і сердечно, як у Хоа Біні, особливо молодь.

На своєму шляху ми зустрічали багато дівчат, молодших і старших, рідше — жінок. Вони були не такими сміливими, як хлопці, але теж зацікавилися баланом. Я помітив, що Тунг, Дъєн і Хунг майже зовсім не звертали на них уваги, а якщо й кидали погляд, то мимохідь, ніби вважали дівчат за надзвичайне зло, від якого мене треба оберігати. Коли траплялося, що в натовпі ми могли зіткнутися з групою дівчат віч-на-віч, товарицьке коло скерувало мене в інший бік. Звичайно, шкода! Мені дуже хотілося сфотографувати їх. В усякому разі дірки в небі від цього не було б.

Вечері, коли стемніло, на закінчення свята на площі показували радянський кінофільм.

Не дочекавшися кінця фільму, ми пішли на квартиру, відвідецу для нас на постійному дворі, що належав адміністративному комітетові. Тільки-но ми з'явилися, як із темряви виринув молоденький Ху Ван Туйен і відразу повів мене вмиватися: на подвір'ї, під дахом, було приготовано миску з теплою водою, пахуче мило і свіжий рушник. Я повинен був помитися до пояса. Ху Ван Туйен був з усіх поглядів винятковим юнаком: круглоголовий і дуже схожий на ескімоса, він відзначався також чисто ескімоською благодушністю. На його обличчі грала широка посмішка, і він завжди наспівував щось веселе. Чарівний хлопець.

Після Туйєна мною заволодів Данг Лье, наш санітар, якого ми прозвали «доктором». На свої двадцять років він був надто поважний і наполегливий, зовсім не такий, як Туйен. Данг Лье за допомогою Тунга спокійно, але категорично зажадав, щоб я ковтнув пілюльки хініну.

— Я маю ліки від доктора Перожинського,— відповів я,— і вживаю їх раз на тиждень.

Вечеряв я, як і завжди потім, у приємному товаристві Дъєна і Тунга. Страви були смачні, в'єтнамсько-європейські: курка, свинина, рис, різні овочі, сирі банани, китайський чай, а на десерт міцна й запашна в'єтнамська кава. Ну і по кілька маленьких ковтків лікувально-го шампанського, яке ми поділили на трьох.

Я дуже полюбив Дъєна, керівника експедиції. Йому було тридцять п'ять років, але скидався він на двадця-

тирічного юнака. Його рухи, його вдача, манера говорити були якісь лагідні, майже жіночі. Проте всі знали, що під час війни Дъєн був прикладом стійкості, мужності і витривалості. На вигляд він був людиною зовсім не енергійною, робив усе дуже спокійно, просив майже пошепки, але слухали його з першого слова. Яка дисципліна була в нашій експедиції! Я відчував, що це тип офіцера, створений великою, двохтисячолітньою традицією хороброго народу, тип, цілком відмінний од войовничого солдата, до якого ми звикли в арміях Європи.

По вечері, коли ми сіли пити каву, до нашого столу, чимно вітаючись, підійшов літній в'єтнамець. Літній, бо мав уже сорок п'ять років. Це був Нго Ван Кві, наш перший кухар, худий як тріска. Він нахилився до Тунга і щось прошепотів йому.

— Товариш кухар,— звернувся до мене Тунг, усміхаючись,— питає, чи смачною була вечеря і чи досить їжі.

— Якщо так і далі піде,— вигукнув я сердечно, подаючи кухареві руку,— то ми повернемося до Ханоя гладкими, як свині.

Кві подякував і задоволений відійшов.

Чи був я щасливим цього вечора?

Так, я був щасливий, адже ми стояли біля піdnіжжя неприборканіх гір, де нас очікували пригоди. А сам факт, що я ставив собі таке запитання, про дещо говорив. Я знов, що мене оточує доброзичливість людей, ладних статі догори ногами, щоб мені догодити, але додогодити так, як вони це розуміли.

Я ліг спати під щільною сіткою від москітів.

А тим часом під стелею нашого будинку лунали веселі голоси ящірок-гекконів, невтомних ловців комах. Пристрасно, визивно, пожадливо бриніли їхні бойові прицмокування:

— Гек, гек...— кидали вони короткими серіями. У напівсні я сприймав їх, як дружні вітання.

Мене вже зморив сон, коли я відчув, що хтось тихенько підкрався до моєї постелі і обережно обмацевав її. Я заспокоївся. То Туйен, радісний співак, кругленький хлопець, опікун моого сну: обережно, щоб мене не розбудити, він оглядав, чи протимоскітна сітка щільно прilягає до ліжка. Розчулений таким піклуванням, я міцно заснув.

ПЕРША ЗУСТРІЧ З МЕО

Я солодко заснув і раптово прокинувся. Було ще темно, хоч наближався світанок.

— Мот! Хай! Ба! Бон! — надворі лунали вигуки команди і тупотіння ніг. Біг цілій загін.

З переляку я зіщулився.

Пробігаючи повз нашу хатійну, загін гортанним голосом скандував якесь заклинання, що здавалося дуже грізним. А насправді це було, напевне, просто побажання доброго ранку.

По всьому місту лунали ті самі чотири слова:

«Мот-хай-ба-бон», що означало «раз-два-три-чотири».

Так молоді любителі спорту підіймали своїх земляків на ранкову гімнастику. Було без чверті шість. У цей час по всьому Північному В'єтнаму, в усіх селах і містах, на всіх майданчиках, навіть у центрі Ханоя на вулицях і дорогах чулися такі самі вигуки і таке саме тупотіння ніг. Працьовитий народ готовувався до робочого дня.

Вважалося, що члени нашої експедиції перебувають на спеціальній службі, тому вони не брали участі в загальній гімнастиці. Але з притаманією в'єтнамцям звичкою до дисципліни друзі почали виконувати свої ранкові обов'язки. Сонце ще не вийшло з-за гір, коли ми, добре поснідавши, вирушили в дорогу. Нічна імла швидко розсіялась, краєвид став ширший. Одразу ж за Хоа Біном з очей зникла Чорна річка, але ми весь час трималися долин менших річик. У цих долинах були такі ж самі рисові поля, тільки менші і бідніші, такі самі в'єтнамські хати. Поступово долини звужувалися і перетворювалися на яри, вкриті негустими заростями. Протягом кількох, а може й з десяток кілометрів ми їхали і не бачили жодного людського житла, наче перетинали якусь прикордонну смугу. А коли знову з'явилися хати, вони були вже не такі, як поблизу Хоа Біна,— всі стояли на палаях.

— Це таї? — спитав я товаришів.

— Ні. Це, очевидно, муонги.

Якщо це й справді муонги, то їхні хати свідчили про величезний вплив таї. Таї будують свої хати завжди на палаях, навіть на зовсім сухому ґрунті.

Гарненьке село, яке лежало перед нами, складалося

з кількох десятків чималих, переважно нових бамбукових хат, мальовниче розкиданіх на схилі поодаль від битого шляху. У магічному сяйві ранкового сонця рожевіло узгір'я, на якому поміж хатинами в небо стриміли пальми арекі. Під час подорожі я бачив не один захоплюючий краєвид, але тут було так хороше, що важко й висловити. Ця краса приголомшувала, і я ладен був заприсягтися, що на зворотному шляху обов'язково зупинюся тут на кілька днів, щоб помилуватися цією розкішшю. Та моєму наміру не судилося здійснитися. Повертаючись назад, ми не мали часу і якось непомітно проїхали цей райський закуток.

У селі жив спритний і дотепний народ. Струмок, що шумно біг селом з гір у долину, муонги використали як чудове джерело механічної енергії. На берегах його майже на кожному кроці стояли водні млини найрізноманітніших конструкцій, крупорушки, механічні ступи. Цю механізацію муонги безумовно також підгледили у таї.

Я швидко заприятлював з товаришами, які їхали зі мною в газику,— Тунгом, Дъеном, Хунгом і водієм Хоаєм, але не менше полюбив і решту учасників нашої експедиції. Всі як один були чудові хлопці. Мене глибоко зворушували доброзичливість і товариськість, які панували в нашему невеличкому колективі. І хоч я, нездячний, часом у душі й жартував над своєю доброчесною командою, але щиро, з неприхованим подивом проїмався духом їхньої солідарності і братерства. В'єтнамці охоче допомагали один одному. Коли в автомашині щось псувалося, усі як один вискакували і разом ремонтували.

Чим вище ми підіймалися вгору, тим менше було пальм арекі, таких звичайних у долині навколо Хоа Біна. Гірське повітря, мабуть, вадило їм. Серед цієї природи, де все було наче покручене, хвилясте, розкидане в безладді,— пальми арекі становили дивний і красивий виняток, вони росли рівні, мов свічки. Гордовиті пальми запозичили з геометрії ідеально-вертикальну лінію.

За кілька кілометрів од «села водних механіків», недалеко від дороги ріс гайок таких пальм. Я вискочив з газика і сфотографував їх. І добре зробив, бо це були останні арекі. Гори вкривалися пущею, дедалі буйні-

шою, а струнких і граціозних пальм я, на жаль, ужè більше ніде не бачив. То були мешканці теплих долин.

Незабаром дорога пішла вниз, і ми знову опинилися біля Чорної річки, через яку в цьому місці, в Чобо, пе-реїхали на моторному паромі. Могутня, широка і глибока річка, стиснута крутыми берегами, тече тут серед гір і робить на півдні двадцятикілометровий закрут. Вона в двох місцях перетинала нам шлях. Отже, ми двічі перевірялися через воду, а потім дорога пішла вбік, і ми не бачили річки протягом багатьох днів подорожі. Тільки в Лаї Чау, за кілька сотень кілометрів, ми знову опинилися на березі Чорної річки. Причиною того, що люди в цьому районі немовби тікають од води, були гори, які наче стискали річку, не даючи зможи створити на її берегах рисові поля або оселі. Тут, як при впадінні річки Маук у Чорну, скелясті вершини спускаються до води тисячометровими кручами, що нагадує каньйони Колорадо. Скільки існує світ, жоден турист не бачив такої чарівної глущини, але добродушний селянин тікав од цих чудес, наче від сатани.

Сівачі рису жили трохи південніше, в лагідних долинах невеличких річик, притоків Чорної. Там, за тридцять-сорок кілометрів від неприступної ріки, пролягав головний шлях до Лаї Чау. Обабіч нього розташувалися численні поселення, як Моц Чау, Ян Чау, Сонля, Туан Чау, Туан Гіао і, нарешті, Лаї Чау; все це були селища племені таї, де я й збиралася докладно ознайомитися з їхнім життям та звичаями.

У Суйюті ми змушені були затриматися, бо наш грузовик ніяк не міг видряпатися на берег. Селище складалося з дюжини халуп. Усе це були крамнички в'єтнамських торговців з Дельти. Раз на тиждень у торговий день сюди з навколоишніх гір спускалися по сіль та інші необхідні речі люди з племен мон і мео, а з долин ішли таї. У Суйюті в цей час ставало тісно, як у рибацькому неводі після доброго улову, і шумно, наче у вулику.

Під час зупинки в Суйюті я витяг сачок і почав ловити метеликів. Мені допомагали Тунг і Хунг. У цій подорожі по Індокитаю я не збиралася робити великих колекцій, як колись у Південній Америці: мені шкода вбивати навіть метеликів. Отже, я вирішив зібрати тільки

окремі експонати, щоб пізніше пригадати, які види їх, коли і де зустрічав по дорозі.

Я ще раніше помітив, що Хунг, вистрибуючи з машини хоч би на кілька хвилин, завжди брав з собою якийсь шкіряний портфель, стискаючи його під лівою рукою. Хлопець ніколи не розлучався з загадковим портфелем. Це було кумедно і разом з тим таємниче: що ж то за скарби могли бути в портфелі, який я нишком назвав скринькою Пандори.

Коли одного разу Хунг забув портфель і, згадавши про це, кинувся назад до машини, я не витримав і запитав Тунга, які коштовні речі є в тому портфелі.

— Я й сам не знаю! — признався мій друг.

— Може, гроші, каса експедиції?

Тунг знизвав плечима:

— Ой, мабуть, ні!

— Ну, що ж тоді, дідько б його вхопив?!

— Мені важко сказати: не знаю.

Сміх сміхом, але Хунг і після цього весь час ходив із своєю скринькою Пандори. Так само було й тепер, у Суйоті: кумедно виглядало, що наш керівник ганявся наче очманілий за метеликами, тримаючи під пахвою таємничий портфель.

Початок листопада в цих краях — це вересень у нас, період, коли вже зникають комахи, на полях збирають останній урожай. Як же чудово було тут, мабуть, два-три місяці тому, коли й тепер ще літало стільки метеликів! Великі, темно-сині, майже чорні, вони виблискували фіолетовим металевим лиском. Важко описати красу польоту, коли ці метелики, наче оживлені коштовні камінці, плавно ширяли серед живої природи. Пізніше, переглядаючи колекції таких метеликів, я тяжко зітхнув: їх треба бачити тільки живими, у них на батьківщині. Смерть залишила їм лише тінь давньої краси, побляклу карикатуру.

На дорозі перед крамничками торговців стояли калюжі. Над ними метелики літали повільно, гідно, з якоюсь аристократичною байдужістю. Я знав, звідки у цих метеликів така байдужість. Вони виділяють запах, огидний для їх ворогів, і жоден птах, жодна ящірка не зважається поласувати смердючим фрикасе. Деякі метелики пахнуть резедою, інші — медом чи ваніллю.

Я спіймав одного, другого, але ніякого осobilivого запаху у цих суйютських зразків не міг відчути.

Данг Льє, наш «доктор», не був ані ящіркою, ані птахом, проте коли побачив, що я доторкнувся до метелика, наче скам'янів і занепокоївся. Підійшовши близче, він осудливим поглядом стежив за моїм полюванням. Потім рушив назад, почав щось шукати у своїй аптечці. Взявши вату і якусь пляшку, повернувся до мене. Мені було дуже цікаво: що він вигадав?

— Сонце вже високо підбилося, припікає! — сказав юнак, немов батько, що робить дитині зауваження. — Не можна так бігати!

— Це правда, страшна спека! — визнав я охоче і вказав на пляшку: — А це що?

— Прошу вас, товаришу, витріть пальці спиртом.

— Навіщо?

— Бо від цієї погані до людини чіпляються різні хвороби.

— Докторе! — вигукнув я. — За своє життя я спіймав тисяч двадцять метеликів — і нічого не сталося.

Невблаганий Данг Льє зміряв мене холодним, недовірливим поглядом, а потім запитав:

— Де це було?

— У Південній Америці, на Мадагаскарі...

— Ага! — відповів він зневажливо і без церемоній почав витирати мої пальці. Я не заперечував, лише весело посміхався. І потім, коли я, скопивши сачок, вискачував з машини, біля мене завжди з'являвся Данг Льє із спиртом і ватою в руках.

За Суйютом природа наче очманіла. Гори стали могутніми і ніби розсердилися, джунглі збожеволіли, дорога сказилася. Такої дикості й такого хаосу в природі я ще не бачив ніде на світі. Здавалося, якийсь велетень, гніваючись, порозривав ці схили, стільки там було скідів, прірв і ущелин. А з цього безладдя виринали й тяглися до неба десятки, сотні обідраних вершин, ніби волаючи в розpacі про допомогу. Це було хвилююче і прекрасно.

На горах широко розкинулася така ж жагуча, непокірна і загарбницька пуша, як самі гори. Гігантські дерева-патріархи не були тут рідкістю. Їхні стовбури потопали в пухнастих вуялях ліан, а в'юнкі рослини, дерева і чагарники створювали фантастичний килим зелені.

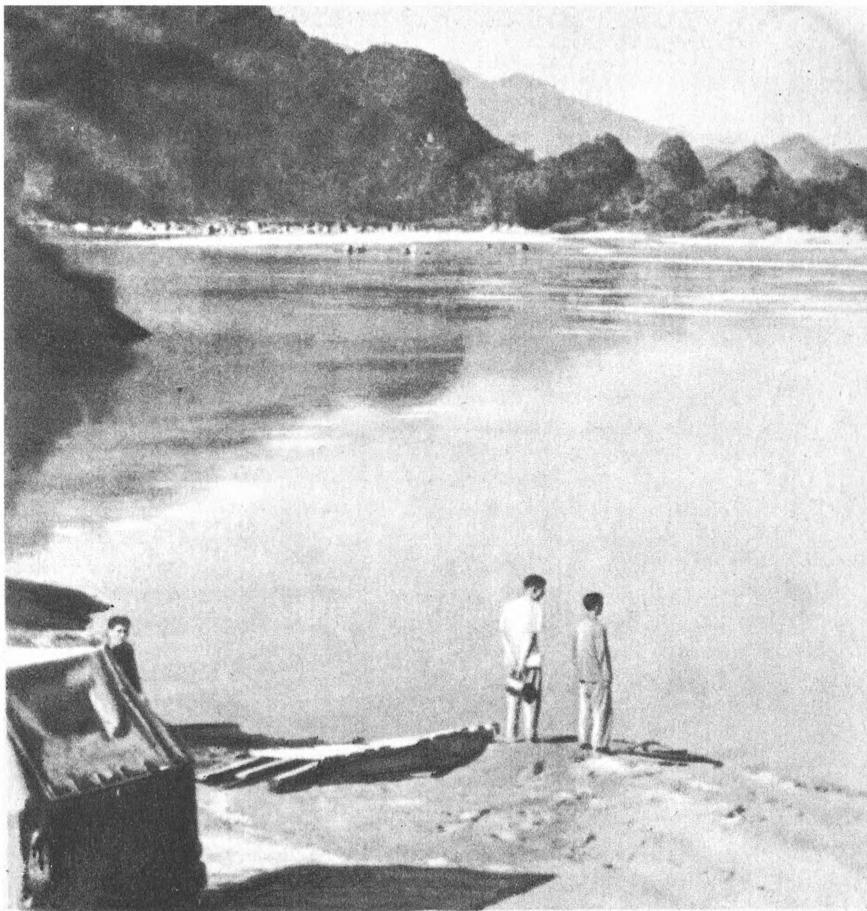
крізь який погляд лише інколи міг пробитися в похмуру глибину. Деревоподібні папороті, високі, наче липи, жили тут у вічній волозі. Був у цих джунглях якийсь пафос притаєного жаху. Була розгониста театральність, і не хотілося вірити, що це справжні дерева. Здавалося, то розвішані на витких рослинах і канатах фантастичні декорації до опери, повної абсурдних героїв і неземних пристрастей.

У цих розбурханих джунглях — страшна дорога. Дорога — наче скажений пес, дорога-пекло. Ями, щілини, воронки, вибоїни. Газик повз, хитаючись, наче п'янний, майже перевертається, стрибав з одного вибою в інший, знову видирається, тріскотів, стогнав, свистів, скреготав, пирхав, скиглив, але завжди виповзав нагору, завжди видирається. Це був якийсь потворний жук, втілення грубої сили і напруження. Те, що газик не розсипався на шматки, що нічого в ньому не лопнуло, що він ні на мить не спинився,— хвала і шана талановитим інженерам і робітникам радянської землі. А проклята дорога жахливо знуцдалася з нас, трясла так, що переверталися нутрощі. Я обома руками чіплявся за поруччя, але й це мало допомагало.

Дивлячись на оті покручені гори і неприступні ущелини, я зрозумів, якою зручною була ця місцевість для партизанських боїв. Тут, за сотню метрів од шляху, загін у тисячу чоловік міг загубитися, як голка в сіні. Не було нічого дивного, що в цих джунглях водилися тигри, пантери і навіть носороги, слони та дики буйволи, більші й небезпечніші, ніж наші древні тури.

Людей тут майже не було, і машина подолала не один кілометр, перш ніж показалася мізерна хатинка, що притулилася край дороги. Тут, у цій глухині, за кілька кілометрів од Суйюта, ми непомітно проминули кордон автономної області Таї Мео й опинилися в тій частині В'єтнаму, де влада належала самим національним меншостям, а в'єтнамці з Дельти допомагали їм тільки деякими порадами.

В одному місці не я, як бувало завжди, а Тунг наказав зупинити машину, і ми вийшли на дорогу. Ліворуч, на півдні, тяглися глибокі долини, відкриваючи широкий краєвид на зелені пустелі й далекі гори. Дьен і Тунг звернули мою увагу на одну з них. Високо на її схилі виднілася смарагдова пляма полонини. То було

Могутня, широка і глибока ріка стиснута крутими берегами
До стор. 29.

Очерет тут у три-чотири рази вищий за людину. До стор. 40.

орне поле, відвоюоване у пущі. На полі, там же під самою вершиною, я у гледів кілька в безладді розкиданих хат. Хати, на відміну від інших у цьому краї, стояли не на палаях, а прямо на землі.

— Meo! — пояснив Тунг з неприхованою теплотою в голосі.

Отже, це була моя перша зустріч, хоч і на відстані, з незвичайними горянами, з одним найцікавішим народом Далекого Сходу.

Де б не жили мео — в Китаї, у В'єтнамі, в Лаосі чи в Сіамі,— вони завжди вибирали для своїх захмарних гнізд найвищі гірські схили. Хатини, які ми бачили здаля, власне й були тими неприступними фортецями-гніздами.

Я розумів повагу в'єтнамців до мео, які під час останньої війни були полум'яним союзником руху Опору і, мов тигри, билися з французами і своїми безпосередніми гнобителями — таї.

Але де ж таї? Вони живуть виключно в долинах цих самих гір, де мають рисові поля, а наша експедиція зараз перетинала смугу глибоких ярів, непридатних для оранки. Отже, з таї ми зустрінемося значно пізніше, коли проминемо дикі пустелі.

Таї дуже цікавили мене. Це найчисленніший і найцивілізованиший народ у цій провінції. Я багато читав про них і тепер горів од нетерпіння побачити їх, познайомитися. Про таї і особливо про їхніх жінок іде добра слава. Колись не було француза, який би не захоплювався їхньою красою, грацією, чемністю.

Зрештою, навіщо сягати аж до французів? Саме переді мною, одразу ж після визволення В'єтнаму, тут проїдждав відомий польський письменник, який вважається людиною тверезою і солідною, — Мирослав Жулавський. У своїй книжці «Тріски бамбука» він так писав про жінок таї білих і таї чорних:

«...Рухи і постава цих жінок мають якусь чарівну грацію... Вони схожі на мадон часів Ренесансу. Я зачарований красою цього народу». Автор навіть писав, що хотів би лишитися тут надовго.

Хто ж після цього дорікатиме людині, яка хоче сама відчути чари цього народу? На жаль, минали години, а таї — ні слуху ні духу.

Нарешті, дорога вирівнялася, вибоїн стало менше. Газик біг із швидкістю тридцять кілометрів на годину.

Незабаром ми побачили вдалині юрбу людей — десятків зо два молодих чоловіків і жінок. Вони несли лопати й кошики — очевидно, йшли на шляхові роботи. Це були перші живі істоти, яких ми зустріли на протязі багатьох кілометрів. Під'їхавши ближче, я розрізнив костюми дівчат — щільні темні кофточки з вертикальним рядом срібних пряжок на грудях. Мое серце закалатало: це були таї.

Наш газик не зупинився; навпаки, він, здавалося, помчав швидше. А я загавився і не наказав зупинитись. Молоді люди відскочили, вибухнув сміх і веселій писк. Дехто привітно помахав нам руками, щось жартівливо вигукуючи. Секунда, дві, і весела юрба лишилася позаду.

Таї можна легко відрізнати по кольору кофточок, які носять жінки — білому, чорному, червоному. Група, яку ми зустріли, належала, певно, до чорних таї. Кажуть, що кофточки у чорних таї коротенькі, з-під них виглядають голі животи, хоч, правда, я цієї подробці не зауважив ні тепер, ні згодом. Та й навряд чи можна назвати оголеним животом вузеньку смужку шкіри, яку видно, коли жінки рухаються і кофточка трохи відходить від спідниці. До того ж і ця смужечка найчастіше буває прикрита пов'язкою з полотна. Але дівчата, правда, були гарненькі, веселі.

Я глянув на товаришів. Вони, на противагу тим людям, яких ми зустріли, сиділи поважні, зосереджені.

— Ви часом не примітили,— звернувся я до них,— у дівчат були прикриті животи чи ні?

Тунг наче з неба впав, а може, він тільки удавав це. Він відповів з ледь помітною посмішкою, ввічливо, але обережно:

— Ні, товариш, не примітили. Вони ж були в сукнях...

— Шкода, що ми не зупинилися.

Тунг, уважно поглядаючи на навколошні хащі, невиразно пробурмотів:

— Тут краще не зупинятися... Район дикий, безлюдний. Тут непевно!..

— Що значить: непевно?

— Небезпечно...

Я усміхнувся. Ах, любий Тунг! Може, тут дівчата такі небезпечні? Чи привітна жартівливість молодих таї?

ПРИГОДИ НА ШЛЯХУ

Згодом дике обличчя гір наче трохи пом'якшало. Та дорога все ще звивалася, немов спійманий вугор, і часто йшла над запаморочливою безоднею. Тоді перед нами відкривався вид на неозорі долини й бурхливу річку. Шофер мусив весь час пильнувати.

На одній з таких гірських тіснин Тунг наказав зупинитися. Шум річки, що продиралася між скелями, заглушав слова. Приятель знав це місце ще з війни,— він почував тут під час походу на Дьєн Б'єн Фу.

— Чуєте, товаришу, як шумить ота проклята річка? — звернувся він до мене.

За гуркотом води я насилу розібрав слова Тунга.

— Чому проклята?

— Бо вона заглушала гуркіт французьких бомбардувальників. А нам тоді доводилося робити переходи серед білого дня. Літаки з'являлися зненацька, і люди гинули...

Ми їхали головною магістраллю, що вела до Дьєн Б'єн Фу. Взимку 1953 року цим шляхом сунули на захід не лише фронтові в'єтнамські загони з важкою і зенітною артилерією, а й невтомна армія носіїв — десятки коли не сотні тисяч чоловік, переважно дівчат, дітей і стариків. Цей шлях був у той час надзвичайно важливим, від нього великою мірою залежала доля всієї війни. Ворог силкувався будь-що перервати життєву артерію в'єтнамців. Сотні літаків з'являлися над небезпечними ділянками дороги, що вели понад безоднями, і тричі на день скидали тисячі бомб, серед них і підступні бомби-метелики завбільшки з пачку сигарет, які вибухали від дотику людської ноги. Ворог знов, що коли знищити цей відрізок шляху, то перерветься вся комунікація, бо стороною проїхати не можна було. Та не врахував він мужності і завзяття ще однієї в'єтнамської армії — армії саперів. Одразу ж після нальоту бомбардувальників вони поспішали до ще курних воронок, гинули від бомб уповільненої дії, від ненависних «метеликів» і кулеметного вогню, але до півночі дорога була полагоджена, і річка руху знову пливла своїм шляхом.

Французьким льотчикам це здавалося незбагненим. Наче безсмертна казкова гідра, дорога знову і знову поновлювалась.

1)

На якомусь повороті ми раптом загальмували: попереду стояла зустрічна колона грузовиків. У першій машині щось зіпсувалось, і вона затримала всі інші. Обмінути колону на повороті було неможливо. Ми вийшли і терпляче ждали. Один з шоферів тих грузовиків був не в'єтнамець. Пізніше я довідався, що він італієць. Встановлення народної влади в цій частині В'єтнаму повимітало всіх без винятку європейців. Тому мені було дивно зустріти тут італійця. Я помітив, що він з хвилюванням стежить за мною з кабіни і чомусь намагається сковатися, наче не радий зустрічі з європейцем. Я вирішив не підходити до нього і навіть не дивився туди. Напевне, у чоловіка були причини ховатися в цій гірській пустелі з якоюсь таємницею свого життя.

Шофери повідомили, що за кілька десятків кілометрів од місця нашої зустрічі сьогодні вранці вони бачили на дорозі величезного тигра. Він навіть не сполохався і тільки, коли люди зчинили крик, зник у гущавині.

Нараз і нова зустріч. Дорогою йшли горяни: старий, за ним три жінки, якийсь хлопець і двоє чи троє дітей. Я оставпів, побачивши їх: на жінках було таке яскраве вбрання, вони мали на собі стільки срібних оздоб, їхні кофточки були так розшиті, що все це скидалося на цирковий маскарад.

— Ман! — шепнув мені Тунг.

Китайською і в'єтнамською мовами ман означає дикун, варвар, тому мани називають себе «яо». Як і мео, вони прийшли сюди з південного Китаю й оселилися на схилах гір. Це найкращі мисливці В'єтнаму. Вони живуть в основному з полювання, сільським господарством займаються мало. Яо люблять мандрувати, жити в лісах і не дуже дбають про завтрашній день. Давно колись у них була досить висока культура: незважаючи на напівчовний спосіб життя, це плем'я зберегло китайську азбуку, шану до освічених людей, уміння виробляти папір і кремінні рушниці; у них розвинуто ткацтво і прикладне мистецтво.

Горяни проходили повз нас зовсім байдуже, ніби нікого не помічали. В'єтнамці теж не звертали на них ніякісінької уваги. Я попросив Тунга зупинити горян. Коли яо стали, я почав ставати дорослих цигарками і побіг до машини взяти фотоапарат і голки для жінок.

Старий яо був не в гуморі і не приховував своєї антипатії до нас. На запитання, чи є тут тигри, буркнув собі під ніс, що вони є всюди, причому зиркнув на нас так, наче ми й були тими тиграми. Тунг запалив йому сірника, але той курити відмовився, хоча цигарку взяв. До жінок було легше підступитися. Голки їх дуже порадували, вони привітно посміхались і залюбки палили цигарки.

Старий тримав у руках самостріл, зброю, яку я побачив у В'єтнамі вперше. Мені захотілося хоч хвилинку підтримати його, але старик зневажливим кивком голови відмовив. Тоді я попросив його, щоб він вистрілив у намічену ціль, якщо вміє добре стріляти.

— Не стріляти! — промурмотів той, махнувши рукою, наче відганяв настірливу муху.

Тим часом Тунг обережно витяг з його сагайдака стрілу і розглядав її. Порівняно коротка, трохи довша як півметра, вона була зроблена з бамбука без наконечника, але загострена на кінці.

— Такою стрілою, коли вона отруена, можна вбити тигра, — пояснив Тунг.

За кілька хвилин перед тим, як з'явилися горяни, Тунг їв апельсини, і руки в нього ще й досі пахли сочком. Старий розгнівався. Сердито вихопив стрілу з рук Тунга, белькоучи ламаною в'єтнамською мовою, що тепер стріла нікуди не годиться, бо запах апельсина вбив отруту. Він підійшов до найближчої калюжі і гнівно жбурнув її у воду.

Тунг дивився розгублено, йому як господареві було ніяково.

— Дурниці! — почав я втішати. — Просто ваші пальці могли образити духа, який, безсумнівно, сидів у стрілі, і через те отрута, на думку цього яо, не діятиме...

— Все ще темні! — буркнув Тунг, ніби виправдовуючись.

Старий мовчки пішов геть і зупинився за сто кроків од нас, очікуючи на своїх попутників. Жінки були дуже милі. Дві старші трималися зовсім невимушено і, задоволені подарунками, весело посміхалися одна одній. Третя, молода дівчина, скромно стояла остононь, поглядаючи досить несміливо.

Яких тільки фантастичних барв не було на їхньому одязі! Скільки срібла носили вони на собі: товсті кільця

довкола шиї, як у мео, величезні сережки звисали аж до грудей, ціла серія браслетів, а на плечах і грудях різноманітні срібні бліскітки, нашиті на щось, подібне до кофти. Прикраси були досить прості, але зроблені із справжнім художнім смаком. Там, де не було срібних прикрас, на одежі виднілися гаптовані узори, які переливалися майже всіма кольорами райдуги. Крім цього у жінок на головах були високі яскраві завої, а найстарша вstromила поверх завою ще півметрове риштування з дерева, що потопало в рясноті стрічок і дрібних прикрас: це вже справді була найвища елегантність. Здавалося, що то шалене своїми перенасиченими барвами варварство, безглузда фантазія божевільного вбрання, мальовничий абсурд у такій дикій пущі. Судячи поверхово, це, може й так, але тільки судячи поверхово, бо насправді то зовсім не безглуздя.

Я не певен у своїй правоті, але підсвідомо відчував, у чому криються причини такої манери одягатися. У яо, як у народності розпорошеної, життєвий шлях не був засіяний трояндами. Гнані від гір до гір дужчими сусідами, вони були на краю загибелі. У таких ситуаціях племена хапаються за все, що стверджує їхнє життя, загартовує свідомість, підкреслює, що вони все-таки існують. Яскраве національне вбрання у цих умовах здається досить важливим психологічним фактором. Відомо, що народи Сходу, у яких життя склалося найтяжче, як, наприклад, мео і яо, одягаються яскравіше, ніж сильніші народи, впевнені в своєму благополуччі, як таї.

Про те, що це фактор психологічно дуже важливий, свідчить і приклад з індійцями — жителями північно-американських прерій. Ці племена в часи свого розквіту і свободи любили яскраво одягатися. Переможені американцями і втиснуті у резервати, вони дужче відчули свій занепад і злидні, коли їх примусили замінити барвисте національне вбрання на сірий американський одяг. Сірість пригнітила їх до краю, привела до фізичного виродження і духовного занепаду.

Хто знає, чи нинішній одяг жінок яо не відігравав такої ж ролі у їхній свідомості і не був одним із засобів самозахисту племен? Ще французи твердили, що у яо найзлиденніші хати, а жінки вдягаються розкішніше від усіх жінок Індокитаю.

Жінки вже збиралися йти, коли я зненацька помітив

надзвичайну вроду наймолодшої несміливої дівчини. Їй було років шістнадцять, вона мала ясне обличчя з розкішними рум'янцями і виразні шляхетні вуста. А очі! Що за очі! Обрамлені довгими віями, вони просто гіпнотизували. Була в них і наївність, і принадливість молодої жінки.

Я попросив жінок зачекати хвилину, побіг до машини і приніс для красуні банку пахучого крему. Дівчина одразу втратила несміливість. Радісна, сповнена вдячності, вона й справді була прекрасна. І я зрозумів, чому французи в таких молоденьких яо вбачали «la beauté du diable»¹.

Та ось дівчина знову стала такою ж соромливою, як і раніше; побачивши, що попутники пішли вперед, вона зірвалась і побігла їх доганяти. На жаль, я не встиг навіть сфотографувати її.

Подумати тільки — сьогодні вранці ми були в Хао Біні, містечку роботягих людей з суворими звичаями і невблаганною дисципліною, людей, які щоранку склонлюються з вигуками: мот-хай-ба-бон. Заледве п'ятдесят чи скільки там кілометрів відділяли нас від Хао Біна, а вже була така разюча різниця між людьми, яку не створили чотири тисячі кілометрів між Нордкапом і Гібралтаром.

Незабаром полагодили мотор, і ми рушили далі.

Ущелини розширялися в долини, на дні їх почали ясніти вузенькі й маленькі рисові поля.

Ми в'їжджали в густонаселені райони і незабаром минули перше село таї. Жодного мешканця не побачили, всі були в хатах, у лісі чи на полі. Що це було селище таї, ми визначили по житлах: кожна хата стояла на паялях, крім того, між двома головними дахами у них був ще заокруглений півколом дашок. Так будують чорні і, здається, білі таї. Дахи і стіни звичайно роблять з очерету і бамбука.

Вже було досить пізно, ми не затримуючись проїхали село, минули маленькі садиби, розкидані обабіч шляху. Дорога стала крашою, хоч місцевість була гориста.

У кількох місцях мене здивувало те, що в улоговинах край дороги росли банани, а поблизу жодного селища не видно було. Це явище я добре знав ще з подорожей

¹ Диявольську красу (франц.).

по Мадагаскару і Південній Америці: такі дики бананові гаї там зустрічаються в пушці, де колись жили люди, що з якихось причин покинули свої садиби. Хатини поступово розвалюються, поглинуті пущею, а банани буйно розростаються, залишаючись єдиними ознаками колишнього людського житла.

Напевне такі ж банани росли й тут, по дорозі в Лаї Чау. Я звернув на них увагу товаришів, але тих не цікавило, чи були тут колись села, чи ні.

Десь близько другої години пополудні ми зупинилися в Труонг Йен, щоб пообідати. Там стояла валка біженців з Південного В'єтнаму. Було їх чоловік сто п'ятдесяти. Коли ми під'їхали, багато з них грали у волейбол, — ці люди почували себе дома.

У Труонг Йен я побачив цікавих метеликів. Це були типові папіліоніди. Передні крильця в них майже чорні, а задні — чорно-червоні. Під час перельоту метелики тріпотіли тільки передніми крильцями, а задні лишалися нерухомі — надміру втягнуті до задньої частини тільця, вони були схожі на хвіст птаха. У Південній Америці серед комах я часто знаходив різні мімікрії з захисним забарвленням, але ніколи не бачив такого хитрого наслідування птахам. Метелики літали досить високо й повільно. Вони скидалися на невеличкіх пташок.

За кілька десятків кілометрів од Труонг Йен гори почали поволі відступати од дороги, а разом з ними відступали й ліси. Пейзаж став рівніший, дерева поступалися місцем густим високим травам і очеретам, які тут у три-четири рази вищі за людину. Рівнина деінде простяглась до самого горизонту, де тепер причаїлися гори. Це була рівнина поблизу Мок Чау, відома з часів французького панування як Рівнина очерету; в ній водилося багато тигрів, які часто нападали на людей.

— Тепер тут немає тигрів! — сказав Тунг задоволено. — Тепер є солдати.

Після подорожі дикими лісами очі нарешті приємно відпочивали, мандруючи по неозорій долині. Незабаром ми й справді побачили в степу військові бараки. Солдати після робочого дня грали у волейбол та футбол. Спорт став великою пристрастю в'єтнамців.

Пізніше Тунг пояснив:

— На цій рівнині армія відгодовує худобу, яку прислали з Монголії. Тому солдати й знищили тигрів.

Дальша наша поїздка була подібна до змагання з сонцем. Ми мали дістатися до Мок Чау ще завидна. Та коли потрапили у смугу лісу, за якою розташувалося містечко, вже сутеніло. Цвіркуни й інші лісові створіння зчиняли в джунглях страшений галас. У пущі вирувало життя. Але коли ми приїхали в Мок Чау, стояла вже глуха ніч. Правда годинник показував лише сьому вечора, але в будинках не було жодного вогнища, люди, напевно, спали.

Дъен і Хунг з великими труднощами добули на ніч барак. Нарешті так-сяк ми влаштувалися. Чекаючи вечері, я вирішив змінити плівку у фотоапараті, який нещодавно купив. При слабенькому свіtlі гасової лампочки почав порпатися, та дарма: ніяк не міг вклести нової плівки. Тунг і Дъен вирішили допомогти мені. Хвилину-две Дъен спокійними розумними очима роздивлявся апарат. Потім відсунув відповідну засувку, натиснув спуск, і я зміг закласти плівку. Дъен ніколи, мабуть, не мав власного фотоапарата, і я не певний, що він взагалі тримав хоч якийсь апарат у руках. От тобі й в'єтнамець!

Одразу ж після вечері ми полягали спати. Змучений цілоденною їздою в газику, я негайно заснув.

ДИКІ БАНАНИ І ПИЯТИКА

Задовго до гімнастичної побудки до мене долинули незвичайні голоси, солодкі, як чаївна пісня. Вони привели несподівано і звучали так пестливо, наче прилетіли з якогось казкового світу. Спочатку мені здалося, що то сонне марення про щасливу долину Амбінанітело на Мадагаскарі, де я теж прокидався вранці від співів і щебетання прекрасної Веломоди та її приятельок.

Але це були людські голоси. Недалеко від нашого бараку, мабуть не знаючи, що ми в ньому спимо, молоді таї — дві дівчини і юнак — майже до самого ранку гомоніли так весело і дзвінко, що я мимоволі порівняв їх із співучими пташками.

Потім по місту розляглися гучні скандування знайомої команди і сполохали чудові дівочі голоси. У В'єтнамі розпочався новий день.

З першими променями сонця ми рушили в дорогу. Знову навколо нас громадилися гори і простяглась

пуша, але на далеких схилах, наче лисини, виднілися голі місця, так звані «рає». Тут на горах жили мео, а в долинах чи недалеко від них — тай.

І знову, як і напередодні, я побачив біля шляху банани і жодних слідів людського житла. Ця нерівність краєвиду дедалі більше дивувала мене. Значно пізніше я помітив у безлюдній глухині чималу хащу цих зелених султанів з гігантським листом і, нарешті, зрозумів, що людська рука їх тут не садовила. Полудна спала мені з очей: у лісах тут ростуть дикі банани.

В усіх моїх тропічних подорожах банани відігравали величезну роль. Вони були для мене важливою сірвою і причиною багатьох переживань. У тропіках, скрізь, де я бачив людські хатини, — у південній Бразилії чи в басейні Амазонки, на Мадагаскарі, на Мартиніці чи Таїті, в Гвіані чи в Мексіці — біля хатин ростуть банани, посаджені рукою людини. В тих краях вони дають людям потрібні щодня плоди, які в багатьох районах взагалі є найважливішою сірвою — без неї тисячі людей терпіли б злидні. Особливо допомагають банани бідному люду, вони яскраво родять і ростуть скрізь, де тепло і вогко: навіть злідар може наїтися ними досхочу.

Банани надзвичайно красиві. Молоденькі, вони здалику впадають в око своєю ясною, соковитою зеленню, а їхнє незвичайної форми гігантське листя ніби втілює в собі всю буйність тропічних рослин. Вони, повторюю, були для мене джерелом глибоких емоцій в усіх моїх подорожах, і саме вони приносили мені справжню наслоду. Я захоплювався їхньою красою, обожнював їх за те, що вони дають користь людям, і завжди любив їх усім серцем.

У цьому ж було нічого дивного: причина крилася в таємничому походженні цих рослин. Хоч вони й є важливим продуктом харчування для широких мас населення і ростуть навіть у найпотаємніших глибинах американських пущ, однак походять банани не з тих тропічних країв. Я знат, що вони діти чужого неба, привезені білим моряками. Банани привандрували з далеких країн, з напівмістичних берегів Сходу. І от несподівана зустріч! Я побачив дикі банани в їхній вітчизні. І хоч це була давня любов, та вона не змарніла. Навпаки. У дівочій красі банани простягали до мене своє соковите листя, незрівнянно повніше й здоровіше,

ніж у їхніх «цивілізованих» родичів. Тільки плоди бананів тут, мабуть, не такі солодкі.

То був ранок сумних зустрічей. За годину після виїзду з Мок Чау я, зворушений, привітав ще одну знайому з далеких-далеких країв. На цей раз — свою землячуку — сосну.

Наша дорога вилася високими гірськими схилами. Праворуч виднілися далеко пасма вершин, а ліворуч простягалися далекі краєвиди могутньої і глибокої долини. Внизу виблискувала на сонці тонка нитка річки Нам Сап, старанної різьбярки цієї велетенської долини. Безсумнівно, ми були на висоті значно більшій, ніж тисяча метрів над рівнем моря, і раптом обабіч дороги — сосни. Вони росли купками по дві, по три, притулівшись між цілком тропічними рослинами у непрохідній гущавині. Це сосни, напевно, якогось тутешнього виду, але неймовірна річ: розташуванням гілок, формою голок і навіть корою вони так скидалися на наші сосни, що у мене стиснулося серце. О, рідні сосни!

Звідси майже п'ятдесят кілометрів ми їхали долиною Нам Сап. Коли дорога пішла вниз, більше до рисових полів, нам почали траплятися поодинокі хатини і цілі села таї. Бачив я і таї, що мандрували дорогою.

Прямо над шляхом, поблизу хат, стояли дивовижні маленькі крамнички. На горизонтально встановлених дошках лежали різні плоди і городина, здебільшого все ті ж банани. На папері, прибитому до дощок, пов'єтнамськи було написано ціну. Ніхто того товару не пильнував. Кому захочеться — підійде, візьме, що треба, і покладе на дошку належну суму грошей. Плоди були дуже дешеві.

Ці крамнички були доказом чесності, що панувала у цій країні. Мандрівник з Європи протирав очі і призвичаювався до такого, що досі здавалося йому дитячою казкою. Але тут казка була справжнім життям, звичайною дійсністю. Так було в Народному Китаї, у В'єтнамі і в більшій чи меншій мірі в усіх країнах колишнього Індокитаю.

Біля однієї з цих крамничок ми зупинилися, щоб узяти бананів. Поблизу дороги, трохи нижче, несла свої води річка Нам Сап. Поки мої товариші купували «пов'єтнамськи», я, користуючись нагодою, продерся крізь

прибірежну гущавину і зійшов на берег річки. Лісових п'явок, які так надокучають мандрівникам, тут, на щастя, не було.

Я хотів переконатися, чи багато риби у Нам Сап. Вода тут напрочуд прозора, можна зазирнути на саме дно, де звивалося чимало рибин. Тут у кожній річці й річечці, навіть у кожному ставку, сила-силенна риби.

Раптом із-за повороту річки виплив пліт, на якому стояв хлопчик і рвучко відштовхувався величезним дрючком. Він щось мугикав, а скоріше тихенько покрикував, так весело було у нього на душі. Невеличку фігурку маленького таї майже придавлювала могутня пуща, але в цьому таї було стільки привабливої грації і стільки зухвалості, що я мимоволі згадав юних богатирів з китайських казок, які перемагали тигра ударом кулака. Помітивши мене, хлопець заціпенів, а коли роздивився, що я європеєць, очі у нього мало не вилізли на лоба.

— Лоі хао! Добрий день! — закричав я до нього пов'єтнамськи.

Хлопчик онімів від подиву. Нізащо на світі він не сподівався побачити тут європейця. Повільно, мов у сні малюк поклав дрюк на пліт, присів навпочіпки, обхопив обома руками голову і не зводив з мене очей, аж доки пліт не зник вдалині.

Хвилину тому цей хлопчик налякав мене, а тепер я, мабуть, здавався йому казковим, фантастичним героєм, а може, навіть упирел з того світу. Ми поквиталися, і я весело рушив до машини.

У долині Нам Сап дорога стала кращою, газик труссив менше, і я почав дрімати. Цього ранку було в мене стільки приємних вражень, що я заснув, наче сп'янілий. І раптом прокинувся. Машина стояла. Товариші про щось жваво радилися. Ми були в якомусь невеличкому селі таї. Діялося тут щось незвичайне. За сто кроків од дороги я побачив кілька десятків чоловіків, жінок і дітей. Дехто стояв або сидів просто на землі навколо однієї з більших хат, інші були в хаті чи на веранді.

Коли ми зупинилися, люди повернулися до нас, здивовано поглядаючи. Деякі чоловіки здалеку привітно махали нам руками. Чимало з них були напідпитку.

— Що це? — запитав я Тунга.

Він знизав плечима:

— Не знаю. Якесь свято.

— Може, підійдемо до них на хвилинку?

Мої приятелі закрутили носами; мабуть, тому, що, по-перше, це не передбачалося планом, а по-друге, вони не знали, чого можна сподіватися від незнайомих таї. Доки ми роздумували, з хати вийшов старий таї, зійшов униз по драбині і попрямував до нас, силкуючись прибрати урочистого вигляду. З неприродно холодною повагою, як це буває у підпилих людей, він довго щось говорив ламаною в'єтнамською мовою, раз у раз запрошуючи до хати.

— Що він каже? — запитав я нетерпляче. — Перекладіть мені, товаришу Тунг!

— Товариш таї каже, що його звать Ан і що його дочка недавно народила сина. Вони вже кілька днів святкують. Зарізали дві свині і ще заріжуть...

— Він запрошує нас до себе? — перебив я.

— Так, запрошує, але, гадаю, краще не...

— Ходімо! — заявив я рішуче й вискочив з газика.

Ходімо на хвилинку!

Хоч-не-хоч, друзі мусили підкоритись. Я прямував в почті між щасливим дідусем Аном і Тунгом, за два кроки йшов Хунг з портфелем, а в ар'єргарді Дъен. Я широко посміхався до них і, проходячи, найближчим тиснув руку. По дорозі я сфотографував кількох дівчат.

У одної дівчини зуби були вкриті чорним лаком. Коли вона посміхнулася, вигляд у неї був потворний, здавалося, що вона не має зубів. Та це, мабуть, вважалося вишуканістю, бо, як запевняли мене, білі зуби схожі на зуби собак. Але наскільки приємнішо була дівчина з нормальними, білими зубами, що стояла поодаль від «модниці»!

— Давно вже вони бенкетують? — попросив я спитати у Ана.

— П'ятий день,— відповів Ан і, нарешті скинувши з себе маску пихатості, став звичайною людиною. Його обличчя осяяла широка посмішка.

— А скільки ще днів бенкетуватимуть?

— О-о-о, не знаю, не знаю, можливо — днів десять-п'ятнадцять,— відповів таї з гордістю, але мені здалося, що при цьому він кинув дещо зляканий погляд на моїх попутників, наче бовкнув якусь дурницю.

Ми підійшли до великої хати і зупинилися біля дра-

бини, що вела нагору. Драбина мала п'ять чи шість тонких дерев'яних щаблів, розрахованих на вагу таї, худорлявих і на голову менших од мене. Коли Ан гостинно запросив мене увійти, я занепокоєно подивився на Тунга і шепнув:

— Хай йому чорт! Воно ж завалиться піді мною...

Тунг оглянув щаблі поглядом експерта і дав мені мудру, хоч і трохи дошкульну пораду:

— Не завалиться, якщо ви легко ступатимете.

Що ж, я ступав легко, і всі щаблі щасливо витримали.

Тільки-но я зітхнув з полегкістю, а тут нова небезпека: ступнувши на веранду, зроблену з тонкого кайфену, прославленої рогожі з плетеного очерету, я відчув, як вона угинається під ногами, немов хиткий килим, розіп'ятий у повітрі, і от-от провалиться.

— Витримає, — підбадьорював мене ззаду Тунг.— Людина тут може провалитися не більше, як до плечей...

Людина не провалилася. Через широкий отвір я увійшов до хати. І тут була така сама підлога, але, мабуть, подвійна, бо менше вгиналася.

Ми сіли на низькі дерев'яні стільці, майже навпочіпки, біля такого ж низенького столу. Люди одразу заметушилися, і незабаром перед нами з'явилися миски з паруючим м'ясом, городиною і келихи з рисовою горілкою. Свинина була чудова, і я, хоч і не був голодний, уминав, не звертаючи уваги, на застереження товаришів, що боялися отрутися трихінами. Товариши тільки з чесності пригублювали, а я пив менш стримано, жартівливо вдаючи жадібність страшенно спраглої людини.

— Обережно пийте, товаришу! — ввічливо просив Дъєн.

Я роздивлявся довкола. Хата була простора, завдовжки більше десяти метрів і близько десяти завширшки. Біля входу, де ми сиділи за почесним столом, було вогнище на кам'яних плитах. У глибині хати, де за ширмою з того ж кайфену спали члени сім'ї, містилося друге вогнище. Була там і ніша, де спали молоді і де тепер кричав на все горло малюк — герой дня.

Меблів, крім стола і стільців, майже не було. На стінах висіло якесь господарське начиння, верші, люльки, конопляне мотуззя, упряж, а на підлозі попід стінами в безладді лежало якесь дрантя. На мене, людину

необізнану з місцевими умовами, все це справляло враження зліднів, але згодом я довідався, що господар належав до найзаможніших селян.

— Він має, певно, великі рисові поля? — спитав я Тунга.

Розпитавши Ана про джерела його достатку, мій приятель пояснив:

— Ні, товаришу. У нього немає великих рисових полів, зате в нього є дочки.

Комусь іншому така відповідь здалася б незвичайною, але мені це пояснення було цілком зрозуміле. Адже я знов уже місцеві звичаї.

Біля входу до хати, поряд з нашим столом, на почесному місці під стіною був маленький віттар предків: звичайнісінський столик — дошка на чотирьох бамбукових ніжках. На столику стояли кадильні палички в бамбукових підставках, чашка з водою, друга з рисом і, що надто важливо, гроші для духів. Але це були символічні гроші — віночки з трави, вплетені один в один на кшталт ланцюжка. Духи предків, мабуть, не дуже вибагливі й пожадливі, якщо їх можна було обдурити грішми з трави.

Кадильні палички жевріли і виділяли голубуватий димок, що пахнув живицею. Господар не забув і про хатнього духа, якого тут називали пі. Він одрізав шмат м'яса і кинув його у отвір в підлозі посеред хати. Ми чули, як м'ясо впало на землю і як одразу під хатою жадібно зарожкали голодні свині. За хвильку Ан зазирнув униз. М'яса, звісно, вже не було.

— Добрий знак! — зареготав господар, кинувши на нас значущий погляд.

Жертвоприношення відбулося без будь-якої церемонії, зовсім невимушено, наче то була ще частина банкету.

У хаті і внизу довкола хати панував гомін і невпинний, хоч і статечний рух. Добродушність, зичливість, бездіяльність, вино і жарти створювали настрій якогось банкету грецьких богів. Дехто з присутніх сміливо підходив і ручкався з нами. Мені представили молодого батька і познайомили з двома його діверами, нареченими інших дочок господаря. Всі вони жили разом у тестя.

Жінки усміхнені дівчата метушилися навколо нашого столу. Це були дочки Ана. Як і всі інші таї цих

районів, вони були одягнені в щільні чорні спідниці і чорні ліфи, оздоблені спереду рядками срібних пряжок у формі метеликів.

З'явилася молода матір, найвродливіша з усіх дочок господаря. Усі вони моторні, сповнені безтурботної ча́рівності, але риси обличчя мали непоказні. Я був навіть дещо розчарований.

Зненацька надворі вибухнув веселій гамір, залунали радісні вигуки. До хати вбігло кілька підпилих молодиків. Вказуючи на мене, вони почали запрошувати вийти з ними. Коли їхні слова переклали на в'єтнамську мову, а з в'єтнамської на французьку, я зрозумів, що маю взяти участь у спільній пиятиці, так званій зіо-кан. Цього ранку мені не бракувало духу, я почував себе як лев, і цікавість перемогла.

Внизу, перед хатою, стояв дзбан, мабуть літрів на десять, ущерть наповнений рисовою горілкою. В нього були вstromлені чотири тонкі, довгі бамбукові тростинки, що правила за трубки до пиття.

Веселі хлопці підвели мене до дзбана і запропонували вибрести трубку. Виявiloся, що зіо-кан такий самий обов'язковий урочистий ритуал, як і жертвування м'яса хатньому духові. Коли наша четвірка — я, дві дівчини і молодик, кожен з своєю трубкою вмостилися довкола дзбана навпочіпки, церемоніймейстер, юнак з інтелігентним обличчям і з молодецькою поставою, дитячим голосом, так ніби скиглив, завів якусь молитву. На щастя, це тривало недовго і, поки в нас не розболілися п'яти від незручного сидіння, вся четвірка почала водночас пити.

То була не міцна горілка, а якась каламутна сферментована рідина, що містила певний процент алкоголю. Йшлося про те, хто скільки зможе випити. А якщо вижлуць за одним присідом близько літра — то це могло добре вдарити в голову. Напій був дуже гідкий, від нього тхнуло милом, сечею, помиями і рибним соусом, але все-таки цю рідину можна було пити, бо наявність алкоголю забивала сморід.

— Нехай товариш обережно п'є! — знову почув я за спиною турботливий шепіт Дъєна.

Оскільки ми пили всі разом, то після двох-трьох ковтків я вже тільки вдавав, що тягну горілку. А ті троє сумлінно смоктали, отже рідини в дзбані ставало

Це були дикий банани. До стор. 42.

Дивні крамнички були доказом чесності,
що панувала у цій країні. До стор. 43.

дедалі менше. Тоді, не перериваючи нас, церемоніймейстер долив повний буйоловий ріг води, і дзбан знову наповнився аж до краю.

Круг нас зібралися люди. Вони доброзичливо дивились і жартували. Особливо молодиці, яким було цікаво бачити, як я справлюся з цим обов'язком, і які пильнували кожен мій рух. Вони хутко викрили мій обман і зчинили жахливий лемент, сміючись з мене.

Зіо-кан перервали. Церемоніймейстер долив у дзбан свіжої рідини, на цей раз алкогольної, і тепер я мусив уже страждати сам. Мені показали, скільки я повинен випити: вміст цілого буйолового рога. Підкоряючись вироку звеселіої компанії, я почав смоктати. Але, дійшовши до половини мірки, відчув, що з мене вже досить цієї розкоші. Сміючись кинув трубку і, вказавши на моїх в'єтнамських приятелів, вигукнув, що тепер їхня черга.

Всі таї були дуже приемні люди. Навіть добре випивши, вони жодного разу не дозволили собі неввічливості чи грубянства. Це був народ, який умів веселитися і, мабуть, мав у цьому чудові традиції.

Хоч я й не витримав пияцтва, здався, але люди вважали, що я цілком задовольнив вимоги, тому не скутилися на похвалу і не приховували своєї радості. Вони зверталися до мене з дружніми словами і поглядами. Можливо, їх приваблювала безпосередність у моїй поведінці,— адже я не церемонився, а запросто пив. Саме цим, мабуть, я й завоював їхню приязнь.

Час летів, треба було прощатися з гостинним селом. Воно раптово вторглося у мої враження від подорожі, наче живлюча криниця. Відхід од нашого плану був випадковим, а який багатий він дав урожай! Отож, виїжджаючи назад на шлях офіційних планів і програм і знову чуючи пирхання нашого чесного газика, я вирішив у душі, що відтепер буду вперто наполягати на відхиленнях од наших маршрутів при першій-ліпшій народі.

— Друже Тунг! — порушив я мовчанку по хвилі.— Таких зустрічей мені хотілося б мати більше!

— Вони будуть, будуть! — засміявся він і зиркнув на мене заклопотано.— Голова не болить?

— Ні,— відповів я.— Хміль уже пройшов.

Досить довго ми їхали вздовж Нам Сап, знижуючись

майже до рівня річки. Вона текла ліворуч од нас, вкри-та частими скелястими порогами, як це звичайно буває в гірських річках. За три-чотири кілометри перед міс-цевістю Йен Чау річка звертала на північ і перетинала шлях під залізним мостом. Приблизно за сорок кіло-метрів звідси Нам Сап впадала у Чорну річку.

Це був уславлений Міст тигрів, страшне місце, яке люди обминали стороною. На протязі останніх десяти місяців біля мосту загинуло одинадцять чоловік. Тигри нападали переважно вранці і затягували свої жертви так далеко в пущу, що по них гинув слід. Це були ви-нятково зухвалі звірі, вони не боялися нападати навіть тоді, коли поблизу були люди. Жовтий гіантський звір вилітав з-під кущів, нападав на жертву, яка не встигала й крикнути, і зникав у гущавині. Тигри тут ніколи не давали маху.

Забобонні люди вбачали в такій кровожерливості ви-тівки демонів-упирів. Влада енергійно організовувала великі облави, за десять місяців знищили сімнадцять хижаків. Проте лиxo ще й досі не ліквідовано.

Коли ми під'їхали до мосту, я наказав зупинити ма-шину.

— Hi, nі,— загукали друзі.— Не виходити!

Але я вистрибнув з газика. Тигри цікавили мене і приваблювали так само, як дики банани і зіо-кан. Зрештою я й не наражався на особливу небезпеку, бо опівдні хижаки майже не з'являються тут.

За мною вистрибнув Хунг, щоб бути поруч.

Звичайна пушта, не дуже густа і невисока, примика-ла до шляху. Тигри найчастіше нападали недалеко від мосту, в тому місці, де дорога вилася вгору. Я намагав-ся зрозуміти, чому звірі вподобали саме це місце, але відповіді не знаходив. Не виключено, що всі напади вчиняв якийсь один тигр, звінчаково досвідчений хижак, а знищенні в околиці звірі не мали ніякого відношення до трагедії біля мосту.

Я поволі повертаємся до машини, пильно вдвівляючись у гущавину, і зненацька став як укопаний. Ми обое помі-тили підозрілий рух у чагарнику, тут-таки біля дороги, кроків за десять од нас. Не рухуючись з місця, ми на-пружені оглядали зарості. Нічого! Тільки тиша і при-чаєна нерухома зелень.

Потім тріск зламаної гілки, знову рух у зеленому

мороці, голосне шарудіння, стрімке лопотіння. Великий птах злетів у повітря. Барвистий, наче палітра художника, райдужний, наче костюм мандарина в китайських казках, з великим хвостом. Дикий півень. Чудовий, гордий, непокірний, неприборканий птах. Це прабатько наших домашніх курей.

Скільки намагалися люди зробити його свійським! Хотіли поневолити, приборкати, приручити. Птах не скорився, волів краще вмерти, ніж жити у неволі. Хитрі люди викрадали яйця самок, щоб виховати з його курчат покірних молодих курей, але і це не вдавалося. Дики курчата підростали і тікали до лісу.

Хунг чемно зачекав, доки я вмостиився, потім зачинив дверцята і сів поряд з водієм. При цьому він був надзвичайно поважний. Який милий хлопець!

ХВИЛЮВАННЯ В ЙЕН ЧАУ

За чверть години ми в'їжджали у Йен Чау. В цьому дивному містечку, я побачив поряд з в'єтнамськими написами написи мовою таї, які здаля схожі на індуське письмо. Як же до цих відлюдних країв, більше як за три тисячі кілометрів од гирла Гангу, якимись звивистими стежками долинули подихи індуської культури? В моїй уяві постали фантастичні, неймовірно заплутані картини з історії цієї країни.

Таї жили тут не завжди. Етнографи вважають, що вони — далекі родичі китайців, які жили кілька тисяч років тому. В той час, коли в літописах з'явилися перші згадки про таї, цей народ населяв тільки південнокитайські провінції Юннань і Куангсі,— тут, на кордоні Тонкіна, було досить могутнє князівство таї. Протягом тисячі трьохсот років, аж до половини одинадцятого століття нашої ери, таї завзято билися з військами Китаю і В'єтнаму. Потім вони втратили незалежність і під дедалі навальнішим натиском китайців почали свою велику мандрівку на захід і південь. Ця мандрівка стала однією з найгероїчніших сторінок в історії людства. Вона тривала вісімсот років і закінчилася 11 серпня 1863 року, коли Франція проголосила протекторат над Камбоджею і тим самим поклала край апетитам сіамців на цю країну.

Протягом восьми віків таї зайняли всі гірські долини північного В'єтнаму, потім вдерлися до басейну гірського і середнього Меконгу, в басейні Салюїн завоювали бірманське князівство Шан, басейном Манamu дійшли до теперішньої Сіамської затоки, і вже як сіамці знищили імперію кхмерів з її столицею Ангкор. Під час цих походів вони стикалися з індусованими народами, перейняли від індуської культури буддійську релігію, героїчні міфи, писемність, деякі галузі мистецтва тощо. Отже, таї, хоча й були народом китайського походження, мешкаючи на кордоні двох великих азіатських країн, прилучилися до індуської культури.

Тепер існують дві незалежні країни таї — Сіам і Лаос: таї займають таку територію від берегів Янцзи до північних кордонів Сіаму, де могли б вміститися Данія, Німеччина, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія, Швейцарія та Італія разом узяті.

Десь у X чи XI столітті, прийшовши в район Чорної річки, таї застали там тубільців, що належали до іndo-незійських народностей. Частково знищили цих людей, а решту вигнали в гори. Ще донедавна тубільці були невільниками таї. Зайнявши родочі рисові поля в долинах, таї вели безтурботне життя, марнуючи час у безперервних бенкетах.

Протягом кількох віків панування над Чорною річкою таї не змогли створити єдиної держави. Поділені на дванадцять крихітних князівств — Сіп Сонг Чо Таї — вони були затиснуті між двома великими державами: Китаєм і В'єтнамом. Сюди частенько заглядали загарбники, які сунули з Лаосу, Сіаму і навіть з Бірми. Нападали на таї і найрізноманітніші піратські bandи з південного Китаю,— всі вони, звісно, не церемонилися ні з людьми, ні з їхнім майном. Але кінець кінцем таї завжди виходили з цього поєдинку цілими і неушкодженими, не втрачаючи щасливої безтурботності.

У цих гірських лісових нетрях панувало ще донедавна, до 1954 року, поки влада не перейшла до рук народу, феодальна система в такій нещадній формі, яку важко знайти навіть у будь-якому закуткові світу. Це був феодалізм найвищої марки, доведений до краю, до деспотичного абсурду. Але й таке ярмо не вило ідилічної усмішки таї.

У містечку Йен Чау, оточеному великими рисовими

полями, набагато більшими, ніж ті, що ми досі бачили в долинах, жило приблизно чотириста таї, переважно землероби, і близько тридцяти в'єтнамців, здебільшого купців і державних чиновників. Слово «Чау» означає, що цей повіт був адміністративним центром. В йенчауському районі жило сім-вісім тисяч чорних таї, а на горах близько восьмисот плуків, трохи менше мео, ще менше яо і зовсім мізерна кількість представників інших племен, як, наприклад, са.

На сході, де біднота гніздиться в найнижчих частинах містечка, люди скучені, як оселедці в бочках. Кожний туз вважав справою честі поставити свій будинок на найвищому схилі. Висота розміщення садиби вказує на значення і вагу тих, кому належить будинок. Отож, адміністративні та інші державні будівлі завжди стоять високо на схилах.

Саме у такому будинку для приїджих, недавно збудованому з очерету і розташованому значно вище від інших споруд, ми зупинилися на обід. Щойно я ступив на землю Йен Чау і ще не встиг відпочити, як опинився у приемному товаристві друзів. Ху Ван Туйен, щось мугикаючи, приніс миску з теплою водою, «доктор» Данг Лье вже стояв біля мене, допитливо оглядаючи оголене до пояса тіло,— чи не схуд я за останню добу; на столі вмить з'явився величезний термос, і привітно задзленчали склянки; нижче, в хатинці-кухні, тріскотіло полум'я, і кухар Нго Ван Кві різав курку.

Незабаром прийшов представник місцевої адміністрації, щоб привітати нас і вислухати наші побажання, якщо ми їх маємо.

— Так, маємо, маємо! — гукнув я жваво.

— Які саме у вас бажання? Про що б ви хотіли довідатися? — запитав чимно той.

— Про найцікавіші випадки в районі,— сказав я,— але не тільки про тигрів...

— Тигри — це проблема, це найдокучливіша проблема! Вони вже осточортіли нам! — відповів представник влади, і на хвилю ввічлива посмішка зникла з його обличчя.— Два дні тому тигри вкрали корову поблизу міста. Хижака трудно впіймати, бо після нападу він тікає далеко, чи не за сотню кілометрів. Ми мобілізували всіх мисливців...

Представник замовк. Це був в'єтнамець з Дельти.

Два передні зуби надмірно видавалися і безперервно виглядали з-під верхньої губи,— вада, яка часто зустрічається у в'єтнамців. Він здавався розумним і мав жваві очі, але риси обличчя були такі звичайні, що вже на другий день я ніяк не міг їх пригадати. В'єтнамець хотів засвідчити нам своє шанування і пильно розглядав мене, намагаючись прочитати мої думки і бажання.

— Що у вас тут є ще цікавого, крім тигрів? — не заспокоювався я.

З хвилю представник вдивлявся в мої очі, наче саме в них, а не в житті навколо себе, хотів вичитати відповідь на мое запитання, і сказав одне слово:

— Пуок.

Якщо пуок, то нехай пуок, подумав я кисло. Слово це нічого мені не говорило, я чув його вперше в житті; та й у жодному з прочитаних творів про Індокитай я не зустрічав його. В'єтнамець почав розповідати про плем'я пуок розсудливо, діловито, докладно. В міру того, як лилася його розповідь, наче він перегортає сторінки рукопису, посилювався мій інтерес. Оповідач відкривав переді мною завісу тутешнього життя, неймовірно цікавого, буквально захоплюючого. Стежачи за тим, щоб не пропустити жодної подробиці, я квапливо записував у блокнот все, що перекладав мені Тунг.

Маленьке плем'я пуоків жило у віддаленому гірському районі поблизу Йен Чау. Таких злиднів і такого низького рівня життя ніде в світі не було. Налічуочи не більше восьмисот отупілих чоловік, затиснуті між чужими енергійнішими племенами, пуоки становили одинокий острівець, який легко було захопити.

У людей цих гірських проваль існував не один суспільний лад, а два, і не паралельно, а ніби один над одним: лад феодальний — у долинах, і рабовласницький — на схилах гір. Феодальний лад був у таї, а рабовласницький — у пуоків. Хазяями тих і других були два таїські аристократичні роди: Куанг і Хоанг. За кожним наказом хазяїв пуоки спускалися в долини і працювали без будь-якої винагороди. Господарі поводилися з ними, як з худобою, пильнуючи їх з байдужою сувірістю, наче особисте майно. Пуоки не мали ні друзів, ні побратимів, вони були віддані на ласку і поталу своїх панів і навіть не могли мріяти про втечу: таїські посіпаки, сильніші від них, завжди наздоганяли втікача у

гірських пустелях й тягли його на повідку, щоб покарати на острах іншим.

Я забув спитати, якого походження пуоки. Думаю, що вони не належали до індонезійських тубільців, як плем'я са, а прийшли сюди з Китаю, так само, як і таї. З давніх-давен затуркані, зацьковані, заморені голодом, пуоки не могли навіть виткати собі одягу, не вміли вирощувати рис: харчувалися в основному корінням і лісовими ягодами; рушниць у них не було, полювали тільки самострілами, а того, кому щастило добути ніж, вважали багатієм. Праця цих невільників становила джерело заможності родів Куанг і Хоанг.

Коли було повалено феодальний лад і міць можно-владних родів, пуоки дістали свободу. Народна влада оточила їх справжнім людським піклуванням. Пуокам надіслали знаряддя виробництва, приїхав інструктор, який навчив цих людей ткати на верстатах, сіяти рис, працювати в полі. Коли через рік у пуоків відкрили першу в їхньому житті школу, то можна було вже безпомилково сказати, що невідоме досі, загублене в гірській глухині плем'я народилося знову і міцно ввійшло в сім'ю народів світу.

Не було вже й мови про голодну смерть, а тутешній адміністративний комітет, постійним членом якого є також один пуок, поставив перед собою завдання: добитися, щоб усі люди цього невеликого племені вважали себе повноправними громадянами країни.

Я особисто не був у пуоків і не розмовляв з їхнім представником в Йен Чау, але знаю, що словам моого інформатора можна вірити. У Північному В'єтнамі я вже зустрічав такі випадки і знаю, що, пробуджуючи до життя свої найвідсталіші гірські племена, в'єтнамці успішно наслідують приклад Радянського Союзу.

— А як позначився феодальний лад таї у повсякденному житті? — запитав я.

Це була дуже дивна феодальна система. Навіть Макіавелі не спромігся б мудріше поєднати деспотизм аристократії з видимістю демократичних свобод цього ж таки народу. В чому полягали ці так звані свободи? Земля була не особистою власністю, а належала всьому селу, а село мало своє управління в рамках певної автономії. Староста, обраний селянами, мав необмежену владу. Він вирішував і справи розподілу землі між

окремими сім'ями. Староста був із заможних, мав найбільші рисові поля і походив тільки з найбагатших родів — Куанг чи Хоанг. Через те він мав найрізноманітніші привілеї: не платив податків, не знав інших повинностей, селяни обробляли його рисові поля задарма, платили йому збіжжям і худобою. Староста був наче хазяїном села, який володів усією землею і людьми, що проживали в селі.

Кілька сіл поєднувалось у волость, на чолі якої стояв старшина, цілком зрозуміло, теж з родів Куанг або Хоанг, але наділений маєтком і більшою владою, ніж староста. Такий самий порядок був у вищих адміністративних одиницях, у повітах — чау, і у воєводствах — фу. Начальники таких районів виконували водночас функції священиків. Отже, в руках феодальних родин зосереджувалася влада і матеріальна, і духовна.

Усі чиновники мали озброєні особисті загони, хоча народ, здавалося, міг усунути несправедливого деспота і замінити його іншим членом феодального роду, але він рідко коли міг скористатися з цього: деспот, який уже обrostав пір'ям і мав збройну силу, не давав скривдити себе. До того ж верхівка не була жорстокою по відношенню до таї, бо потребувала допомоги для обдирання всіх сусідніх меншостей — пуків, са, манів і навіть мео.

Ця феодальна система і панування окремих родин тривали ще задовго до приуття сюди французів, які, завоювавши країну, використали той лад. Колонізатори не контролювали феодальних господарств, їх цікавило тільки, щоб вчасно вносили до центральних кас призначені суми податків і не робилося таких зловживань, які могли б спричинитися до заворушень.

Те, що нам розповідав в'єтнамець з Йен Чау, більш менш збігалося з відомостями, які я вже мав. Але мені хотілося перевірити правдивість його розповіді, і я попросив запитати, чи знає він звичай гостинності таї.

Здивований в'єтнамець запитливо подивився на Тунга.

— Якщо йому неприємно про це розповідати,— додав я,— то нехай це залишиться вашою таємницею.

— Та що ви! — квапливо запевнив мене Тунг.— Ми не маємо перед вами таємниць!..

— Дякую. Отже, чи знає він щось?

Так, він знат і, заохочений моїм поглядом, а також словами Тунга, дав докладні пояснення.

Taї, що протягом віків заселяли родючі долини, не-зважаючи на навали ворогів, жили в достатку. З незапам'ятних часів гостинність вони вважали найбільшою з чеснот. Приймання гостей перетворилося у них майже на релігійний обряд. Доходило навіть до того, що господар, намагаючись в усьому догодини гостеві, пропонував їйому свою дочку.

Дівочій честі ніхто не надавав тут великої ваги, як то було, наприклад, у в'єтнамців з Дельти. Таї були навдивовижу яскравою протилежністю в'єтнамцям: вони від широго серця розважалися, любили випити, потанцовувати, пустували, не думаючи про завтрашній день. Дівчата поводилися цілком вільно. Але позашлюбних дітей у таї не було — такий категоричний і непохитний закон звичаїв, якого додержувалися з давніх-давен.

— Цей звичай зберігся і до сьогодні,— чесно признається в'єтнамець,— але тільки в глухих селах, розташованих далеко від головного шляху. Тут, понад битим шляхом, цей звичай уже зник, поступився новим законам, що йдуть з Дельти...

Я був сердечно вдячний в'єтнамцеві за те, що він розкрив переді мною цікаві старовинні закони і звичаї. Коли нам подали обід, він наказав принести шкуру тури, якого застрелив тиждень тому. Я висловив бажання придбати її.

— Але це молодий тигр! Малий! — застеріг в'єтнамець.

— Дрібниці. Нехай буде молодий...

Шкуру принесли, і тоді виявилося, що то не тигр, а пантера. Очевидно, в мисливських справах цей в'єтнамець розумівся гірше, ніж у людських. Шкури я не купив, бо вона була зіпсована, мабуть, хижак довго захищався, перш ніж його вбили. В'єтнамець обіцяв приготувати для мене кілька шкур справжніх старих тигрів, коли ми повернемося через Йен Чау до Ханоя.

— А тепер я міг би, — посміхнувся він,— дати вам тільки живе ведмежа...

— Ведмежа? — зацікавився я.— Де воно?

Звіра привів на ремінці його власник. Він упіймав його на своєму кукурудзяному полі, куди малюк з ма-

тір'ю-ведмедицю заблукав уранці, щоб поїсти кукурудзи. Ведмедицю застрелили, а малюка легко наздогнали і скопили живцем.

Ведмежа, стоячи на задніх лапах, сягало майже трьох чвертей метра. Було йому, мабуть, не більше як півроку, проте гострими зубами воно вже вміло добре че кусатися. Але кілька цукерок одразу підкупили звіра, і він дозволив себе погладити.

Ведмежа було геть чорне, тільки виділялася біла смужка, під ключицею, наче білий комірець, і біла нижня губа. Я дивився на нього з цікавістю. Адже, як і народи племен мео, яо чи пуоки, звір був жителем гір, населяв усі гірські пасма південної Азії, від Гімалаїв аж до японських островів, де айни обожествлюють його.

Проте щоб купити ведмежа, яке зв'язало б мене по руках і ногах, не могло бути й мови; зрештою, і таї не був схильний до такої операції.

— Він дуже любить звіра? — здивувався я.

— Любить! — В'єтнамець скривив губи, від чого ще більше випнулися його верхні зуби. — Він хоче позбутися своєї хвороби — подагри.

— За допомогою ведмежа?

— Саме так. Він годуватиме його, а потім уб'є і використає жовч на ліки. Жовч ведмедя — це найкращі ліки.

Я уже знов, як високо цінували в Азії жовч ведмедя, а ще більше людську жовч. Вважалося, що це прекрасний, майже чудодійний цілющий засіб. Ще в XIX столітті лаотянці організовували експедиції проти народів мой в Аннамських горах, щоб здобути людську жовч на ліки.

Мені було шкода цю красиву тварину, яка мала стати жертвою, але нічого не можна було вдіяти.

Коли таї відійшов, тягнучи на повідку кудлатого полоненого, в'єтнамець сказав:

— Раніше так само тягнули пуоків...

Через півгодини по обіді ми мали вирушити далі. Поки товариші улагоджували справи в адміністративному комітеті, я подався в місто разом з молодим таї, який трохи розмовляв по-французьки, і, здається, був службовцем у комітеті.

Містечко складалося з самих бамбукових хат. Будів-

лі адміністрації були найбільші і стояли на схилах. Будинки в'єтнамських купців — значно менші — вишикувалися вздовж самої дороги, а на краю оселі, на кінці вулиці, що вела до рисових полів, стирчали на палаях хати таї. Будинки адміністрації і в'єтнамців стояли не на палаях, а прямо на землі. Всі забудови мали солом'яні дахи.

Ми пішли до халуп таї, сподіваючись знайти там цікаві види для фотографування. Біля однієї хати, що стояла край рисового поля, побачили натовп і попрямували туди. Люди оточили бабусю, що звивалася на подвір'ї в якомусь безпомічному, невдалому танку. Вона була зодягнута надто строкато: найрізноманітніші стрічки, пояски, ланцюжки. Мій супутник, побачивши її, мовив зворушенено:

- Мот ххінг!
- Що це означає? — спитав я. — Хто вона?
- Чарівниця! — сказав він.
- Можна підійти ближче? — завагався я.
- Мабуть, можна, — відповів той.

Ми стали поряд із глядачами, які, захоплені зненацька несподіваною появою європейця, не знали вже, на що більше витріщати очі. Стара поставила недалеко від хати клітку, до якої за хвилину перед тим посадила курку і кілька курчат. Це була, як виявилось, захарка запрошена до хворого. Її пацієнт, хлопчик рожів шести, стояв заплаканий трохи остроронь, біля своєї матері, яка тримала його за руку.

— На що він хворіє? — запитав я.

— Зуби болять, — пояснив таї, спитавши перед тим сусідів, що стояли поряд з нами.

Тим часом баба, мугикаючи собі під ніс щось незрозуміле, дрібочучи, наче в танці, ногами і старанно вимахуючи руками, дала хлопцеві випити коричневої рідини й потім почала виганяти з нього хвороби. Біль, зрозуміло, походив від бісика, що засів у зубі. Слід було його звідти виманити. А мудра захарка — як запевняв мій супутник — вміла робити це чудово, бо вона — видатний спеціаліст щодо духів, домовиків і всякого іншого чортовиння. Чарівною паличкою жінка торкнулася обличчя переляканого хлопчика, потім провела нею по тілу вниз аж до п'ят, далі завитками по землі до курятника, горлаючи: «Цип, цип, цип». Невидимий для нас.

але паскудний бісик під дією магічної сили мав залишити зуб і йти слідом за паличию. Коли баба наблизилася до клітки з курми, вона раптом відчинила її, впустила нікчемника всередину і хутко замкнула, щоб не втік. Ніхто з присутніх, звичайно, того бісика не бачив, але у всіх був такий вираз обличчя, ніби вони вірили, що стара чародійка ув'язнила маленького злюку.

Я хотів сфотографувати цю сцену, але таї запротестували, роблячи грізні міни і знаки, щоб я не лякав домовика. Я скорився і слухняно сховав апарат.

Бісик уже не повернувся до хлопчика. Зуб — о диво! — перестав боліти. Не має значення, що саме так ефективно вплинуло: хвилювання пацієнта, чи, ймовірніше, рідина, яку дала йому випити стара, — напевно, відвів вгамовуючих біль рослин, — досить того, що все закінчилось щасливо.

Ця маленька сцена на околиці Йен Чау, що тривала не більше кількох хвилин, допомогла мені краще вникнути в закамарки інтелекту таї, ніж велика, серйозна лекція. Важко сказати, чи вірили присутні в наявність бісика в зубі. В мене склалося враження, що всі, на чолі з самою захаркою, прекрасно розважалися, що це була просто театральна вистава, а не похмуре вигнання сатани з людини. Лагідний народ, який любить розваги і цурається турбот, як диявол свячену води, напевно, сидів по самі вуха в забобонах, але навіть у них він знаходив добру нагоду коротко розважитися.

БУЯННЯ ДИВНОІ ПОЕЗІЇ

Відразу ж після Йен Чау починається звичайний для цієї країни краєвид. Фантастичні гори і пущі, буйні і не-уярмлені. Позаду лишилися долини з рисовими полями, і ми вже минали перевали, ідучи по голих вершинах, понад стрімкими урвищами. Таї тут не було, тільки зрідка траплялися невеличкі поля і хатинки мео, розкидані на далеких недосяжних схилах.

У нижніх частинах яруг, де було найвологіше, витягували свої довгі шкір дикі банани. Це переконувало мене в тому, що саме тут їхня батьківщина. Потім нова радість — ще одне цікаве відкриття: тут росте чудова декоративна рослина, яка так само підкорила увесь світ

і належала до найпрекрасніших. Серед зеленого хаосу впадало в очі її гіантське листя, червоне, як полум'я, і розчепірене, немов пальці щасливої руки. Невже щедрі гори Сіп Сонг Чо Таї були батьківщиною і цієї чудової рослини?

Крім того, в цих лісових хащах сиділи духи — лісові пі со, і гірські — пі пунг. Ці злі духи ловили нерозсудливих людей, які насмілювалися забрести у таке бездоріжжя. Через них мандрівники частенько збивалися на манівці і не раз, блукаючи, гинули. Отож, виходячи в дому, належало пам'ятати про духів. Корисно було принести їм заздалегідь маленьку жертву, ну хоча б чарочку горілки, яку набожно простягали туди, де мали бути духи, а потім її випивали самі.

Гіршими були духи, які іноді перевтілювалися в тигрів, бо ці звірі були розумніші й більш хижі, ніж звичайні тварини. Але найгрізнішими були демони пі поп, що вселялися в деяких людей. Ці люди, самі того не відаючи, сіяли навколо себе хвороби, нещастя й лихо. Тільки найхітрішим чаклунам вдавалося викрити їх і знешкодити.

Ми зустріли кількох мандрівних мео. Їх легко було розпізнати по широких срібних кільцях, що їх носили всі мео. Молоді чоловіки здебільшого прикрашали себе кількома кільцями. Це, очевидно, було ознакою їхньої чоловічої гідності, так само, як у дівчат,— ознакою жіночності і їх успіхів у сердечних справах. Закоханий хлопець, якщо почуття було взаємним, дарував на пам'ять своєї коханій срібне кільце. У мео це вважалося ознакою хорошого тону. Дівчата, не соромлячись, з гордістю носили й по кілька таких кілець.

З першого ж погляду вражали обличчя мео. Приємні і непогані, вони були плоскими, з виразно монгольськими очима і носом. Це свідчило про те, що народ мео близчий до монголів, ніж до китайців. Такі ж риси вразили мене й тоді, коли я зустрів у китайському поїзді двох мео. В їхній поставі була приваблива щирість і простота. Вони дивилися у вічі з шляхетною гідністю людей, які на протязі тисячоліть вважали найбільшим і єдиним своїм багатством особисту свободу.

Коли мео частували їх цигарками, вони брали їх за любки, але, мені здавалося, робили це для того, щоб не образити нас. Мео вірні друзі і союзники в'єтнамців ще

з часів війни. У відношенні до іноземців, вони стримані й сповнені гідної скромності.

Там, де гори, які ми об'їжджали, розступалися, утворюючи долини, неодмінно траплялися поселення таї: у зручних місцях люди обробляли свої рисові поля, а поблизу на паллях здіймалися їхні хати.

Яка релігія у таї? Охоче відповів би, та не знаю. Затиснуті з одного боку Лаосом, а з другого північно-в'єтнамською Дельтою, отож поміж буддійських лаотянців і конфуціанських в'єтнамців, таї знаходилися наче в якісь порожнечі між могутніми крилами двох азіатських центрів і релігійних осередків, якими були Індія і Китай. А втім, ні від одного, ні від другого сюди не дійшли хвили нових вірувань. Таї й донині зберегли первісну релігію всіх східноазіатських народів — культ предків і досить примітивний анімізм. Таї — народ досять високої культури, у них завжди була непогана громадська організація. Тим більш дивно, що їх не торкнулися новітні релігійні впливи. Мабуть, неприступні гори відрізали таї від культурних течій з заходу і сходу.

В крайні Сіп Сонг Чо Таї не було пагод, як у Лаосі і в Дельті. Не було також бонз, вуличних постатей у жовтих тогах, характерних для цих країв, які, щоправда, тепер зустрічаються рідше і в Дельті. Посередництво між людьми і невидимими силами здійснювали щодня батьки сімей, чаклуни, а під час важливих церемоній і свят — голови феодальних родів.

У релігійних справах Схід не знав того войовничого фанатизму, що існував на Заході. Вибачливе ставлення до інших култів тут було принципом. Навіть у відлюдних гірських місцевостях до всього, щоесь-інде викликало побожну запопадливість, ставилися з поблажливою усмішкою. У таї дуже розвинена поетична жилка. Вони легко і спритно вкладали життєві факти у поетичні шати напівказок, напівмрій. Легенди для них мали таке ж значення, як і народні літописи, які вони глибоко цінували. Безтурботні філософи й охочі до незвичайногозалюбки вбирали все, що їх оточувало, вводячи у сповнені пригод оповістки епічні образи, драматичні метафори і параболи.

Майже біля кожної хати таї за кільканадцять кроків стояла скромна маленька хатинка, точна мініатюра подоба звичайної хати. Разом з паллями вона булә

заввишки не більше як півтора метра. Спочатку я подумав, що це курник. Але то був віттарчик, присвячений духам предків дружини господаря дому. Тільки тут жінка мала право поклонятися своїм дідам, а не в хаті, де на почесному місці стояв віттарчик предків чоловіка. Жінки посідали в громадському житті другорядне місце, в усьому прислужували чоловікам. Маленьки розміри хатинки відповідали їхній незначній вартості на цьому світі.

А звідки палі? Чому таї завжди будували хати на палях? Може, для того, щоб уберегтися від вологи? Аж ніяк!

Давно колись Тао Кунг Тунг, вождь таї, полюючи на оленів, зустрів у гущавині молоду чаклунку, доньку короля драконів. Королі драконів славилися своїми прекрасними доньками. Вождь таї закохався у дівчину. У них народився син Тао Кінг Тінг, який згодом став знаменитим стрільцем і ставшим королевичем. Замолода хлопець частенько ходив з батьком на полювання.

Якось у лісі юнак постояв під деревом. Потім він пішов собі, а самиця мавпи гібона, Нанг Нхі, зіскочила з гілки і старанно обнюхала те місце, де стояв королевич. Від цього вона народила красеня сина, Ам Ка. Мавпи на Сході — дуже благородні і шановані істоти, і коли наступного року молодий королевич побачив мавпу Нанг Нхі з дитиною і довідався, що це його син, він уявляв маля на виховання. Ам Ка ріс добрим хлопцем і хорошим воїном. Виховуючись серед людей, люблячий син не міг забути свою матір, що жила в лісі, і тужив за нею. Він страждав від думки, що ніколи не зможе зустрітися з матір'ю, бо мавпи, як відомо, неохоче сходять на землю. Успадкувавши владу після діда і батька, Ам Ка став начальником таї і тоді вирішив зустрітися з матір'ю. Тому й побудував свою хату на палях: мати, не торкаючись землі, могла приходити до нього з верхівок дерев. Всі таї наслідували приклад улюблених вождя і саме тому почали зводити свої житла на палях.

Таї — мешканці гірських долин і ніколи не живуть на схилах. Отож палі рятують їх від поводі. Життєва необхідність стала звичаєм, і народ дав йому зворушливе казкове пояснення, показавши цим свої поетичні почуття.

Таї дуже люблять життєві втіхи, не знають пекла, не мають чистилища. Іхні душі по смерті відлітають одразу на небо, де не володарює бог, і живуть так само, як жили на землі, тобто одні купаються в достатку, в розкошах, проводять час у блаженному неробстві, а інші мусять працювати, служити цим щасливим. І це вже навіки. А от куди потрапить душа, буде спочивати вона на трояндах чи працювати в поті чола, це залежить від земних заслуг людини. Які ж то заслуги? Річ проста, слід поводитися чесно і благородно, але передусім треба бути багатим. Хто заможніший, хто щедріше приносив духам жертви, того чекало на небі більше щастя, спокусливі розкоші, блаженство і насоліди. А оскільки частина жертв діставалася як данина феодальним панам, всі прекрасно розуміли, що той, хто найбільше догоджав панам, в першу чергу йшов до раю.

Хунг, який мав швидкий погляд орла, пильно вивчав околиці, які ми проїжджали. Він перший зауважив свіжу могилу. Кроків за сто від дороги в гущавині на пагорбі замайоріло щось кольорове. Це був біло-червоний прапор на високій щоглі. Ми зупинили машину і стежкою рушили на узгір'я. Водій поспішив у село покликати старосту. Незабаром з'явився старий таї у чорному каптані і такому ж завої на голові, що прикривав його вуха і шию начебто від злих духів.

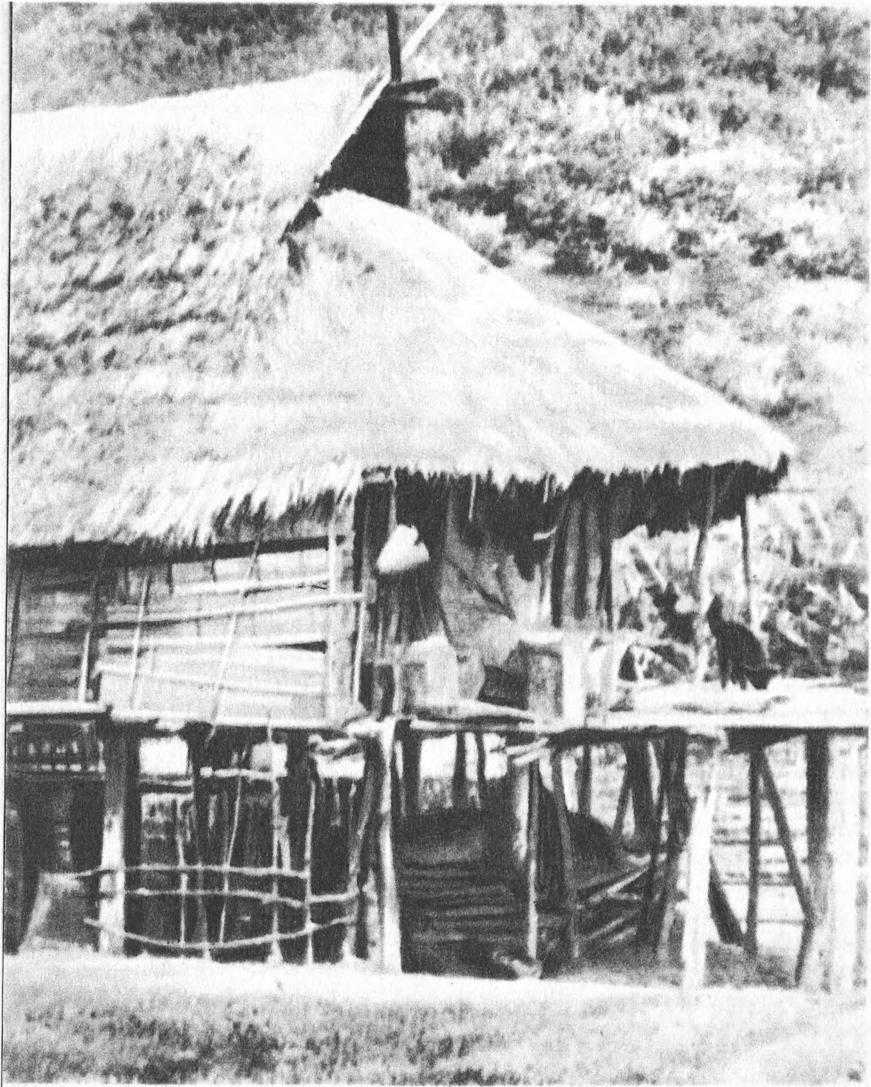
Ми підійшли до могили. На ній було накидано стільки речей і всіляких дрібниць, що спочатку всі розгубилися. Чого там тільки не було: дві маленькі хатинки і невеличкий тин, різоколірні стрічки і дерев'яні скульптури, паперові вирізки, а на велетенській щоглі найрізноманітніше дрантя.

Старий таї ввічливо і терпеливо почав пояснювати, а Тунг перекладав його слова. У цей хаос поступово входив порядок. Кожний предмет набував якогось значення, кожна крихта — виразу, а ганчірка — незвичайної ваги. Ого, як розгулялася уява таї на цій могилі! Знову напівзачарований, я питав себе, хто ж вони, ці славетні таї, — діти чи мудреці? Напевно, і ті, і другі, а насамперед істоти, яких торкнулося буяння дивної поезії, сповненої прихованого гумору і, можливо, якоїсь затаскої великої насмішки.

Небіжчик походив із сусіднього села Пан Боонг. Він, очевидно, був досить заможним, бо з його господарства

Була у мео якась приваблива щирість і простота. До стор. 61.

Легенда дає пояснення, чому таї будували хати на палях.
До стор. 63.

на поминки, чи то пак, пробачте, на жертув для його душі, — забили двох волів, три свині. М'ясо цих тварин з'їли. А крім того, з'їли ще двісті кілограмів рису і випили не одну сотню літрів горілки. Поки родичі, приятелі і всякі кумоньки з навколошніх сіл їли, пили й веселилися, труп кілька днів лежав у хаті, обкладений кусками срібла довкола шиї, щоб дух на тому світі міг цим сріблом покрити витрати на подорож. Чаклун, вимахуючи шаблями, які тримав у руках, закляттями полегшивав відхід душі. Робив він це власне для особистого захисту, бо душа померлого відходила неохоче, а часом і скликала на допомогу інших духів, щоб пожартувати з добрими людьми.

Потім надвечір чоловіки винесли небіжчика на ношах до найближчого узгір'я, де заздалегідь було очищено від заростів місце для могили і приготовлено велику купу сухого дерева, щоб спалити останки. Звечора запалили багаття, а вранці, коли вогнище пригасло, найстарший син померлого вигріб з попелу обвуглені кістки, поклав їх в урну і закопав у землю. Ale на цьому похорон не кінчився. Ні, це був тільки початок церемонії, бо ж роздратована душа не хотіла покидати світ живих і могла наварити людям поганого пива й накоїти лиха. А йшлося про те, щоб вона була в доброму гуморі і лишалася доброзичливим опікуном для родини. Треба було показати душі, як її вшановували на прощання, скільки докладено зусиль, щоб вона на тому світі лишилася щасливою.

Насамперед над місцем, де закопали урну, збудували на палях двометрову хатинку, точну копію хати, в якій жив колись цей чоловік. До хатини приставили маленьку драбинку, щоб душа могла зайти всередину і відпочити. Поблизу посадили по кущу бананів, цукрової тростини і ананаса, щоб душа ніколи не знала голоду. Навколо хатинки і садочка поставили тин з хвірткою, а за кілька метрів перед хатинкою і поза нею поклали дві великі каменюки, які значно пізніше, коли все інше розспілеться в порох, вкажуть нащадкам на місце поховання. В хатинці стояли пляшки з горілкою, чаша і полумисок рису на один день. Душі навіть не треба було підводитися, щоб з'їсти ці запаси: дві стрічечки, жовта і біла, вели від закопаної урни вгору, до

хати, де стояла їжа. Це був, так би мовити, травний тракт душі.

— Так, усе вже ясно як день! — сказав я Тунгові, хоч досі терпляче слухав.— Багато ще таких подробиць?

— Дуже багато! — відповів друг хвалькувато.

— Тоді, може, подякуємо старому? — пробурмотів я.

— І поїдемо? — здивувався Тунг.— Не можна!

— Чому?

— Ми б завдали їому великої прикрості! Таї вважимуть це поганою ознакою для себе. Престиж...

— До дідька той престиж!..

Але нічого не можна було вдіяти. Цей келих, раз почавши, треба було випити до дна. Отже, ми слухали далі розповідь тай.

У хатині покладено шматок сітки від москітів, маленькі подушки і навіть люльку для куріння опіуму. Під хатиною, на землі, над тим місцем, де закопали урну, поклали шапку небіжчика і його стару куртку, щоб душа могла прикритися від нічного холоду. На хатині було розвішано в'язки з тоненьких бамбукових пасків у формі кілець, і кожна розумна людина знала, що це гроші, потрібні душі на тому світі. Висів там і кошик для рису, а біля драбинки лежала купа бамбукових стружок, щоб душа могла розкласти собі багаття.

Недалеко від хатини, за тином, у землю закопали таку високу щоглу, що вона стриміла над верхівками сусідніх дерев. Без щогли, так званої као, могили таї не можна було собі уявити. Звідси душа відлітала на небо звичайно на птаху, вирізаному з дерева. Наш небіжчик мав більш гідний засіб пересування. Замість птаха у нього був кінь. Товста, коротка балка, прибита горизонтально до щогли на половині її висоти, зображала вершника; кошик, прикріплений до балки, правив за сідло, а два бамбукові кийки з обох боків кошика — за поводи. Над конем висів велетенський парасоль, щоб душу не палило сонце, а біло-червоний прапор на самій верхівці щогли звертав увагу всіх духів потойбічного світу на високоповажність небіжчика. І щоб родині, боронь боже, не дорікнули за скрупість, на дрючках, прикріплених упоперек щогли, були понавішані різні клапті тканин і каптан небіжчика. Душа була б вельми

невдячною, якби не визнала зусиль і доброї волі сім'ї, яку покинула.

Поміж щогою і хатиною збудовано ще одну хатинку, меншу, ніж ця, зате барвистішу, бо її дах і стіни були з яскравих пасом кольорового паперу. Перед тією веселою халупою уява європейця начисто спасувала, і не можна було збагнути, яке її призначення. А виявилося, що все тут зрозуміло: адже душа в подорожі мала чимало багажу, отже, ця халупка була транспортом для перевезення пакунків!

Старому таї ми дали пачку польських голок і розпрощалися з ним. Усі були задоволені: дух померлого — від того, що йому присвячено стільки уваги, старий таї — що дістав голки для дружини, а ми — що діждалися кінця поетичної розповіді. Нарешті, ми знову сиділи в нашому прозаїчному газику.

НЕБУВАЛЕ ГЕРОЙСТВО НА ДОРОГАХ

Наш газик їхав на безпечній відстані від грузовика, але частенько інтервал між машинами збільшувався до кількох кілометрів. Тоді наш водій кожні дві-три хвилини подавав сигнали, і ця його старанність збуджувала неспокій і пильність. Зустрічних автомобілів тут було небагато. Чому ж шофер так часто сигналив? Кого бажав застерегти чи налякати? Тигрів? Але тигри не нападали серед білого дня. А може, він боявся людей?

Час від часу ми бачили на дорогах мандрівних таї і мео. Одного разу назустріч нам ішло кілька таї з коромислами; вони несли якісь клітки. Я наказав зупинитися і швидко приготував фотоапарат. Іх було п'ятеро чи шестero, самі юнаки. В клітках сиділи живі лісові птахи з чудовим пір'ям. Таї обійшли мовчанням наше приязнє вітання і гордо прямували далі, не відповідаючи нам ні словом, ні посмішкою.

Біля річки кілька таї — молоді чоловіки й дівчата — ремонтували міст. Наш газик переїхав річку по мілкому місці і зупинився. Я підійшов до робітників. Це були народні працівники — зен кон, як їх тут називають. За існуючим законом усі чоловіки і жінки автономної провінції віком від сімнадцяти до п'ятдесяти років обов'яз-

ково повинні два місяці на рік працювати на користь свого краю.

Я сфотографував дівчат, які, сидячи навпочіпки, на-рівні з чоловіками дробили каміння важким молотком. Вражала величезна диспропорція між маленькими руками їх і чималим молотком. На руках були срібні каблучки та браслети, а вдягнені вони були майже святково — у складних завоях, елегантних кофточках і спідницях, але без срібних пряжок спереду.

Раптом одна таї не витримала: природжена веселість і кокетливість взяли гору. Дівчина, підвівши голову, засміялася. Тільки тоді я помітив, яка вона красива; з усіх таї, яких ми досі зустрічали, вона була найвродливішою.

На шляху аж до Лаї Чау працювали не тільки робітники, мобілізовані з навколоишніх сіл, а й молоді в'єтнамці, кінх, які добровільно приїхали сюди з Дельти.

Цей шлях був свідком великого геройства за часів недавніх боїв. І тепер, після війни, в горах палає вогонь небувалого героїзму, який годі було шукати десь інде. Коли я докладніше дізнавався про життя й самовіддану працю молодих в'єтнамців, у мене зароджувалася величезна повага до них — хотілося широ потиснути руку кожному.

Це були хлопці й дівчата із Спілки прогресивної молоді, знаменитого Танх Ньен Ксунг Фонг. Зрештою назва не має значення. Коли після багатолітньої визвольної війни Північний В'єтнам, нарешті, добився миру, найпередовіша частина в'єтнамської молоді присвятила свої найкращі роки батьківщині, відбудові країни. Ці юнаки і дівчата йшли на найважчі ділянки, які вимагали величезного напруження. З небувалою стійкістю і нелюдською витривалістю вони відбудовували фабрики, ремонтували залізниці і річкові греблі, а насамперед — шляхи у віддалених горах.

Поміж Йен Чау і містечком Сонля дорога подекуди була добра, вирівняна. Тут працювали команди прогресивної молоді. Хлопці як один бадьорі, енергійні, аж душа радіє. Тільки знаряддя праці в них усе ще примітивне. Кирками довбали гранітні гори, лопатами згортали уламки, тачкою возили кам'яні брили на край дороги, скидали в безодню. Труд цей був величезний, але ще більшою була сила їхнього духу і завзятість.

Коротка зупинка в Хат Лот, де розмістився табір молодіжних команд. Кілька просторих бараків справляли непогане враження. Нас запросили до своєрідного клубу, в якому, крім кількох ілюстрованих газет з різних країн народної демократії, нічого не було.

Скромний, приємний чоловік, мабуть керівник табору, зичливо інформував нас. Він розповідав приглушеним голосом, був лагідний, але смутний: частенько ми зустрічали у в'єтнамців таку зовнішню оболонку, під якою іноді крилися несподівані запаси пристрасності й енергії, що дивували европейців. Та наш оповідач мав якийсь особливо пригнічений вигляд. Можливо, причиною цього була його тривала розлука з сім'єю: в Дельті жила молода дружина і двоє дітей, яких він не бачив ось уже чотири роки.

— Як це — без відпустки? — здивувався я.

В'єтнамець посміхнувся з почуттям гідності.

— Чотири роки в розлуці, далеко від сім'ї? — не міг я заспокоїтися. — Невже ви не сумуєте?

— Дуже сумую, — відповів він тихо.

Табір прокидався о пів на шосту за ударом гонгу. Займалися ранковою гімнастикою, милися по пояс у холодному струмку і снідали. Основною їжею був рис, перемішаний з товченими землянними горішками.

Працювали від сьомої години до пів на дванадцяту. Великі переносні стіни з очерету рятували робітників від сонця. Дерева підрубували сокирою, пилок не було. Динаміту для висаджування скель теж не мали, розбивали їх молотом.

Коли переїздили на нову ділянку, робітники одразу будували бараки з очерету і бамбука. Щомісяця вони одержували двадцять «сім тисяч донгів»¹, що вистачало тільки на найскромніші потреби. Та люди розуміли, що уряд тепер не міг платити їм більше, тому не те що не скаржилися, а навпаки, були горді з своєї праці. Їх задовольняло почуття виконаного обов'язку, любов і визнання всієї громадськості.

У таборі бракувало ліків, не було навіть радіоприймача. Але молодь створювала свої акторські групи і в неділю іноді влаштовувала вистави.

¹ Донг — грошова одиниця ДРВ. Сто донгів за офіційним курсом дорівнює 30 крб. 60 коп.

Ця добровільна служба тривала три роки. Хто відзначався на роботі, того посилали до Дельти на якісь курси або до технічної школи. Після виконання свого патріотичного обов'язку юнаки поверталися додому такі ж біdnі, якими приїхали сюди, зате багаті на загальну повагу.

Незвичайний, відважний народ, патріотичний і витриманий, здатний на самопожертву заради своєї країни!

„РОБИТИ ЗЯТЯ“

Монг, двадцятичотирьохрічний чорний таї з маленького села недалеко від Сонля, був зухвалий і задеркуватий. Заслужений партизан часів війни, він тепер викликав на герць цілий світ. Монг настроїв проти себе всіх. Одні вважали його викінченим скандалістом, інші — небезпечним сутягою, останнім негідником, блузніром і навіть — чого тільки не вигадають! — злочинцем, якого слід було вбити, як паршивого собаку, щоб оберегти решту від пошесті. А я, навпаки, бачив у ньому тільки діяльного поборника прогресу і неабиякого сміливця.

Молодий Монг насмілився виступити проти стародавнього звичаю. Ale те, що він зробив, було таке нечуване, що навіть занепокоїлася народна влада. А тим часом пристрасті розпалювалися: за місяць перед нашим приїздом до Сонля вороги Монга підступно спалили вночі його хату і тепер загрожували йому смертю, якщо він не підкориться споконвічним звичаям.

Монг затявся і заявив, що не підкориться. Зціпивши зуби, хлопець і не думав відступати. Загартований тривалою війною, він знов, за що йшов у бій, за що мав рани, знов, за яке майбутнє дістав нагороди. Тепер Монг збунтувався проти закостенілого звичаю і був непохитний: він не хотів стати невільником тестя, не визнавав ярма «езе», не бажав «робити зятя». Ця скандальна історія схвилювала всі долини, гнів охопив людей, деякі навіть закликали духів помститися зухвальцеві.

Я побачив Монга, коли той прямував до адміністративного комітету. Він ішов просити підтримки. Це був вродливий таї з приємним, можна сказати гарним обличчям. Не вірилося, що в ньому було стільки впругості

і непокірності. Він ішов замислений, обв'язавши голову так, що два кінці чорного завою стирчали наперед, наче роги бика. Я готовий битися об заклад, що він навмисне зробив це, аби показати ворогам свою задерикуватість.

Що ж зробив цей хлопець? Просто закохався в дівчину, і та відповіла йому взаємністю. Хлопець заручився згодою своїх і її батьків на шлюб. І отут починається порушення освяченого традицією звичаю: Монг оформив громадянський шлюб і оселився з молодою у власній хаті, не даючи за наречену ніякого викупу. Він вважав, що, віддавши стільки років боротьбі з загарбниками, досить уже заплатив. Але це викликало загальне обурення і жахливі наслідки: Монгові спалили хату, а тепер хотіли його вбити.

Ця справа страшенно мене зацікавила. Чим більше подробиць я узناував, тим більшим героєм був у моїх очах Монг: адже він почав запеклу війну.

Святі і непорушні звичаї народів Далекого Сходу здавна захищали інтереси батьків дівчат: за своїх дочок ті мають одержати від майбутніх зятів чималі злитки золота, срібла й інші коштовності.

Сувора громадська думка забороняла будь-які по-таємні відносини між юнаками й дівчатами. І лихо було тій дівчині, яка приймала в обійми хлопця десь-інде, а не в хаті своїх батьків: домашній дух ображався і насилав нещастя на винуватців та їхні родини. А якби народилася позашлюбна дитина,— то це був би вже кінець світу й віковічна ганьба, навіть злочин!

З другого боку, діти були дуже бажані. Їх вважали необхідною ланкою культу предків, при якому наступність поколінь відігравала основну роль. Не можна було й подумати, щоб нормальний чоловік не хотів мати синів, які після його смерті шануватимуть пам'ять батька і молитися його духові. Не було більшої неслави для таї і його близьких, як померти, не залишивши синів. Ось чому молоді таї потрапляли у цілковиту залежність до батьків своїх наречених. Вони мусили покірно просити в них руку дочки, платити їм, служити і коритися.

Жінки у таї і дома, і в полі працюють значно більше за чоловіків. Звідси деякі європейські доктринери роблять квапливий висновок, що плата за дружину є головним чином платою за майбутню робочу силу. Може,

це й так, але не зовсім. Справа виявляється складнішою, визиск тут брутальніший, хитріший.

Батько дівчини продавав зятеві не тільки робітницю, але насамперед жінку, яка мала подарувати чоловікові сина, легального сина, що згодом буде виконувати культ предків. Майбутній зять потрапляв у пастку і хоч-не-хоч мусив платити за дівчину ціну, визначену батьком. Це був єдиний, буквально єдиний шлях мати повноправного сина.

Чи справді єдиний? Адже здобути взаємність своєї коханої легко, переконавшись, що дівчина ладна йти за ним у вогонь і воду, юнак мусив би збунтуватися проти тиранства батьків, забрати дівчину, збудувати собі хату і сказати всім, що вони одружились і їхні сини після смерті куритимуть йому фіміам перед віттарем предків.

Здавалося б, нема нічого простішого, та нехай би молодий шаленець зважився на це. Пекло звалилося б на його зганьблену голову, тисячі перешкод отруїли б йому життя. І навіть якби зухвалий бунтівник не дозволив видерти останньої смужки рисового поля чи спалити хату, то все одно не зніс би одного: загального презирства. Оголосити, що безсоромна пара живе, як дики звірі, без благословіння батьків, отож, і без опіки зичливих духів,— це означало знищити молодих. Мабуть, від цього найбільше й страждав Монг.

А коли б і це не вплинуло, батько дівчини міг дістати іншу, відчутнішу допомогу. Всі інстанції, від третього суду на селі до трибуналу в чау, а в разі потреби й вище, твердо боронили б інтереси тестя і засудили непокірливого зятя до найтяжчої карі. Не на смерть, звісно, але все робили б так, щоб йому набридало життя і він волів за краще вмерти.

Мати дітей, а особливо синів, mrіє кожен таї. Звідси й особлива увага до всього, що стосується народження дитини.

Надумавши одружитись, юнак надсилав сватів до батька коханої. Серед його дрібних подарунків неодмінно було листя бетелю і горіхи арекі,— на Далекому Сході це символ вірного кохання. Якщо все складалося позитивно, свати і родичі нареченої домовлялися і встановлювали розмір плати. Звичайно юнак був голий як бубон, тому складали умову, за якою він мусив служити в господарстві тестя. Ця служба здебільшого три-

вала від шести до дванадцяти років, залежно від принадності дівчини, її громадського становища і від того, чи дуже юнак закоханий.

Як тільки доходили згоди — іноді внаслідок запеклого торгу,— родичі майбутнього зятя справляли бенкет. Після цієї церемонії юнак як офіційний жених з числом союстю входив у перший день заручин до хати нареченої, а точніше — до хати батьків її. Починалися визначені угодою роки його праці на тестя. Цей період називався «езе», що значить «робити зятя». Якщо у цей час наріджувалися діти, стосунки переважно закріплювалися. Але частенько бувало й інакше: молоді набирали одне одному, і жених ішов геть, втрачаючи, певна річ, час вислуги. З цього найбільш радів батько молодої, бо він міг розпочинати все з початку з іншим зятем і далі наживатися на безплатній праці парубка.

Зрозуміло, що дівчата дбали про свою чарівність і принадність, але не менше від них у цьому була зацікавлена вся сім'я. Батьки намагалися якнайдовше зберегти красу дочок, виховати в них ввічливу і лагідну вдачу, витонченість тощо. Дівчата мало працювали, але на це дивилися крізь пальці, аби вони не втратили привабливих форм, завойовницької посмішки й близку очей, знаменитих на весь Індокитай. Пізніше життя брало з них за все, покладаючи на плечі жінки особливо важку працю, але поки що дівчата жили мов у раю, як рідко коли живуть дівчата інших народів,— не думаючи ні про що, наче барвисті метелики, співучі птахи, пахучі квіти або князівни, що танцюють на золотому килимі життєвих чарів. Так в усякому разі співали про них закохані хлопці.

Якщо наречений не хотів жити під одним дахом з тестем і працювати на нього, то він міг збудувати собі хату, але щороку мусив давати тестеві стільки рису, м'яса, солі, тютюну і спирту, що той міг вільно утримувати всю родину протягом періоду, який був обумовлений угодою. Якщо юнак був зайнятий на службі, то замість себе він міг послати в господарство тестя робітника, щоб той одробив за майбутнього зятя.

Коли минали зумовлені угодою роки, жениха, який давно уже втратив пушок молодості, чекали ще матеріальні збитки — весільний бенкет. Ця урочистість належала до важливих обрядів таї, і її влаштовували на

кошти зятя надзвичайно пишно. Забивали буйволів, свиней, курей і приносили їх у жертву родинним духам з купами рису і численними глеками горілки. Молодий залазив у борги на багато років, але в його житті настав перелом: зять звільнявся від ярма тестя. Нарешті він міг зажити у своєму домі і стати батьком родини. У нього росли власні дочки, й він пильнував, щоб ті були красиві й принадні, щоб кінець кінцем і в його дім прийшов працьовитий зять.

Революція багато в чому поламала цю традицію. Юнаки, зайняті на державній роботі, не мали часу «робити зятя». Вони одразу вели наречену до управління запису громадянського стану, і сам дідько не міг їх примусити працювати на тестя. Впливовий зять — велика честь, але хто ж заплатить за дочку, хто задарма обробить рисове поле? Батьки часто скретогатали зубами і шукали для своїх дочек звичайних, без високого становища зятів, які б шанували давні звичаї.

Монг не довго барився в адміністративному комітеті. Я бачив, як він виходив з урядового будинку. Його там не дуже заспокоїли. Це видно було з першого погляду. Хоч роги його завою стирчали так само гордовито, як і раніше, але на обличчі вже не було задерикуватого виразу. Воно було похмуре, сумне, тільки очі свідчили, що він не занепав духом і так легко не залишить поле бою.

НЕ ТІЛЬКИ ДОРОГИ БУВАЮТЬ ЗВИВИСТИМИ

Шалені гори. В них коїлися дивні речі. Дорога, якою ми їхали, хоч була погана, а все-таки справляла враження якогось порядку, з'єднуvalа одне невеличке містечко з іншим, вела до людей, що вміли читати і контролювати життя. А ось гори лишилися поза всякою увагою. Там був хаос, і в цьому хаосі ховався хижий звір і жили люди.

Як пуоки під Йен Чау, так у горах за Сонля проблему становили люди нечисленного племені дао. В усій автономній провінції їх було хіба що з тисячу триста чоловік, а під Сонля — мабуть, одна чверть цієї кількості.

В Сонля стояли в'єтнамські солдати. Коли ми вранці вийшли на прогулянку, то побачили військових, що товпилися тут і там біля великого критого ринку. Тут же на майдані сиділо багато жінок таї, що продавали привезені з навколошніх сіл продукти.

Незабаром ми виїхали до Туан Чау, столиці автономної провінції, і довго милувалися навколошніми краєвидами. Я захлинявся від захоплення. Природа безупинно годувала мене тим самим багатством, але, незважаючи на це, емоції лишалися свіжими, чутливими, як і першого дня. Не було ні краплі перенасичення або нудьги.

По дорозі до Туан Чау я зрозумів, у чому справа: головна причина полягала в людях. Це була країна великої людської драми і духовної перебудови. Як на схилах гір, де жили пуоки, відбувалися невидимі трагедії, так, мабуть, і в долинах у таї свіжими були ще недавні події. Адже лише кілька років тому тут пронісся історичний ураган, який перевернув догори дном увесь кольишній суспільний лад. З незапам'ятних часів феодал був тут абсолютним господарем, а поневолена людина знала тільки гнути на нього спину. Не підлягало ніякому сумніву, хто кого мав право бити, з кого можна держти шкуру. Цей лад не був ні найкращим, ні досконалим, але все-таки таким знайомим, звичним і насамперед визнаний духами.

І от з далеких низин, від гирла річки, сюди прийшли люди. Вони промовляли пристрасні, дивовижні, тривожні слова. Про справедливість! І ці дивні слова відразу ж підкріплювалися ділом: панів виганяли, а селянам наказували кувати своє щастя. Усі стали вільними. Мабуть, ніде в світі революція не робила такого глибокого перевороту, як у цих горах Сіп Сонг Чо Таї.

Ще кілька років тому, зобачивши пана, перехожі падали перед ним навколішки. Сьогодні, ясна річ, ніхто вже не кланяється до землі, але мимоволі тягнувся до шапки чи завою,угледівші на дорозі автомобіль.

Раніше влада феодала була абсолютною і неподільною. Проте піддані знали, як боротися з нею. На окоплиці Сонля серед таї жила легенда, яка красномовно свідчила про хитромудрість народу.

Коли Фа — найвищий бог таї, що втілював сили природи й неба, заходився творити світ, то спочатку це

йому не дуже вдавалось, і робота, відверто кажучи, була нікчемною. Знахабнілі хижаки загрожували суцільним винищеннем іншим, лагіднішим тваринам, а також і людині, за тих часів ще нікчемному створінню. Переслідувані часто в розpacі зверталися до свого бога, у якого нарешті урвався терпець, і він вирішив особисто перевірити все на місці. Спустившись на землю, Фа удав із себе мертвого. Хижаки завили з радості, певні, що тепер здобудуть увесь світ. Жах охопив тих істот, які прийшли оплакати свого творця.

Про хитрість Фа знов тільки комар, що якось довдався про задум бога. Потай, по-приятельському комар звірився черепасі. Під час процесії до останків творця черепаха відстала од інших, але її пожаліла людина і взяла собі під пахву. Розчулена тварина розповіла двоногому створінню про хитрість бога. Опинившись біля останків творця, людина, хитруючи, лицемірно залементувала: «Добрий Фа, як нам жити без тебе, світ загине в безладді! Не кидай нас, Фа!» Творець зрадів, бачачи такий сум. Він на власні вуха почув, хто має рацію. Схопивши з землі, Фа покарав усіх хижаків, вкинувши їх до величезного багаття. Іхня міць пропала в полум'ї, а хто врятувався, той навіки зберіг на собі сліди вогню. У тигра залишилися живі смуги, пантера дісталася чорні плями, а ведмідь і дикий кабан так забруднилися вугіллям, що й досі мають темну шкуру. В той же час Фа нагородив людину чудовим талантом: розумом і здатністю панувати над усіма звірами.

З того часу таї шанують черепаху, яка начебто є опікункою людського роду.

Ця дуже поширенна серед таї легенда була для старих і молодих наукою, як хитро треба поводитися з паном. Але таї, котрій розповідав мені цю казку ламаною французькою мовою, робив дивні гримаси і бурмотів, що колись були добре часи.

— А тепер недобрі? — поцікавився я.

— Тепер? — махнув він рукою, трохи обурений. — Колись господарем був багатий пан, і його можна було обдурити, а тепер? Ці нові чиновники не дають пошити себе в дурні...

Радянський газик, витвір сучасної техніки, мої в'єтнамські друзі, теж сучасні й жваві, — а навколо непролазна незаймана пуща, і в ній усміхнені чи стурбовані,

але завжди повільні таї з їхніми старовинними легендами. Які ж це фантастичні контрасти в тих відлюдних місцях! В'єтнамців, енергійних, хоробрих і завзятих, з їх пристрастю до нового прогресивного слід шанувати й любити; але особливо сердечну любов викликає народ, який, наче плем'я орлів, причаївся під вершинами гір, щоб там чесно жити й будувати нове життя.

Це мео. Вони мене причарували. Вже в Ханої я зацікавився згадками французьких літописів про мео і розповідями багатьох в'єтнамців. А коли зустрівся з цим народом віч-на-віч у їхньому буденному житті, коли докладно вивчив їхню вдачу, я захоплювався ними дедалі більше.

Мео не були ангелами або якимись бездоганними людьми. Зовсім ні! В їхній історії діялися іноді жахливі речі. За мирного часу вони були втіленням доброти й лагідності, але під час війни на них находило нелюдське шаленство. Мео проявляли таку жорстокість, від якої стигла кров у жилах. У Північному В'єтнамі є долини, в яких і дотепер живуть страшні спогади про навалу мео 1860 року.

Вибухи такої жорстокості пояснюються розпачем. Розпач охоплював їх час від часу, як убивча хвороба. Відколи мео увійшли в історію — а увійшли вони майже чотири з половиною тисячі років тому,— сильніші сусіди завжди переслідували їх і винищували, як диких тварин.

Старокитайські літописи, що необ'єктивно описували мео як огидних бестій, сповнені подробиць про безперервні сутички. З другої половини XVIII століття маємо вже докладні описи цих людей і в європейських джерелах — їх зробили місіонери, які побували в Китаї. У той час на кордоні провінцій Сичуан і Куейчоу існували дві держави мео. Горяни чинили відчайдушний опір китайцям, що нападали на їхні віддалені поселення. Тому китайський імператор наказав знищити непокірливих. Але виконати цей наказ було неможливо. Карні загони і навіть цілі армії, які надсилали китайські губернатори в гори, були вщент розбиті.

Тоді імператор Као-цунг мобілізував сили всього Китаю, щоб викорчувати лиxo. Це завдання доручили найенергійнішому генералові Акую, даючи йому необмежені повноваження й ресурси. Загони китайців у за-

пеклих боях здобували гору за горою і, перш ніж рушати далі, укріплювали кожну вершину й кожну ущелину міцним гарнізоном. Та, незважаючи на таку перевагу, китайці не були певні у щасливому закінченні війни, якби генералові не спала близкуча думка.

Мео мали в горах неприступні фортеці, які можна було захопити тільки за допомогою гармат, але жахливе бездоріжжя не давало змоги китайцям використати їх. Акуй наказав розбити гармати і перенести їх крутими стежками. Потім під стінами бастіонів мео китайці побудували ливарні й заново відлили гармати. Тепер Акуй уже бив ворога скрізь, де зустрічав його, і, нарешті, здобув останню фортецю. Непереможний досі король мео, бачачи марність дальшого опору, здався разом із сім'єю і рештками свого війська в полон, повіривши запевнянням Акуя, що китайський імператор виявить до нього милість.

Імператор був іншої думки. Короля мео і його дружину було публічно закатовано на площі перед імператорським палацом у Пекіні, а всіх інших полонених було роздано як невільників солдатам, що відзначились у цій війні. Так було винищено більшість мео. Але ті, що лишилися в гірських скелях, не думали складати зброї. Вони переходили до більш зручних склонів, заселяли південні гори Китаю, В'єтнаму, Лаосу, навіть Сіаму і в сутичках із сусідніми народами боронили свою незалежність. І ось тепер, коли в Китаї і Північному В'єтнамі сталися радикальні зміни, мео вперше в історії дістали право на людське життя.

Якщо видається дивним, що цей народ усе-таки існує протягом кількох тисяч років, то ще дивовижнішим, просто неймовірнimi здаються якості його характеру. Ці невгамовні воїни від природи зворушливо лагідні й чуйні, винятково чесні й сумлінні, щирі, правдиві і надзвичайно гостинні. Незважаючи на переслідування, яких вони зазнали в минулому, незважаючи на важкі умови життя на гірських вершинах, мео лишилися по-дитячому ласкаві, веселі. Вони горді, але не зарозумілі, і водночас самовіддані, товариські, приязні щодо всіх інших племен, які не пригноблювали їх. Уже давно мео вміли виготовляти вогнепальну зброю, яку вони, наївні у своєму довірі до людей, частенько на свою загибель продавали агресивним сусідам.

Люди монгольського походження, мео були в усьому азіатському світі таким разочим винятком, що примушували замислюватися багатьох етнографів. У хаосі деспотизму вони здавалися острівцем простодушності. Чи ж слід дивуватися, що у ненажерливих сусідів вони пробуджували нездорові апетити, і чи слід дивуватися, що я так полюбив цей незвичайний народ, який жив серед хмар, ніколи не визнаючи над собою гноблення, і так дивно поєднував у собі риси чоловіка, воїна, дитини?

На битому шляху, яким ми під'їжджали до Туан Чау, був звичин ранковий рух. Назустріч нам траплялися мандрівники, групки таї, часом мео.

Два мео рубали дерева на краю пущі і колоди складали край дороги. Я попросив зупинити машину.

— Ми перебуваємо на висоті понад дев'ятисот метрів над рівнем моря,— заявив Тунг, вказуючи на працюючих.

— А хіба мео ніколи не працюють нижче? — запитав я.

— Дуже рідко. Вони не переносять тепла і хворіють. В долині сходять лише на кілька годин — продати щось, купити солі — і мерщій повертаються в гори...

Обидва мео вражали своїм незвичним виглядом: старший, округлій товстун, був схожий скоріше на вгодованого купця, ніж на горяніна. Його товариш був пріємний і вродливий юнак з ніяковою дівочою усмішкою...

Чепурун носив сім чи вісім срібних кілець. Вони були значно тоніші від тих, що ми бачили у інших мео, і наче підкреслювали його витончений смак. На чотирьох пальцях лівої руки виблискували чотири велетенські срібні персні в формі пазурів хижого звіра — незвичайна для чоловіків оздоба.

— Нарцис, Нарцис! — посміхнувся я до красеня, даючи йому зрозуміти, що мене зацікавили його розкішні прикраси.

Скромний, несміливий хлопець нічого не відповів. Зате його гладкий товариш, мабуть, трохи знав в'єтнамську мову, бо весело сприймав наші питання.

— Це справжні пазури тигра! — дивувався я.

Товстун, киваючи головою, засміявся і підтверджив, що я вгадав. Це й справді наче чотири пазури тигра. Дістав він їх від шамана, щоб краще захищатися.

— Захищатися? Від кого? — поцікавився я.— Від духів?

— Де там! — простогнав забавно мео, поводячи очима.— Він мусить боронитися від інших жевжиків, таких молокососів, як і сам. Вони чіпляються до нього, отож шаман дав йому срібні пазури...

— Чому? — спитав я.

— Цей негідник,— сміявся старший мео,— має успіх у всіх дівчат.

Такий наче несміливий хлопець, виявилося, був неабиякий баламут, знеславлений полюбовник і пустун, відомий в усіх навколошніх горах.

Балакучий веселий товстун, зраджуючи таємниці серця свого молодшого товариша, водночас одкривав перед нами завісу незвичайних звичаїв.

Серед мео не було звичаю, який так вкорінився у таї, відробляти тестеві за дружину. Єдиним обов'язком молодого було справити пишне весілля, а якщо він не мав на це ні коштів, ні заможних родичів, що допомогли б йому, то позичав гроши у тестя і потім відробляв цей борг. А взагалі юнаки не давали собі наплювати в кашу і немилосердно порушували права тестя. Улюбленим і найпевнішим засобом здобути собі дружину тут було викрадення дівчини. Хлопці завжди викрадали своїх коханих, якщо батьки заперечували проти цього шлюбу. Це робилося, звичайно, за згодою нареченої. На другий день після викрадення хлопець приводив дівчину в її рідну хату, отоді батькові не лишалося нічого іншого, як погодитися на шлюб

Отак і зробив півроку тому наш герой Вуа Зе. Він намітив собі найкращу дівчину свого племені, яке жило на схилах між Сонля і Туан Чау, і вважав, що досить тільки раз заграти для неї на флейті, як вона сама впаде йому в обійми. Але його чекало розчарування. Хлопець дістав гарбуза. Можливо, серце гордої дівчини було вже зайняте, а може, просто цей ловелас їй не подобався. Словом, вона відмовила йому. Тоді ображений Вуа Зе вирішив діяти за звичаєм мео: з двома приятелями він заховався поблизу поля, на якому працювала дівчина, напав на неї і викрав.

В романтичній історії мео траплялося, що дівчат викрадали проти їхньої волі. Здебільшого полонянки через деякий час мирилися з своєю долею. Але гордо-

Чого тільки на могилі не було: дві маленькі хатинки, височенна щогла і різне лахміття. До стор. 64.

Тільки знаряддя праці у в'єтнамців було ще примітивне.
До стор. 68.

вита дівчина не здавалася, а ніжності Вуа Зе викликали у неї огиду і ненависть.

У цю справу втрутилася місцева влада. Батько викраденої і її колишній наречений зняли таку тризогу, що власті змушенні були вжити заходів. Одного ранку в укритті Вуа Зе з'явилися стражі безпеки і твердою, але справедливою рукою перервали його ідилію: Вуа Зе попрямував у в'язницю, а звільнена дівчина повернулася додому. Її батько мав чимало спільників, які намагалися дошкулити Вуа Зе навіть за гратами...

— Мабуть, не дуже дошкуляли, якщо він уже на волі,— перервав я розповідь товстуна.

Той пояснив, що Вуа Зе випустили з в'язниці тільки для того, щоб, покутуючи свій злочин, рубав для держави дерева. По закінченні роботи повернеться знов у в'язницю.

Потім мео заявив, що вже час трохи попоїсти, і голосно гукнув до лісу. Там, під деревами, стояв курінь обох робітників. Звідти відповів жіночий голос. Незабаром з заростей вийшла молода жінка, яка несла в горщику густий суп з кукурудзи. Мео, вказуючи на Вуа Зе і на жінку, урочисто повідомив:

— Його дружина!

Це була гарна дівчина, типова красуня мео — здорована, присадкувата, з рішучим виразом обличчя. Звичайно, її не можна було порівняти з прекрасним Вуа Зе, в якого вона, мабуть, була до нестягами закохана. Це видно було з її поглядів, які вона крадькома ніжно кидала на своє божество.

— Виходить, він швидко втішився після тієї дівчини,— зітхнув я.

— Після тієї дівчині?! — мео вибухнув гучним сміхом.— Але ж це та сама!

— Як та сама? Та, яку він викрав, і яка його так ненавіділа?

— Саме так, та сама! Його засадили у в'язницю за те, що він її викрав, а тепер усе змінилося — вона закохалася в нього. Та вироку не скасуєш. Вуа Зе все ще відбуває покарання.

Коли ми знову рушили звивистим шляхом крізь пущу, я подумав, що товстун мав рацію: тут звивисті не тільки дороги, а й людське щастя.

ЛІКАРНЯ І „ЛЮБОВНИЙ КОНКУРС“

Коли б не випадкові зупинки та знайомства, відстань між Сонля і Туан Чау по крутій, але непоганій дорозі можна було б покрити на нашому газику за три години. А ми приїхали до Туан Чау лише близько другої пополудні, в час найбільшої спеки. Останній відрізок шляху перед Туан Чау пішов під гору, і з холодних висот, де жили мео, ми знову опинилися в теплій країні таї.

На моїй карті Індокитаю не було столиці Туан Чау. Та це й не дивно, бо на ній не знайдеш навіть значно більшого й старішого містечка Сонля, центру чорних таї. Чому столицею автономної провінції стало не людне Сонля, а непоказне невеличке Туан Чау? Мабуть, не хотіли образити білих таї, які живуть далі на півночі.

Туан Чау — поганеньке містечко, в якому легко, як і в більшості подібних післявоєнних селищ, розрізнати три, зовсім відмінні один від одного райони: вздовж головного шляху тяглася шеренга великих куренів-мазанок з крамницями в'єтнамських купців і ремісників, які приїхали сюди з Дельти після війни; на узгір'ї стояли солідніші, хоч і одноповерхові будинки провінціальної адміністрації, а нижче шляху, за будинками купців, у болотистих завулках понад берегом озера тулилися хати тубільців на палях: це й було селище таї.

За півкілометровим озером з якоюсь яскраво-зеленою водою здіймалися досить стрімкі гори, а там, де долина робила в них пролом, біліло кілька величеньких недавно споруджених будівель. Чудовий краєвид озера і протилежного берега притягав погляди, але, на жаль, спека і втома притупляли зір і захоплення.

У перші хвилини нашого перебування в місті я вже зінав, що будинки за озером — це лікарня, предмет загальної любові і гордості. Пишалися нею всі: і в'єтнамці з моєї експедиції, і чиновники адміністрації, і в'єтнамські купці, і таїські селяни.

— Лікарня! — Тунг говорив так проникливо, наче це слово п'янило його, і очікувально поглядав на мене.

— Велика лікарня, хороша! — охоче визнав я.

Ми зупинилися на ніч в одному з адміністративних будинків, призначенному для гостей. Нго Ван Кві і його кухарський почет жваво взялися до роботи. Поки з'їли смачний обід, була вже третя година.

Після обіду Єн як керівник нашої експедиції поспішив до адміністративного комітету. А ми з Тунгом подалися блукати селищем, захопивши з собою фотоапарат і сітку на метеликів. Та метеликів можна зловити тільки на околиці селища, де буяла розкішна рослинність. На безлюдому битому шляху ще лежали стоси товарів, викладених поблизу крамничок. Зрідка зустрічалися жителі цієї околиці, в'єтнамці і в'єтнамки у конічних солом'яних брилях, а ще рідше — таї. Вулиця була схожа на в'єтнамську.

На цій вулиці Тунг страшенно розсердився. Його вразило грабіжництво купців, класово чужих йому, але все-таки земляків. За дерев'яну скриньку, що коштувала в Ханої вісім тисяч донгів, тут кровопивці брали двадцять п'ять. Мене розважило чесне обурення Тунга, і я ладний був обійтися цього чудового юнака. Тунг, любий хлопче, будь терплячий — на шляху до соціалізму зустрінеться й труднощі.

Повернувшись, ми застали в хаті Єна, який задоволено посміхався. В адміністративному комітеті пояснили, що тепер гаряча пора, бракує часу, але все-таки дали нам цінного помічника — працівника відділу культури Куйена, який начебто знов звичаї тай та на-вколишніх племен і мав супроводжувати нашу експедицію, доки ми перебуватимемо на території тай.

Єн одразу ж привів Куйена, літнього чорного тай років п'ятдесяти. На жаль, цей представник культури ні слова не знов по-французьки, отже, посередником залишився Тунг; уся інформація, цілком зрозуміло, доходила до мене, так би мовити, з других рук. Куйен мав спокійне, замкнуте обличчя і справляв враження флегматика, не дуже щасливого з того, що йому наказали подорожувати з нами по країні.

Після кількох хвилин розмови, опинившись наодинці з Тунгом, я поділився з ним своїми побоюваннями:

— Цей Куйен якийсь сумний. Може, він не хоче їхати з нами?

Мое зауваження здалося Тунгові таким недоречним, що він спочатку навіть не міг збагнути, що саме я маю на увазі. Тільки коли я докладніше пояснив йому, він поглянув на мене очима, повними здивування.

— Що ви, товаришу! Він же дістав наказ!

Обличчя моого друга свідчило, що Тунг певен: цей наказ дуже переконливий і справедливий.

Незважаючи на кислу міну Куйена, я попросив його ознайомити мене з цікавими тутешніми звичаями.

Вогник здивуванням оживив очі Куйена, який трохи розгубився.

— Хіба у вас немає таких звичаїв? — наполягав я. Куйен вивчаюче глянув на мене і сказав:

— У Хуані вже кілька днів ми проводимо хан куонг.

Я нічого не зрозумів і почав жваво розпитувати. Хуана — це маленьке селище за чотири кілометри від Туан Чау, а хан куонг, як виявилося, це те, що у Франції називають *caurs d'amour*, тобто любовний конкурс. Я багато читав про ці знамениті конкурси, тепер не приховував свого зацікавлення. Мені кортіло побачити хан куонг.

— Він відбувається щовечора, як тільки стемніє, — пояснив Куйен, пожававішавши.

Сонце стояло ще високо, до заходу залишалося більше двох годин, а мені хотілося зробити кілька фото-знімків ще засвітла. Отож я запитав Куйена і моїх друзів, чи не можна було б нам ознайомитися з хан куонгом на годину чи дві раніше, ніж було це заведено. Моя компанія охоче підтримала цю пропозицію. І от за кілька хвилин до Хуани помчав наш посланець на велосипеді, щоб попередити людей і все приготувати. А десь за якихось півгодини вирушили туди на газику і ми.

Французи, як і інші мандрівники, описуючи свої враження від країни таї, наймальовничіші сторінки присвячували любовним конкурсам. За цим звичаем, сухої пори року, як тільки сутеніло, молодь сходилася на сільському майдані. Це були турніри красномовства і дотепів. Дівчата влаштовувалися на помості, який спеціально будували з очерету і бамбука, заввишки півтора метри. При світлі вогників вони пряли нитки на мотовилах. Внизу, на землі, сідали хлопці, і кожен по черзі імпровізуючи співав обраниці свого серця пісеньку, сентиментальну й поважну, жартівливу й злосливу чи взагалі якусь дошкульну. Дівчина платила тим самим, відповідаючи пісенькою, не менш дотепною, чутливою чи гострою. І отак, наспівуючи, обое тішили критичних слухачів — молодих, старих і навіть дітей.

Треба мати царя в голові, щоб вийти переможцем у

цьому своєрідному змаганні, подолати суперників, здобути визнання у дівчат і загальні оплески. Справу вирішували культура, жвавість розуму, поетичність, жартівливий дотеп. Це були справжні іспити, і коли юнак спритно відповідав на загадки, поставлені йому дівчиною, то діставав нагороду і право сісти на помості поруч своєї обраниці.

Ці незвичайні змагання і визнання сили розуму були, безумовно, благотворним китайським впливом. Перед тим як таї оселилися у долинах між південним Китаєм і Сіамською затокою, вони жили по сусіству з китайцями і перебували під впливом їхньої культури. А відомо, якою шаною у Китаї було оточено вчених, поетів і взагалі людей розумової праці: тут генерал завжди йшов позаду вченого, а якщо він хотів щось значити, то мусив показати себе як вояка і як учений. Світло китайської культури проникало, ясна річ, і до всіх сусідніх народів та племен.

Раніше любовні конкурси мали переважно матеріальний ґрунт, так само, як і звичай «робити зятя».

— Хан куонг,— пояснював Куйен,— під час війни забули і, мабуть, не згадали б зовсім, коли б ми не дбали про розквіт гідних звичаїв та народних розваг. У Хуані оце робимо перші спроби відновити хан куонг...

— І успішно?

Куйен на хвилинку завагався, але й оком не змігнув:

— Дуже! Люди збираються щодня. Старі, молоді...

— І молоді теж?

— Насамперед молоді, хоч для них це ѹ новина. Старші показують їм, як відбувався хан куонг до війни, і молодим подобається...

Було ясно, що народна влада відновлювала любовні конкурси не в інтересах батьків — власників дочок, а для того, щоб показати, чи, може, навіть і нав'язати своє розуміння моральної суворості. Отож, наближаючись до Хуани, я почував себе так, ніби ми під'їжджали до якогось поля бою.

Кілька хвилин їхали тією самою дорогою, що вела до Туан Чау. Там, де невеличке джерело перетинало шлях, ми вийшли з машини, хоч жодного селища не було видно. Стежкою вздовж струмка пішли вгору і вже через кількасот кроків перед нами розляглась ши-

рока чудова рисова долина, оточена звідусіль досить стрімкими схилами.

Сонце вже спускалося до заходу, і вся долина палала чарівним полиском золота. Це фантастичне видовище змінювалося барвами троянд і міді, живиці і бурштуну. Палали жовта рисова стерня й білі кручі вапнякових гір, зелені букети дерев на високих скелястих урвищах і навіть лазурний купол неба над долиною. А те, що все це було таким золотим від сонця, робило враження непереборної усмішки, повної добрих ознак. На село Хуана, перші хати якого були за кілька десятків кроків од нас, вже падала тінь найближчої гори, але це була не зловісна тінь, бо й саме село випромінювало відблиски від протилежних, ще ясних схилів. Таким пишним світлом неба й землі вітало нас село, і ми визнали це доброю прикметою.

На жаль, люди не встигли підготуватися до обряду. І не з своєї вини. Таї ніколи не пропускають нагоди повеселитися; а тут траплялася неабияка нагода — приїхав мандрівник здалекої Польщі. Єдиною причиною того, що село не приготувалося, було обмаль часу. Селяни дізналися про новини в полі, бо саме були жнива. Щоправда, при звістці про гостей люди кинули роботу, але робили все некваліво, а хвилини летіли.

Село чимале — кілька десятків хат — і досить заможне. В цих місцях спокійно жили колишні багатії, хоч у них і відрізали частину землі, наділивши нею бідноту. Стояла сонячна погода, відчувалося, що всі задоволені і в доброму настрої. Я не дивувався, що саме це село обрали для перших спроб любовних конкурсів. Люди, очевидно, знайшли тут таємницю щастя і мали такий вигляд, наче їм постійно хотілося посміхатися, танцювати й розважатись. Насамперед, танцювати, бо без цього не можна уявити собі молодих таї.

Перші женці й жниці вже поверталися з полів. Усі вони несли нелегкі кошики, повні рисового зерна, але, незважаючи на це, рухалися з чарівністю, яку ми бачимо у нас тільки на виставках мод. Тут ніхто нічого не виставляв, усе відбувалося з природною простотою, і все-таки була тут якась дивна святковість.

Жінки, здавалося, пливуть у легкому стриманому танці. Це були дівчата й молодиці. Довгі до кісток

чок, обтягнуті спідниці ще більше підкреслювали плавність їхньої ходи. Яким чудом ці селянки, що виконують тяжку роботу і в полі і дома, до похилого віку зберігають такі гнучки стрункі талії і стільки грації в кожному русі?

Ось із хати назустріч женцям вийшла молода жінка. Вийшла? Ні, випурхнула, пересуваючись легкими плавними рухами. Хащі навколоїшніх гір багаті павами. Це, безумовно, у пави перейняла вона оті граціозні рухи. Жінка йшла, трохи вихиляючись і по-молодечому взявши правою рукою в боки, а мені здавалося, що вона виконує фігури іспанського танцю, повністю перенесенного у ці азіатські краї. Але вона й не думала танцювати. Жінка просто йшла до женців і щось гукала; її танцювальні рухи були мимовільні.

— На хан куонгу бувають і танці? — спитав я.

— Ні, танці то інша річ. Прийде й до них черга, а поки що поновлюємо любовні конкурси, — пояснив Куйен.

Коли ми приїхали, чемні жителі почали швидше збиратися, щоб встигнути засвітла сфотографуватися. Нас провели на невеличкий майдан посеред села, де стояв очеретяний поміст для хан куонгу. На цьому квадратному помості зав'иршки і завдовжки десять кроків могло сісти кілька десятків чоловік. На жаль, ми не застали на ньому нікого.

Стовпі, на яких стояла ця естрада, здіймалися високо над нею й були з'єднані між собою багатьма мотузками. На цих мотузках-гірляндах тріпотіли в повітрі шматки білого й червоного паперу, вирізані у формі риб. Поміст і ці оздоби дуже нагадували мені естради для наших сільських оркестрів, тільки хуанська естрада була дещо просторіша. Мої друзі пояснили, що ці шматки паперу не прикраси, а зображення духов, які опікають хан куонг.

До нас підійшов симпатичний таї у чорному береті—господар однієї з сусідніх хат — і запросив до себе на чай. У нас не було часу, і від чаю довелося відмовитися.

Наш новий знайомий користувався великою повагою в селі й симпатіями у влади: він ішов у ногу з часом, а одну з своїх дочок видав без «роблення зятя» за працівника адміністративного комітету провінції. Приймаю-

чи мою відмову з стриманою ввічливістю, він заявив, що зажде, доки ми зробимо знімки.

Тим часом люди вже сходилися, тільки все ще мало було головних героїв хан куонгу — молоді. Це частково пояснювалося тим, що хлопці й дівчата довго працювали в полі, а потім ім треба було ще помитися. Отже, на поміст сходили самі літні жінки з кулеподібними коками на головах. Вони несли в кошиках веретена й клубки бавовни і, сідаючи на низенькі стільчики, снували нитки. Обличчя в них були невиразні, жінки в чорних сукнях виглядали, наче сови.

Я звернув на це увагу Тунга:

— Чому жінки такі смутні? Напевно, воліли б сидіти в своїх хатах за вечерею?

Тунг запитав про це у Куйєна, а тоді пояснив:

— Ні, товариш Куйєн ручиться, що вони не смутні. Це тільки так здається.

— А сумні обличчя?

— Товариш, — посміхнувся Тунг як людина, що добре розуміється на цій справі, — вони просто зосереджено працюють.

Поступово майдан заповнили чоловіки, жінки, прибігли діти. Молоді все ще не було. Нарешті з'явилися дві святково вбрани козулі в білих кофтах з срібними пряжками спереду, але не в добром гуморі.

Щоправда, надходили й хлопці у віці, визначеному для любовних конкурсів, але ні ті, ні інші не поспішли з забавою. Та й справді, до кого ж вони залиятимуться? До літніх матрон, що сиділи на помості замість молодих дівчат? І ролі помінялися, ми ставали предметом найбільшого зацікавлення на цьому хуанському майданчику.

Сонце сідало, і тінь гори подовжувалася, вкриваючи вже навколоїні рисові поля. Протилежні схили ще променіли червоним блиском сонця, але в самому селі день швидко згасав.

Конкурс підводив, бо ще, як мені пояснювали, було надто рано. Доводилося показувати щось інше. Хоч би гру на флейті, незмінному інструменті закоханих.

Флейта відіграє на Далекому Сході надзвичайно важливу роль у любовних справах. Нею користуються тільки чоловіки, і той, хто вміє на ній добре грати, володіє жіночими серцями. Мене запевняли, ніби в м'я-

ких, ніжних звуках флейти такі непереборні чари, що закоханий може не тільки розповісти своїй обраниці про почуття, які володіють ним, але й викликати у неї гарячі слізни та безмежну віданість йому.

— Є в Хуані відомий флейтист,— заявив Куйєн,— не одна жінка заходилася слізми, слухаючи його гру.

Відомий флейтист уже пройшов на майдан і почав грати на флейті. Ми підійшли до нього. Це був таї не інершої молодості і не дуже гарний, зате на голові носив тропічний шлем, а на руці — годинника. Музикант з великим натхненням виконував мелодію любовного закляття. Мені шепнули на вухо, що це саме те закляття, перед яким не встоїть жодне жіноче серце. З прикрістю я подумав, що на мої недосвідчені вуха це не справляє великого враження. А втім, я напевно помилявся, бо, глянувши на Тунга, Дъєна, Хунга, Куйєна і двох чи трьох селян,— пересвідчився, що всі вони дуже зворушені.

Поряд з флейтистом сидів дідусь, який, незважаючи на свою дряхлість, приплентався на свято. До його вух, мабуть, уже не доходили спокусливі любовні звуки, але він занепокоєно стежив за моїм обличчям, щоб вичитати в ньому враження, викликане грою флейтиста. Відчуваючи натхнення музиканта і захоплення моїх друзів, я дивився на себе як на святотатця.

Випадково я поглянув убік. Що це? Недалеко стояла молода матір з немовлям на спині і теж слухала гру. Ale в її очах не було побожності. Більше того, жіночка не могла стримати своєї веселості і, прикриваючи рот долонею, сміялася. До такого настрою привели її любовні закляття флейтиста!

Я подивився навколо. На майдані зібралося вже повно людей і панував притишений гомін. Хто стояв близько, той прислухався до звуків флейти так уважно, як і мої друзі, але ті, що були позаду, взагалі не слухали, бо майже нічого й не чули. Мене вразив вигляд дванадцяти- чи тринадцятьирічної дівчинки, що стояла біля мене з маленьким братиком на спині. Цей підліток був, певно, єдиним слухачем, що всім серцем вбирав звуки флейти. Красиві чорні очі дівчинки були задумливі, її дитяча душа, мабуть, літала десь далеко, снуючи золоті сни кохання.

А поруч стояло ще двоє дівчат, теж дуже молоді,

але не такі наївні. Видно, вони вже знали, що таке любовне закляття і як його треба розуміти. Тому обидві кипіли від незадоволення і не приховували своїх сумнівів. Якби флейтист бачив, якими красномовними гри- масами одна з них висловлювала розчарування, то не витримав би і заридав.

Ні, щось тут зараз не клеїлося, конкурс не спроваджував надій. Флейта звучала надто фальшиво, ставало нудно. І тут господар близької садиби, на щастя, нагадав нам про чай. Його повторне запрошення ми охоче прийняли. До великої хати вели сходи, а не драбина, як до інших. На очеретяній веранді милася дочка господаря, що прийшла недавно з поля.

Настав чудовий вечір. Люди розійшлися по хатах, і Хуана повернулася до свого звичайного життя. В усьому відчувалися спокій, зичливість. І я чудово розумів мандрівників, що, пізнавши очарування таїського села, воліли надовго лишитися серед його мешканців.

Хоча любовний конкурс і не вдався, та, вирушивши присмерком у зворотну путь, я і мої друзі були у піднесеному настрої.

Але це тривало не довго. Вже на половині дороги всі заспокоїлися, затихли, повернулися до своїх офіційних обов'язків.

Коли наближалися до Туан Чау, було вже зовсім темно, і кілька тъмяних вогників по той бік озера вказували на садибу лікарні.

— Там лікарня! — одізвався Куйен з глибоким задоволенням.

— Так, лікарня! Чудова лікарня! — промовив чуйно Тунг.

— Лікарня — прекрасна справа! — вторив я.

— Завтра оглянемо лікарню, — почулося в темряві.

ЗЛІДНІ Й УСМІШКИ ПЛЕМЕНІ СА

На квартирі все для нас приготували. На сім чоловік накрили стіл. Неодмінна миска з теплою водою чекала вже на мене, а поряд стояли усміхнений Туйен з рушником і наш поважний «доктор» Данг Лье. Коли я трохи струсиш з себе дорожній пил, Данг Лье виступив наперед і кашлянув. За допомогою Тунга я дізнався,

чого доктор сердився на мене: виявляється, я забув про гігієну і вже три дні не міняв білизну.

— Вже, вже міняю! — вибухнув я сміхом і, каючись, хотів побігти до чемодана.

Данг Лье члено затримав мене і безмовно вказав рукою на крісло. На ньому лежав мій чемодан, а поряд — свіжа білизна і сорочка.

Данг Лье мав рацію: переодягшись, я відчув себе на сьому небі.

На стінах нашої квартири висіли червоні афіши з якими-сь гаслами. Тунг пояснив мені, що це прадавній в'єтнамський і китайський звичай — першого дня календарної весни, тобто на початку лютого, вивішувати написані на червоному папері мудрі сентенції, які висять цілий рік або й довше. Тут були висловлювання Хо Ші Міна, в яких він радив шанувати громадське майно, дбати про освіту, а також закликав служити народові від щирого серця й на повну силу. Так стара традиція використовувалася в нових умовах.

Незабаром приїхали представники адміністративного комітету — два таї й один в'єтнамець. Цей в'єтнамець добре знав французьку мову, і ми одразу розпочали жваву й приемну розмову.

На другий день ми вирушили досить пізно, бо дорога від Туан Чау до Туан Гіао мала бути неважкою. І справді, нам пощастило доїхати за якихось три години. Битий шлях, хоч і звивистий, був на диво добрій, його недавно старанно відремонтували, — мабуть, тому, що ця ділянка під час війни найбільше постраждала від французьких літаків. У машині було тісно, бо з нами їхав Куйен; але ранок видався чудовий, і настрій у нас був непоганий. Навіть Куйен, не дуже ощасливлений наказом супроводжувати мене, наче трохи пожвавішав.

На дорогу частенько сідали дики голуби. Вони трохи менші від наших і інакше забарвлени, але, зрештою, їм притаманні всі риси родини голубів. Так само, як і у нас, вони сидять на землі до останньої хвилини. Й злітають майже з-під коліс автомашини, наражаючи шофера на нервовий дрож від думки, що ось-ось задавиш їх. Але це траплялося рідко.

Я дивився на зухвалих птахів, і мое серце мліло від

думки, що стільки кілометрів oddіляло мене від крилатих шибеників на батьківщині, а проте і ті, й тутешні мали однаковісінькі звички, немов походили з одного гнізда. А люди? Люди так само. Іншої раси, чужої мови, з різними побутовими умовами — якими близькими вони були мені.

Характер гір, серед яких мчав наш газик, не змінився. Не змінювалися й люди, яких ми зрідка зустрічали. Це були чорні таї, а часом і мео. Але через деякий час за якимсь поворотом дороги, на стику з струмком, ми побачили юрбу подорожніх, душ двадцять чоловіків, жінок і дітей, які вражали своїм зовнішнім виглядом. Їхній брудний неохайній одяг являв собою мішанину всього, що носять таї, мео і навіть в'єтнамці. Але до жодної з цих народностей їх не можна було віднести.

— Хто вони? — запитав я Куйена.

— Са! — відповів той зневажливо.

Я велів зупинити машину.

— Чи варто? — буркнув Куйен. — Це дикиуни. Нічого цікавого.

— Варто!

В'єтнамські друзі, сповнені ловаги до національних народних меншостей, бодай навіть найвідсталіших, услід за мною вискочили з машини. За ними вийшов і Куйен.

Таким чином, нарешті, ми зустрілися з племенем са. В Індокитаї воно перебувало на найнижчому ступені суспільного розвитку, у безпросвітних злиднях. Чимало віків вони були поневолені таї. В цих жахливих умовах, безпорадні й знесилені, вони часто помирали з голоду. Ім випала така ж сувора доля, як плукам з-під Йен Чау.

Етнологічно люди са належали до південних племен, зокрема до численної сім'ї малайо-полінезійських народів, що жили, як відомо, на островах двох океанів — Індійського і Тихого, в широкому трикутнику, південна частина якого тягнеться від Мадагаскару через Зундські острови до острова Пасхи, а північна вершина сягає Чорної річки, в басейні якої ми саме подорожували.

Вчені вважають, що са — давні жителі цієї території, в той час як таї, мео та інші народи прийшли сюди пізніше. В Лаосі й Сіамі побратимів са називають кха, а в Камбоджі і Південному В'єтнамі — мой, що означає — дикун. Але не всі вони лишилися дикими. Ті, що

населяли рівнини басейну нижнього Меконгу, після злиття з індуськими завойовниками у першому столітті нашої ери створили могутню державу кхмерів з такою високою цивілізацією, що руїни давньої столиці Ангкорі становлять сьогодні сьоме чудо світу. Теперішні камбоджійці — це вироджені нащадки давніх кхмерів.

Етнологи довго сушили собі голови над загадкою, де саме була прадавня колиска малайо-полінезійських народів і як вони переселялися: чи з Зундських островів прийшли на азіатську землю, чи, навпаки, з Азії на Південні острови. Різні дослідники пояснювали це по-різному, але переважала думка, що ці первісні люди жили в Азії і звідти рушили на завоювання островів, так само, як і їхні супутники-банани.

У порівнянні з моїми, що населяли південні пасма Аннамських гір на кордоні Камбоджі і Південного В'єтнаму, людям са випала сумна доля. Там, на півдні, деякі племена користувалися відносною незалежністю і навіть досягли певного рівня культури, а на півночі було зовсім інакше. Тут люди са, гноблені віками, виснажені голodom, не могли й мріяти про інше життя, як тільки в неволі у таї, точніше — у таїських феодалів, яким ці бідолахи служили.

Французи створювали у своїх колоніях допоміжні поліцейсько-військові відділи, так звану місцеву гардію, залишаючи до неї молодь усіх підлеглих народностей. З таї, особливо білими, найлегше було домовитися, бо їхні вожді-феодали стояли на боці французів. З людьми са французи потрапили в халепу. Не маючи ніякого уявлення про солдатську доблесті, вічно при-нижені, са були нездатні до військової служби, і довелося махнути на них рукою. Зрештою, так само довелося відмовитися від набору солдатів з хоробрих воїнів мешканців гір, мео, які, на відміну од племені са, були мужніми оборонцями своєї незалежності і через це ворогами будь-яких примусових зв'язків з чужинцями.

Наша раптова поява анітрони не стурбувала і не збентежила перехожих. Вони вітали нас дружніми знамінами, це мене трохи здивувало: адже то були дикиуни, що виросли в непрохідних хащах, бідолахи, яким так допекло негільництво. Правда, останні кілька років вони вже не були невільниками. Та хіба після стількох віків.

уярмлення можна раптово й радикально змінитись? А от я бачу ввічливих, навдивовижу ввічливих, приємно усміхнених, навіть скажу більше — по-товариськи настроєніх людей. І тільки згодом я збагнув справжню суть речей.

Їхня слухняність і покірність, ввічливість і усмішка були в минулому не чим іншим, як єдиними в тих умовах оборонними заходами проти загрози цілковитого винищенння. Якби тисячу років тому са хоч трошки скидалися на мео і чинили загарбникам дійовий опір,— то вони б перестали існувати і зникли з поверхні землі.

Помітивши, що Куйену не дуже легко з ними порозумітися, я запитав, якою мовою вони розмовляють.

— А ніякою! — відповів таї.— Хіба ж у них мова? Це злілок усіх мов.

— Ну, гаразд. Але як вони спілкуються між собою?

Куйен цього не знав й почав розпитувати. Люди охоче пояснювали, але він кінець кінцем нетерпляче знидав плечима:

— Кажуть, що це їхня власна мова і нею вони розмовляють між собою. А насправді це окремі слова таї, тільки страшенно перекручені й переплутані з в'єтнамськими. Важко розуміти їх.

Зрештою, немає значення, яка мова са. Я знав, що в інших районах В'єтнаму і в Лаосі людей цієї національності не переслідувалася така сурова доля. Кхао користувалися там власною мовою, бодай і скаліченою чужими варваризмами.

Злідні са проявлялися в одязі. Одяг, особливо у жінок, був серед національних меншостей на Далекому Сході важливою і серйозною справою. Але в той час, як усі сусідні племена пильнували особливості свого вбрання, люди племені са до краю занедбали цю національну рису й натягали на себе все, що підказувала їм фантазія і випадок. Я впізнав у їхньому одязі дещо від таї, французів, мео, в'єтнамців, китайців. Літні жінки і підлітки найохочіше вибралися в блузки таї із срібними пряжками. Вони носили їх недбало розстебнутими або застебнутими тільки до половини, відкриваючи верхню частину тіла. Здаля, на перший погляд, можна було подумати, що це вільно зодягнені таї, і справді, може, саме тут крилася помилка Жулавського, який твердив, що жінки таї мають оголені груди або животи. Цією

дорогою він їхав до Дъєн Б'ен Фу і, може, саме тут побачив жінку са, зодягнену, як таї.

Чисто малайські риси обличчя і кремезні фігури були в небагатьох са. Здебільшого вони мали найрізноманітнішу зовнішність. В цілому люди справляли непогане враження. Деякі молодиці відзначалися навіть пишною вродою, а юнаки — правильними рисами обличчя й розумними очима. Я сфотографував трьох са, і на одному знімку побачив три відмінні один від одного типи чоловіків: перший — гарний хлопець з овальним обличчям у білому завої був схожий на індуся, другий, повновидний — справжній малаець, третій, у солом'яному брилі, скидався на в'єтнамця або китайця з півдня. А насправді вони всі були одного роду.

Люди з племені са робили для себе з бамбука келехи, а з гарбуза горщики. Але зовсім не вміли шити, в цьому я переконався особисто. Я привіз із Польщі багато голок і роздавав їх по дорозі зустрічним жінкам. Не було такої таї, жінки мео або яо, яка не брала б їх залюбки. Я мав намір подарувати голки і жінкам са, але з цього нічого не вийшло: вони не тільки не хотіли брати, бо не знали, що воно таке, а навіть боялися торкнутися гострого чортвиння. Тільки одна, кмітливіша, взяла подарунок і намагалася навіть узяти ще. Жінка збагнула, як вона сама пояснила, тихе́нько хихикаючи, що в крамниці у китайця можна виміняти за голки інші кумедні речі.

Куйєн підійшов до нас і висловив бажання розповісти одну лаотянську легенду про плем'я са та його побратимів кха і мой. Таємниче минуле цих племен, а також їхня цілковита несхожість з іншими національними меншостями служили приводом для виникнення сили-силенної різних легенд.

Бок Сегер, міфічний праотець людства, одного разу упився до нестями рисовою горілкою і голий упав на траву. Його найстарший син почав кепкувати з п'яного; другий син, чутливіший, прикрив батька банановим листям, а третій — накинув на нього ще й свій одяг, не насмілюючись при цьому глянути на голе тіло. Прокинувшись, Бок Сегер зажадав пояснень, що з ним скілося. Довідавшись про все, він страшенно розгнівався на старшого сина. Зірвавши з нього одежду, батько прогнав його в пущу. Жінка вигнанця пішла слідом і, віді-

рвавши шмат од верхньої частини своєї сукні, обв'язала чоловікові стегна. З того подружжя й^и походять племена са, кха і мой, жінки яких оголюють своє тіло вище пояса, а чоловіки носять лише набедренники. Крім того, ці племена покарані щé й тим, що живуть у безпросвітних злиднях. Двоє інших добросередніх синів стали предками лаотянців і в'єтнамців. Останні — люди, відомі своїми добрими звичаями та високою добросередністю, походять, ясна річ, від найменшого сина Бока Сегера.

— Чудова, цікава байка! — охоче похвалив я Куйена. — Але ви забули додати, що Бок Сегер пізніше пом'якшав і простив нащадків старшого сина.

— Вперше таке чую! — оторопів Куйен.

— Ну, як же? Подивіться на одяг са! Він складається з самого шмаття, це правда, але кожен із них має на собі значно більше, ніж набедренник, а жінки так закриті, немов самі себе соромляться!

Куйен чи не вперше цього дня посміхнувся.

Ми почали розпитувати наших нових знайомих, куди й чого вони мандрують. Після деякого манірничання вони пояснили мету своєї подорожі. Вона була досить незвична. Одному з них Сію кілька днів тому пощастило і він убив з самопалу оленя-мундчака, тварину в цьому районі майже винищено, більшу за нашу сарну і меншу за оленя. Видно, духи виявляли до Сія особливу симпатію, і радість у хаті щасливця панувала безмірна. Сій, пам'ятаючи старий і вельмиповажний звичай, вирішив найкращу частину дичини віднести тестю і тещі. Відрізавши стегна разом з ногами, він рушив у дорогу. Йти треба було далеко, три дні.

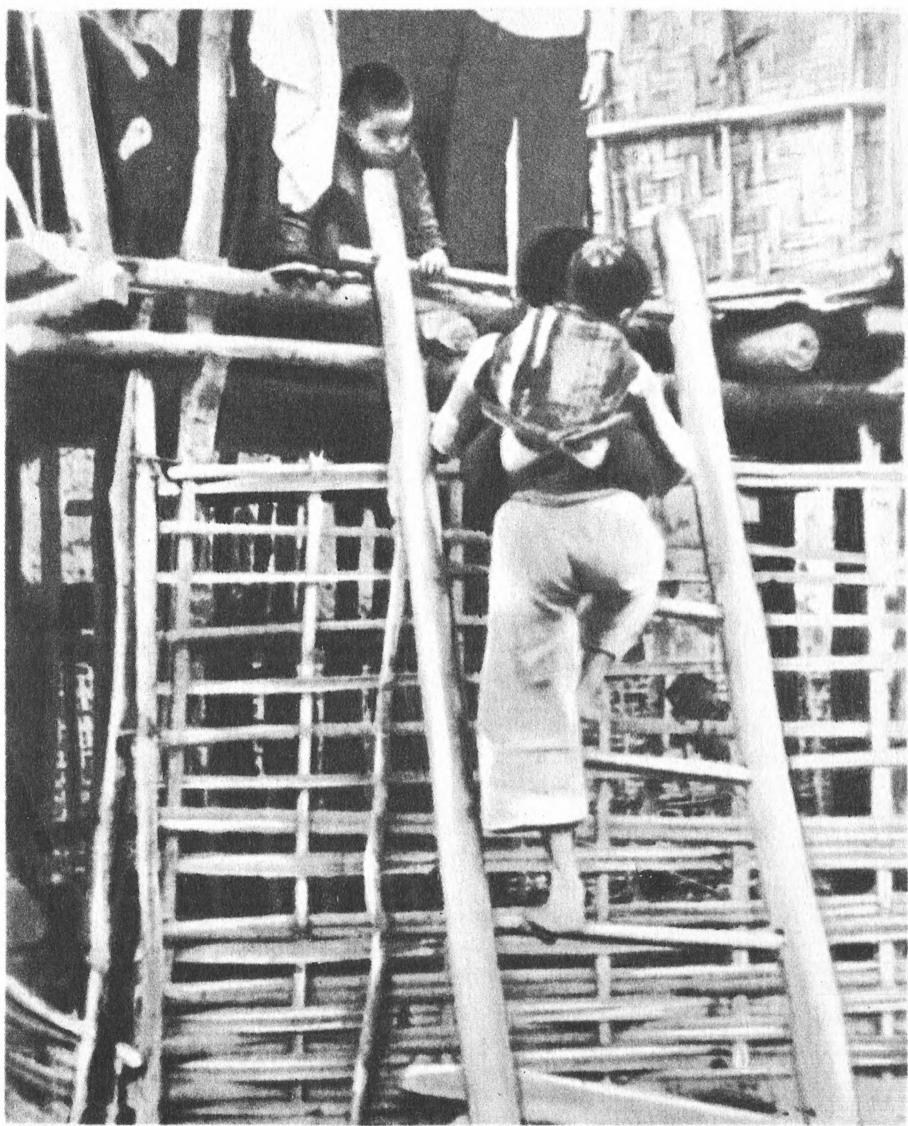
Сій, сповнений справедливої гордості, показував нам м'ясо, яке виблискувало різними барвами і досить-таки смерділо, бо сонце вдень пекло по-тропічному, хоч ночі в листопаді прохолодні. На цей знак любові зятя я дивився з належною повагою, але висловив здивування, що Сій односив жертву не сам, а в такій численній компанії. Хіба це було необхідно?

— Необхідно, ха-ха! Необхідно! — засміявся Сій, розвеселивши й інших са.

Виявилося, що тесть Сія — людина заможна, і у нього три свині. За таку увагу зятя він заколе одну свиню, а може й дві, та, певно, не поскупиться на рисову горілку. Бенкет влаштує на славу, буде що попоїсти

Жінки у чорних сукнях виглядали, наче сови. До стор. 88.

До хатин вела звичайна драбина. До стор. 90.

ї випити. А якже Сій сам дастъ всьому раду? Він мусив узяти з собою всю чесну компанію — власну родину, кумів з їхніми дітьми та й друзів. Хіба можна про них забувати?..

Коли ми зібралися їхати далі, люди са теж вирушили в дорогу. Все своє злиденне майно вони несли на плечах у кошиках, допомагаючи собі поясом, закладеним на чоло, як роблять це індійці у південноамериканських джунглях. Здавалося, що не кошики, а самі злидні придавлювали їхні голови до землі, але ці люди весело посміхалися.

Наближаючись до Туан Гіао, я мимоволі все частіше поглядав ліворуч на далекі вершини, серед яких звивався кордон Лаосу. Там, у густих, безлюдних лісових нетрях, здається, жили ще, наче допотопні потвори, гігантські буйволи, грізні гаури, велетенські носороги з двома рогами, а трохи далі на півдні все ще водилися, як тисячу років тому, стада диких слонів.

У тій західній країні, наче багатолюдний острів, розляглася долина Дъен Б'ен Фу. Там, як розповідають міфи, була колиска народу таї, і там, уже без міфів, знайшла свою могилу пиха колоніальних загарбників.

Такі думки снували в моїй голові, коли я оглядав західні краєвиди. Ми під'їжджали до Туан Гіао, звідки перехресний шлях вів до Дъен Б'ен Фу. Близько полуночі здалеку показалися долини і численні хати.

СТАРА МЕЛОДІЯ, НОВИЙ ЗМІСТ

У Туан Гіао ми приїхали пополудні. Це чимале село, адміністративний центр чау, тобто повіту. Війна зруйнувала давнє селище, і тепер в Туан Гіао всі будівлі нові. Хати мешканців зроблено наспіх, просто на землі, іх не встигли ще поставити на палі, як того вимагав звичай таї. Чорні таї, які з'їхалися сюди з різних околиць, відчували себе, мабуть, піонерами на чужій землі. Туан Гіао було останнім великим поселенням чорних таї; де-шо далі на півночі жили вже білі таї.

Просторий будинок для гостей, споруджений на узгір'ї в оточенні інших урядових будівель, височів над

селищем і розлогою долиною з рисовими полями. Вид з гори — не знаю вже скільки разів і скільки днів я захоплювався ним! — тут був тим привабливіший, чим нижче сідало сонце і чим більше рожевіли гірські схили.

Туан Гіао спроявляло враження в'єтнамського села. Може, тому, що виникло воно недавно і скидалося на села Дельти з великим чотирикутним майданом, де, напевні, відбувалися різні збори. Сьогодні він був футбольним полем, місцем завзятих змагань в'єтнамських солдатів. Так само, як і в Дельті,— довгий ряд вкритих соломою хатин-мазанок, які притулились одна до одної біля головного шляху. Або ото малюк, що повертається з поля, сидячи на спині покірливого буйвола, малесенька біла плямка на гіантській сірій масі,— він їхав так само без сідла, як їздять в'єтнамські хлопчики. А те, що в цьому селі жили тільки таї, підтверджував квадратний бамбуковий поміст, встановлений в Кутку майдану для славетних любовних конкурсів, хан куонг.

Як тільки ми приїхали в село, Куйен одразу кудись зник — видно, він почав гарячкову діяльність, щоб не допустити вchorашньої невдачі.

Після обіду, гуляючи за селищем, ми зустріли в долині мисливця, що прямував на полювання в гори з допотпною кремінною рушницею. Немолодий таї трохи знав французьку мову й охоче розповів, що йде полювати на диких курей, яких у цих краях безліч, здебільшого біля підніжжя гір.

— Можна натрапити і на оленів-мундчаків, а от тигрів і пантер тут немає,— пояснив він і, задоволений, рушив далі. Незабаром з села вискочив хлопчик, наздогнав мисливця, щось йому сказав, і обидва майже побігли назад.

— А де ж кури? — пожартував Тунг, коли вони проминали нас.

— Йдеться про більшого звіра,— не залишився в боргу мисливець.

— Робота Куйена,— весело сказав мені Тунг.

За день в селі не сталося нічого особливого. Куйен десь запропастився. Вечеряли ми самі. Було вже досить темно, коли з адміністративного комітету запитали, чи не хотіли б ми подивитися народну забаву, що має відбутися край головного шляху, на майдані. Оце так запитання!

Прибувши на місце, я ледве повірив своїм очам. Забава була у повному розпалі. На майдані — сила народу, мабуть, прийшли мешканці Туан Гіао разом з дітлахами. Більшість людей стояли, деякі повільно прогулювалися, дехто сидів на стільцях, а решта примостилися хто де. Надвір винесли кілька столів, поставили оливкові лампи, але вони погано розсіювали пітьму. Зате розведені там і тут багаття кидали на людей неприродні, фантастичні відблиски.

Хоча присутні поводилися спокійно, було гомінко, як звичайно на таких забавах. З усіх кінців одночасно линули протяжні співи — хорові і сольні. Неподалік відразу, на весь голос співали діти, мабуть школярі. Коли вони на хвилину замовкали, в перерві між куплетами чулося квіління флейти, чоловічі, а ще далі дівочі голоси.

— Нам пощастило! — шепнув мені Тунг.

— Отже, ви не думаєте, що ця забава влаштована спеціально в зв'язку з нашим прибуцттям?

— Думаю, що не спеціально.

— В такому разі, де жінки з ласощами, дозвольте вас запитати, друже Тунг?

Адже в цих краях не можна собі уявити нормальної забави без різних продавців засахарених фруктів та інших ласощів, а тут саме цього бракувало. Очевидно, святкову забаву було організовано зненацька, вмить, і Тунг, безумовно, про це знав, бо в напівтемряві я помітив усмішку на його устах.

— Нам пощастило з товаришем Куйєном! — твердив він з гумором.

Як я вже згадував, коли ми з'явилися на майдані, забава йшла на повний хід, а коли ми злилися з натовпом, на нас ніхто не звернув уваги. Інстинкт актора тут був у кожного в крові.

Раптом звідкись виринув Куйєн. Ми весело його привітали, як і належало вітати героя дня, а він уже не відходив од нас і став Тунгові перекладачем. Діти верещали так, що здавалося, от-от порвуться барабанні перетинки, але в цій суворій завзятості дітлахів було стільки наївного розчулення, що краяло серце.

— Про що вони співають? — запитав я Куйєна.

Вони співали пісню, вивчену в школі:

Ми любимо мир і свою батьківщину,
Будемо стояти пліч-о-пліч в бою,
Кров ми готові отдать до краплини,
Щоб захистити вітчизну свою.

Куйєн і Тунг допитливо дивилися на мене, чекаючи відповіді. Я був зворушений і щиро похвалив дітей. Моя відповідь близько відповіла натовпу. Почалися справжні змагання.

Кілька чоловіків урочисто сіли за стіл. Спочатку почав мутикати один, йому відповів другий, третій, четвертий. Але це не була звичайна пісенька, як у дітей, а скоріше приглушенні слова, співуче розтягнуті в якийсь страшенно жалісний мотив.

— Добре співають, розумно! — сказав Куйєн мрійливо і почав перекладати.

Перший з чоловіків співав про злидні людей за часів панування французів:

Ми жили погано,
змущені були кидати домівки й жінок,
щоб десь заробити.
Тяжко працювали,
не мали нічого,
бо все відбирали
пани і французи.
Тоді не було чого їсти,
нас гнали на примусові роботи задарма,
були ми м'ясом гарматним...

Чоловіки, що сиділи довкола, хором стверджували ці слова. Соліст заспівав голосніше.

А чому нам тепер добре?

На це інший таї відповів співуче про президента Хо Ші Міна, про Партию трудящих і уряд демократичної республіки, про віру в спільні сили, про надію на всі народи В'єтнаму...

Йому вторив чоловічий хор, але так само сумно, як в куплетах про давні кривди. Про що б не співали таї — про давні злидні чи про геперішнє радісне життя — їхні пісні неодмінно протяжні.

Куйєн з гордістю заявив, що почути нами пісня дуже популярна в усьому автономному районі. Її охоче виконують й інші народності.

Недалеко почала витанцювати молодь. І ми по- прямували туди.

Вісім танцівниць-підлітків виконували чотири відомі танці таї: «Віяла», «Шарф», «Капелюшки» й «Дзвіночки». Проте в цих танцях було більше доброго бажання танцювати, ніж вправності. Під час танців дівчатка приємно співали.

Майже кожен феодал мав колись балетну трупу, до якої брали тільки найвродливіших дівчат. Вони були прикрасою його гідності і завжди виступали на честь приїзду поважних гостей. Славилися танцівниці-таї на весь Індокитай і чарівною красою, і тими приспівками, якими лукаво причаровували гостя. Вони умовляли його пити, їсти, почувати себе вільно, а вони ладні догоditи його примхам.

— Раніше,— пояснив мені жваво Куйєн через Тунга,— вони танцювали тільки для свого пана і його гостей. А тепер дівчата танцюють для народу.

— А що вони співають? — спитав членно.

Під час танцю з віялами танцюристки співають про тяжке минуле жінки, про занедбаних дітей. Наступний танець з шарфами стверджував, що тепер жінки вільні і мають однакові права з чоловіками. Танець «Капелюшки» розширяв цю тему і запевняв, що жінки щасливі, наче зграя птахів, яка весело сідає на гілки дерева, обсипаного чудовими квітами. Під час четвертого танцю — дзвіночків, дівчата обіцяли бути працьовитими, раніше прокидатися і пізніше йти з поля. Маленькі танцівниці напружували голоски, коли запевняли, що їхні чоловіки будуть ситими, а діти — добре зодягненими.

— Це дуже стара мелодія,— зауважив Куйєн,— але зміст новий!..

На другий день ми мали вирушати в дорогу на світанку, отже, час був уже й відпочити. Проходячи повз освітлений стіл, ми помітили жінку, яка при свіtlі ліхтарика, тримаючи якийсь папірець, меланхолійним голосом виспівувала тужну історію. Хор жінок підтягував за нею так протяжно, що це вразило навіть моїх товаришів.

— Дуже стара народна легенда! — зауважив Куйєн і не гаючись почав перекладати Тунгові.

Історія була досить цікава, але страшенно довга. Скорочено вона виглядала так.

В одній поважній родині була донька такої нечуваної краси, що люди не могли проминути її, не озирнувшись. Звали чудо-дівицю Нгок-Хоа, що значить квітка яшми. Одного разу побачила дівчина бідного юнака і покохала його так палко, що родичі змушені були погодитися на їхній шлюб. Обоє були щасливі. Але в тому самому містечку, де жили молоді, вештався чиновник Дъен В'єн, який мріяв просунутися по службі. Для цього йому треба було дістати милість свого господаря-князя. Вродя молодої жінки штовхнула його на огидний вчинок. Він намалював її портрет і подарував панові, запевняючи, що в житті ця жінка ще красивіша, гідна стати фавориткою могутнього князя. Пан зацікавився. Підлабузника підвіщив по роботі, а красуню, незважаючи на те, що вона заміжня, наказав привести до себе. Дъен В'єн на чолі князівських солдатів силоміць притягнув жінку до пана разом з її чоловіком, який не хотів розлучатися з нею. Нгок-Хоа, сильна своїм коханням, не злякалася князя. Гордо стоячи перед ним, заклинала, що при одній греблі не може бути двох каналів, в одному селі не може бути двох старост, одна жінка не може мати двох чоловіків, а якщо пан що-небудь з нею зробить, то вона накладе на себе руки. В її відчай було стільки кохання до чоловіка, що пан розчулився. Він одпустив подружжя додому, щедро винагородив їх, а підлого чиновника вигнав з країни на ганьбу й вічне поневірняння.

— Дивовижна історія! — вигукнув я весело.

— А що в ній такого смішного? — спитав спантеличений Тунг.

— Ота панська ласка!..

Ми хотіли вже повернутися до своєї квартири, але в цей час почався хан куонг. На бамбуковому помості, який здіймався за кільканадцять кроків од місця забави, розклали велике багаття. На поміст вилізло чимало людей, і почалися співи. Тунг пояснив, що нам теж треба піднятися туди. Не гаючись, ми пішли.

На помості дівчата пряли нитки на мотовилах, а біля багаття сіла літня жінка, старостиха хан куонг. Жінка співала, щохвилі переходячи на флегматичне голосіння, яке підхоплював дівочий хор. Її слова проголошували подяку урядові за те, що він поновив добрий, стародавній звичай любовних конкурсів.

— Люди ще бідні,— провіщала співачка,— отже, принесли мало горілки, але незабаром буде краще, бо розквітне загальний добробут.

За першою жінкою замутикала друга, така ж стара матрона. Потім відізвався чоловік. Придививши до нього пильніше, я впізнав мисливця за дикими курами.

Мисливець співав, що він старий — йому вже сорок років, одружений, але, незважаючи на це, радий, що поновлено давній, старий звичай. Він охоче бере участь у конкурсі, бо пісні про кохання омолоджують його. Він заздрить веселій забаві молоді, яка, створивши дві групи — дівчат нагорі, а юнаків долі, перекидається жартівлівими слівцями й складає пісні кохання.

Хлопці тим часом стояли внизу щільною стіною, але жоден рота не відкрив. Якісь мляві, вони байдуже слухали, що їм нудно виспівують старі люди і, мабуть, думали про своє — нетерпляче ждали кінця забави, щоб побути з дівчатами без конкурсів. Це була трохи комічна забава: любовний конкурс без молодих.

Але найбільше мене вражало те, що навіть про кохання таї співали крізь зуби, повільно розтягуючи слова.

Надивившись доскочку на всі розваги, ми рушили додому. А коли озирнулися, багаття все ще палали, і до нас долинав переплутаний гамір співів і протяжних голосів. На нас дивилися віковічні вершини навколо них гір і зірки, як і мільйони років тому, мирним блиском освітлювали долину, де люди вкладали новий зміст у стару мелодію.

НЕЩАСНИЙ ТАМ

Останній відрізок нашої подорожі з Туан Гіао до Лаї Чау був найдовший: їхати треба було кілометрів сто п'ятдесят. Ми вирушили задовго до світанку, і день застав нас уже далеко від Туан Гіао. Цього ранку в гірському краєвиді з'явився новий мальовничий елемент, який мої друї з жваво вітали: туман. Він застилав густим килимом найнижчі частини долин, де розкинулися рисові поля, а понад тим білим покровом повітря було чисте-чисте. Наша дорога звивалася високо вздовж схилів, і, зазираючи в низини, можна було подумати, що то не туман, а таємні озера, які розплівлися серед гір.

— Точна прикмета — кінчається осінь,— зауважив Тунг.— Такий туман стоятиме до кінця грудня, а подекуди і в січні.

Минуло тільки дві години, як зійшло сонце, а воно вже розігнало всі випари, і настав звичайних пекучий день з напрочуд прозорим повітрям, таким характерним для гір Сіп Сонг Ча Таї.

Приблизно в цей час ми проїздили останні села чорних таї. Тут, немов відрізаний, закінчувався район їхніх поселень, наче ми дійшли до кордону іншої держави. Однак це було зовсім не так: далі жили люди тієї самої народності, розмовляли тією самою мовою, тільки то були білі таї.

Досі жінки таї носили на голові тільки завої, тепер з'явилися конічні солом'яні брилі, правда трохи відмінні од в'єтнамських, більш сплющені. І чим далі на північ, чим біжче до кордонів Китаю, тим більше сплющені були брилі. Напевно, це перші видимі сліди китайського впливу. Білі таї носили вже зовсім плоскі гігантські тарілки з соломи, надзвичайно дивовижні, крислаті й ошатні.

У одному з тих останніх сіл ми побачили кілька чорних таї, у солом'яних брилях. Я велів зупинити машину, щоб сфотографувати їх, коли вони проходитимуть повз нас, але жінки страшенно обурилися. Одна, у брилі, посадженому задерикувато набакир, крикнула на мене так гнівно й вороже, що мені перехопило дух. Сварлива молодиця була, очевидно, в поганому настрої.

Потім ми пробивалися через безплідні, майже зовсім безлюдні гори. Ці пустки, що відділяли чорних таї від білих, здалися мені магічною завісою, за якою на нас чатували усякі несподіванки, від яких захоплювало подих,— завіса перед майже казковим краєм. Адже в цьому гірському кутку між Китаєм, В'єтнамом і Лаосом на протязі останніх десятиліть відбувалися важливі події, а історична драма, що розігралася тут, прокотилася луною по всьому світу, доходячи до Пекіна, Парижа й навіть Лондона. Тут народжувалися неабиякі індивідуальності, великі серцем люди і страшні своєю жорсткістю сатрапи. Тут була колиска родини Део, останніх великих деспотів Сходу, які зовсім недавно зійшли з кривавої арени.

Саме тут жили в ореолі напівлегендарної слави білі

таї, на яких мандрівники, що побували у цих краях, не могли надивитися. Про них писали, що вони більш горді, вищі й вродливіші, ніж чорні таї, але такі ж чесні, гостинні, відверті і швидкі до розваг. Правда, білі таї чоловіки ледачіші за своїх братів. Вони нібіто примушували інших, зокрема своїх жінок, обробляти рисові поля, а самі залюбки сиділи біля вогнища й без кінця радились у справах свого повіту.

Залишилися позаду безплідні гори, знову буйні джунглі запанували на схилах і долинах, а людей усе ще не було. Дещо пізніше з'явилися садиби, згодом невеликі села.

Спочатку в одному, а потім і в другому селі ми на кілька хвилин зупинялися, виходили з машини, щоб розім'яти ноги й поговорити з людьми. Як ми і сподівалися, білі таї справили приємне враження. Вони ввічливіші, балакучіші, та чи гордовитіші, вищі й красивіші від чорних таї — цього встановити за короткий час нам не пощастило.

Незабаром ми в'їжджали до спадкового заповідника роду Део.

Ім'я Део я вже не раз чував і в Ханої, і раніше, в Польщі, дещо читав про нього у нечисленних книжках про Індокитай, які пощастило знайти вдома. Це ім'я звучало завжди якось особливо, казково, але разом з тим зловісно. Део були білі таї й становили такий могутній клан феодалів над феодалами, що хоч і не починали свій родовід од богів, як китайські імператори чи королі Лаосу, але все-таки до останнього часу вважали себе за напівбогів. Навіть французи не похитнули тієї божественної шани, яку віддавали їм не тільки чорні, білі, рожеві таї, а й усі інші сусідні народності.

Я вважав, що Део — старовинний рід вельмож, як і багато інших, закинутих десь у далеких горах Азії. Та в міру наближення до В'єтнаму, а потім у В'єтнамі до Чорної річки, я дізнавався про такі подробиці, що в моєму уявленні ці патріархальні напівбоги перетворювалися на несамовитих демонів. Тут коїлися огидні, як у страшній казці, речі. Були вони тим жахливіші, що все це відбувалося зовсім недавно, в другій половині двадцятого століття.

Надзвичайно глибокі яруги річки Нам Меук, які ми перетинали, вражали нас і викликали в нашій уяві най-

сміливіші припущення. Тут навіть сама природа пристосувалася до бурхливих вчинків людини й створювала настрій, сповнений драматичного напруження. Незабаром у горах дещо розпогодилось, і, побачивши край дороги хатину таї, ми зупинилися, бо шофер мусив долити води в радіатор.

Усі вийшли з машини.

Хата, за звичаєм таї, стояла на паллях й була оточена затіненою верандою, на яку можна злізти по зручній драбині. Люди висипали з хати на веранду й дивилися так, наче були занепокоєні нашою затримкою.

— Ми налякали їх! — посміхнувся я до Тунга.

— Тут, мабуть, не так часто бувають з такими візитами! — мій друг зробив кумедну міну.

На веранді стояло кілька жінок, дітей, підлітків. Біля стіни спав літній чоловік. Розбуджений зненацька, він приглушеного скрикнув, скочив на ноги і здивовано витріщився на нас, ніби перед ним з'явилися упір. Жінки почали заспокоювати його ніжними словами, і обличчя чоловіка набрало нормального виразу.

Але нас вразив його вигляд. Худий, наче живий скелет, чоловік скидався на навіженого, а коли звертався до жінок, то з горла виривалося якесь незрозуміле белькотіння.

Мені казали, що серед таї майже немає божевільних, отож цей нещасний зацікавив мене. Я спитав Куйєна, чи такий він од народження.

— Ні, — відповів Куйєн, який уже встиг розпитати про все.

Він, очевидно, довідався про щось надзвичайне, бо вся четвірка — Куйєн, Тунг, Дъєн і Хунг — швидко загомоніли. Кілька разів лунало слово Део Ван Лан — ім'я останнього сатрапа, який ще донедавна хазяйнував тут і втік з французами. За хвилину мої друзі дійшли згоди і обернулися до мене.

— Що сталося? — спитав я заінтеригований. — Якась сенсація?

— Ото ж бо є, що сенсація! — відповів Тунг. — Те, що нам розповіли жінки, просто жах. Але для часів, коли Део Ван Лан був тут володарем життя й смерті, це було звичайним явищем. Чудовисько Део Ван Лан скалічив цього неборака. Він зостосував для цього пам'ятні ту паскудну рослину...

— А що таке нам тенг?

— Кущ з колючими гілками, причому тверді колючки ростуть тільки в одному напрямі і нагадують гострі, як вістря, стріли. Таку колючу гілку встремлюють глибоко в стравохід і, коли її висмикують, колючки видирають шматки тіла. Такий нещасливець довго не протягне. Оцей — його звати Там,— все-таки мав щастя: він не врізав дуба, вижив...

— Ви кажете, що таку гілку йому встремили в горло?

— Так. Він уже не може як слід розмовляти.

— А для чого це робили?

— Проста річ: Део Ван Лан гнівався на нього...

Ми зійшли на веранду і зазирнули Тамові в рот. Чоловік здивувався, але слухняно робив те, що йому говорили, вважаючи, мабуть, що перед ним лікар. Те, що ми побачили, було жахливо. Горлянка, хоч трохи загоїлася, була так пошматована, що аж ніяк не була схожа на горло людини.

— Чим же він накликав на себе такий гнів? — спитав я Тунга.

— Впасті в немилість цього нелюда було неважко. Таких жертв, як Там, можна налічiti сотні. Це — страшна історія...

Горе спіткало Тама кілька років тому. Він був здоровий заповзятливий господар, якому щастило. Мав гарних дочок і вдалих зятів, але особливо красива була наймолодша дочка, Денг, якій тільки-но минуло двадцять років.

Део Ван Лан був не лише деспот, а й розгнузданий розпутник, хоч йому вже перевалило за сімдесят. Він вважав, що має право на всіх жінок в районі, який перебував під його владою. У кожному селі були посіпаки і донощики; а Тама запідозрювали у симпатіях до руху Опору. Део Ван Лан вирішив у відповідь на таке зухвальство розправитися з Тамом і його родиною.

Під час одного з своїх виїздів він вдерся з озброєним почтом до садиби Тама і наказав привести йому Денг. Батько просив змилуватися, доводив, що дочка ще надто молода, але Део Ван Лан, презирливо знизав плечима, велів зв'язати Тама, а дівчину вночі згвалтував. На другий день насильник забрав її з собою, щоб віддати в дружини одному із своїх офіцерів.

Тоді сталася нечувана річ, безприкладне богохульство. Доведений до відчаю батько вголос знеславив Део Ван Лана. Цей навіжений образив можновладця, перед яким люди падали на коліна прямо в пилюку. За таке зухвальство — смерть. Нещасного привезли до Лаї Чау і там присудили до випробуваної карі: як завжди у таких випадках, було оголошено, що в ньому сидить злий дух, якого треба вигнати за допомогою колючої гілки куща нам тенг. Саме так Део Ван Лан зробив з Тамом, а тоді конаючого він наказав зашити в мішок і вкинути до Чорної річки.

Це була безсумнівна смерть. Але Там якимсь чудом уцілів. Течія викинула мішок на берег, і милосердні люди, нехтуючи небезпекою, у великій таємниці врятували засудженого. Коли французи зазнали остаточної поразки й деспоти разом з ними втекли за кордон, Тама перевезли додому і почали лікувати.

От на цьому шляху до Лаї Чау я зіткнувся безпосередньо з жахливими подіями. Іх ніхто тут не вигадував, вони існували в житті, про що, на жаль, надто виразно свідчило нещастя Тама.

— Яка з них Денг? — тихо спитав я Тунга, потай позираючи на присутніх жінок.

— Її немає! — відповів той.

— Померла? — спало мені мимоволі на думку.

— Ні, вона жива, але її немає у В'єтнамі.

— Део Ван Лан забрав її з собою до Франції?

— Ні, — посміхнувся Тунг, — адже таких, як Денг, було тут чимало. Надто дорого обійшлося б.

Я зацікавлено поглянув на Тунга. Його фривольний гумор був надто несподіваний за цих обставин.

— Де ж вона поділася?

— В Лаосі. Пішла туди з чоловіком, за якого її віддали.

Ми розпрощалися з родиною Тама і через дві години спускалися з гір у простору долину, в якій звивалася велика річка. Над правим берегом біліло муріваними будиночками красиве містечко Лаї Чау. Я дивився на нього, розчулений, з піднесенням, наче побачив уперше поважну і засłużену людину, про яку досі знав лише з героїчних оповідань. Я з радістю вітав Чорну річку, як добру знайому, яку зустрів після стількох днів поневіряння по гірських шляхах. Вона була тут

молодша, ніж під Хао Біном, але така ж могутня, приваблива і водночас страшенно поривчаста і нестимана, справді гірська.

Не зупиняючись, ми проїхали містом. Бачили головну вулицю і кілька менших, поперечних. Було вже пополудні, час, коли в інших поселеннях розпочинався рух. А в Лаї Чау панував спокій, і тиша відразу впадала в око. Місто справляло враження мертвого. Ще й досі у Лаї Чау жили пристрасті родини Део. І коли Део зійшли зі сцени, місто негайно впало в летаргію, а нові соки його ще не оживили.

Але то не був занепад. Лаї Чау не зійде з карти світу. Незабаром воно розквітне, я певен, місто лежить у самому серці прикордоння, там, де схрещуються не тільки шляхи, але й інтереси трьох держав.

Проїхавши Лаї Чау, ми опинилися на пагорбі, що височів над південно-західним краєм міста. Тут стояли різні адміністративні будинки і казарми, споруджені ще французами: в них розміщалося колись командування так званої четвертої військової території, що охоплювала майже всю теперішню провінцію Тай Мео. На самій вершині гори містилася резиденція французького командуючого, яка досить добре збереглася. Тут нам запропонували квартиру. В цьому великому будинку, що дихав приємною прохолодою, є розкішна зала з кам'яним паркетом і кілька величезних дверей- порталів, які виходять на терасу.

Французи знали, навіщо будували навколо резиденції терасу: краєвид звідси навдивовижу чарівний. З височини, яка підносилася метрів на сто над долиною, видно Лаї Чау, що лежить наче барвиста іграшка на долоні. У цю ідилічну картину вдирається Чорна річка, непокірна посланиця китайських гір. Вона з шаленством напасника бореться з долиною в конвульсивних закрутках, поки знову не впадає в провалля між горами й зникає з очей, женучись за новими завоюваннями.

А гори? Тут вони громадяться вище, енергійніше, ніж раніше, зухваліше здіймаються схилами і глибше падають у безодню. Важко сказати, чого в них більше — прихованої загрози чи лагідної доброти? Але ясно одне: вони чудові. Французи, які збудували цю терасу, щоб милуватися чарівною величчю гір і долини, в остан-

ні роки свого панування позирали на ті гори з жахом: крізь заплутані пасма зі сходу потайними стежками просочувалися зловісні сили, що пророкували кінець тогочасним володарям.

Французи, мабуть, частенько поглядали й на північ. Там, на протилежному боці, у вилогах, створених Чорною річкою та її притокою Нам На, на скелястому високому мисі гордовито височіли кілька білих будинків. Так само, як і французькі поселення, вони панували над усією долиною й були показнішими, ніж будинки в місті, а один великий будинок, наче укріплений палац, здавався навіть більшим за резиденцію французького командуючого. Це було гніздо роду Део. Найвище укріплення спорудив син Део Ван Лана перед падінням колоніальної влади. Невже цей дурень був такий засліплений, що не помічав, як невблаганно наближалася історична розплата?

ПАЗУРИ РОДИНИ ДЕО

Важко собі уявити більший воєнний ураган, ніж той, що пронісся над країною дванадцяти таїських князівств Сіп Сонг Чо Таї в другій половині дев'ятнадцятого століття. Досить було, щоб на узбережжі аннамської імперії з'явився зловісний димок французьких військових кораблів, як хижакькі ватаги сусідів кинулися на здобич. Вони грабували поселення над Чорною річкою, хапали все, що могли, билися між собою, вони не тільки грабували країну, але часто-густо жерли одне одного.

Батько вісімнадцятирічного Део Ван Трі, Део Ван Сенг, господар Лаї Чау, коли на його села напали бірманці, тицьнув молокососові до рук шаблю і наказав битись. У Сенга були й старші сини, але Трі він найбільше довіряв. І не помилився. Його улюбленець виправдав надії,— і тоді, й пізніше.

Молодий вождь на чолі своїх таї розгромив бірманців так, що ті назавжди втратили бажання вдиратися до Чорної річки. Але згодом виявилося, що Трі не просто хороший воїн і неперевершений шукач пригод, а ще й здібний політичний стратег, видатна індивідуальність з незвичайною особистою чарівністю, що приваблювала людей. Він умів порозумітися з бандами так званих

китайських піратів, які, наче голодна сарана, під назвою Чорних прапорів налітали на країну. Тримаючи їх в острahu, Трі заприятлював з їхніми вождями і як вірний прихильник аннамського двору підбурював китайців виступити проти французьких загарбників. Він своєчасно зрозумів, що найбільшу небезпеку становлять заброди з Європи, і ненавидів їх всією душою. А коли бої з французами розгорлися в Тонкінській Дельті, Трі воював на боці китайських і в'єтнамських загонів.

Сіамці, честолюбні сусіди з півдня, хотіли поживитися під час розпаду аннамської держави. Разом з Лаосом, якому вони вже перед тим нав'язали свій протекторат, вдерлися на землю Дванадцяти князівств і зайняли Дьєн Б'ен Фу й Туан Гіао. В той час Део Ван Трі воював у Дельті з французами. Його батько в Лаї Чау як міг зволікав із складанням васальної присяги на вірність сіамцям, а для переговорів надіслав до них чотирох послів — трьох синів і зятя. Сіамський командуючий допустився підлої зради: він безцеремонно ув'язнив послів і завіз їх з собою в Лаос як заложників.

Родина Део розлютувалася. Део Ван Трі не гаючись примчав з Дельти і, поповнивши свій загін у Лаї Чау, з п'ятьма сотнями головорізів вдерся в Лаос. Але до Луанг Прабанга, королівської столиці Лаосу, він потрапив запізно: заложників встигли вивезти, а забиваючися в глиб Сіаму було божевіллям. Отож він, сповнений люті, приписуючи частину провини лаотянцям, наказав вирізати всіх, хто потрапив під руки. Загинув би і король з сім'єю, якби не встиг утекти. Пограбувавши і знищивши дощенту місто, Трі вирушив назад, у В'єтнам, щоб продовжувати боротьбу з французами.

Тим часом французькі війська, переборюючи в Дельті останній опір в'єтнамців, просувалися майже без сутичок у гірські тили. Део Ван Трі двічі перерізав дорогу загонам полковника Перно, але двічі зазнав поразки і не міг уже стимати його переможного маршу. Увійшовши до Лаї Чау — це було в грудні 1887 року, — французи побачили, що місто лежить у руїнах, а все населення пішло в гори. Нічого не добившись, Перно повернувся в Ханой, а над Чорною річкою залишився господарювати Део Ван Трі — тигр, ще більш непоступливий, ніж раніше, до того ж овіянний легендарною славою.

Отоді на сцені з'явився француз Огюст Пав'є. Він не воював із зброєю в руках, а мав якісь інші засоби. «Завойовником сердець» називали його земляки. І справді, через кілька років він здобув для Франції королівство Лаос без жодного пострілу. У 1888 році Огюст, наче чаклун, обернув родину лаїчауських тигрів на приручених ягнят. Маючи вплив на сіамський двір, він добився звільнення обох братів-заложників. Перед тим як привезти їх до рідного Лаї Чау, Пав'є прибув у Ханой, де французи влаштували на їхню честь бенкет. Побачивши таку доброзичливість і водночас зростаючу міць в Індокитаї, частина родини Део відверто перейшла на бік французів. Трималися лише Трі та його батько, але, коли обіцяна допомога з Юннані не прийшла, вони опинилися немов у пастці — довелося постуpitися і потиснути давно простягнену руку.

«Завойовник сердець» здобув неабиякий тріумф, а переможці, радіючи, що на цих окраїнах світу, нарешті, запанує їхній лад, наділили родину Део майже абсолютною владою над країною білих, частково чорних таї та гірських племен.

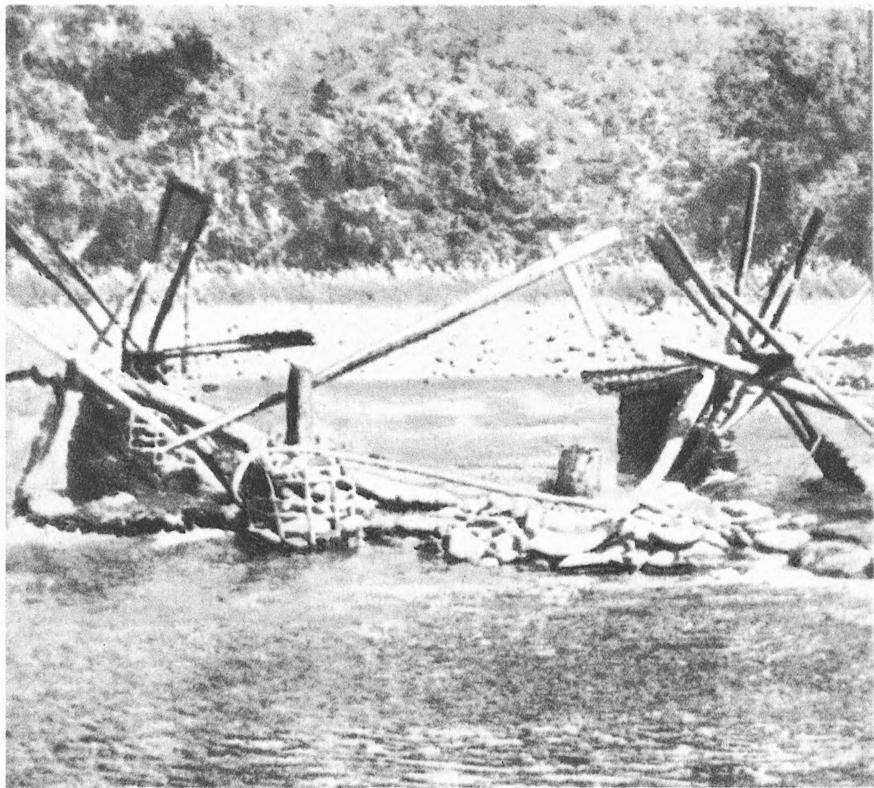
Део Ван Трі, голова роду, виявився вірним союзником. Вісімнадцять років, аж до самої смерті, він ні разу не зрадив французів, завжди грав їм на руку. Більше того, коли зграї китайських бандитів, його давніх приятелів, вдиралися через кордон, Трі громив їх нещадно. Не милював він і своїх підданих.

Володарі колонії не стримали деспота й не відірвали хижакьких рук од його жертв. Трі виявив неймовірну варварську пожадливість. За згодою колоніальних властей відбирав у селян як податок третину їхнього врожаю, а у купців — половину привезених до Лаї Чау товарів. Один чоловік з кожної сім'ї мав працювати на користь його роду, а крім того, Трі ще вимагав найрізноманітніших жертв. Без офіціальної згоди колоніальних властей, хоч і при їхній таємній підтримці Део Ван Трі міг убити невинну людину, яка чимсь йому не догодила.

Серед населення, особливо серед чорних таї, яких найжорстокіше визискували, жевріло невгласиме обурення, але бойові загони родини Део, розкидані по всіх селищах, душили терором будь-який початок бунту. Чи знала про це французыка влада колонії? Звичайно, знала! Знала з тривожних рапортів, що їх надсилали до

Маленька біла пляма на гігантській сірій масі. До стор. 98.

Ми побачили на річці водяні млини для лущення рису. До стор. 120.

Ханоя французькі командири з Лаї Чау, рапортів, які описували потворні зловживання родини Део і мимоволі викривали французьку колоніальну систему. Писалися ті рапорти не стільки від обурення, скільки від страху перед заворушенням серед пригноблених мас. Військові вимагали позбавити влади родину Део, ув'язнити найзлочинніших, а решту переселити у Дельту, до в'єтнамців, щоб там трохи знешкодити їхню підступну діяльність.

Лишалася загадкою все, що там коїлося. Ці рапорти виявилися голосами в пустелі. Центральні колоніальні владі лишилися глухими. Вони цілком підпали під згубний вплив кліки великих експлуататорів, які й не думали приховувати свого цинічного твердження, що «колонії існують не для того, щоб розбещувати і жаліти тубільців».

Єдине, що зробила центральна влада, це після смерті Део Ван Трі запровадила в Лаї Чау громадську адміністрацію начебто для обмеження привілеїв і сваволі родини Део. Дурниці! Део так міцно вп'ялися в країну, що й далі безкарно тиранили людей, а хто чинив опір, той неодмінно гинув так само, як і раніше. Доведене до відчаю безперервним гнобленням плем'я мео повстало, і, щоб придушити горян, французьким загонам довелося три роки гасати по схилах.

У міжвоєнні роки нічого по суті не змінилося; сини Део Ван Трі безчинствували й далі. З часом чіткіше вимальовувалася постать Део Ван Лана, четвертого сина Део Ван Трі. Це була грізна постать. Лан, як батько, розмовляючи з людьми, примружував одне око, а другим презирливо міряв людину. Від батька він навчився тієї істини, що з французами треба жити в злагоді. Хто віддасть їм душу, той здобуде рай для тіла. Отож, він був відданий їм, як пес. Ван Лан кілька років навчався у Франції, звідки повернувся з зовнішнім французьким лиском і з свідоцтвом довірої особи.

У 1916 році, коли Ланові було приблизно тридцять років, майор Дюссо, командир в Лаї Чау, так писав про нього і його братів до полковника Фрікенона: «Прошу не довіряти Ланові й Мунові, здатним до всього, навіть до злочину». Коли після першої світової війни Лан став начальником багатуючої долини чорних таї у Дьєн Б'єн Фу, він виявився таким жорстоким, що французи зму-

шені були відкликати його, побоюючись загального бунту. Нічого не змінилося і в наступні роки, в Нгіа Ло, в Таї Нгуйєн, у Ван Чан: скрізь Лан поводився як брутальний розбійник і садист. Деякі французи не могли зрозуміти, чому колоніальні владі, незважаючи ні на що, з якимось маніакальним засліпленням знову й знову обдаровували прихильністю таку небезпечну людину.

Під час другої світової війни Део Ван Лан ще більше прикипів до поблажливих опікунів і цілком зв'язав з ними свою долю. Вони в боргу не залишилися. Коли японці після короткої окупації в 1945 році пішли з Лаї Чау, французи знову дали йому владу. Незабаром Лана обсипали привілеями, про які він не міг навіть мріяти: йому надали цілковите право управляти провінцією, вершити судові справи і стягати податки. Дозволили сформувати військові загони й навіть розширити район влади аж до берегів Чорної річки,— словом, повністю розв'язали йому руки, аби він зробив тільки одне: знищив у своєму районі прихильників руху Опору В'єтміну.

О, це йому подобалося, Лан не міг би й думати про кращу нагоду! Нарешті він чинитиме злочини офіціально, з наказу вищої влади, більше того,— в ім'я Франції! І він чинив їх. Члени родини Део так розперезалися, що за три-чотири роки їм удавалося знищити все, що тільки могло нагадувати рух Опору. Та коли вони досягли мети й нажилися на майні уявних зрадників, а запалу не зменшилося, тоді весь азарт був спрямований на інших підданих.

Те, що чинив Део Ван Лан, перевершувало людське розуміння. Хитрий і недурний, він передчував близький кінець, отож, у ньому наче сконцентрувалися жадібність східних деспотів і хтивість до багатства. Він шаленів, топтав і тиранствував, вичавлював з людей все до останньої краплі.

Навіть смерть свого сина Лан повернув на власну користь. Коли в 1950 році його син Део Ван Фат потонув у Чорній ріці, мабуть, потоплений під час сварки з американським офіцером, всі піддані Лана мусили принести до садиби Део великі жертви — буйволів, свиней, домашньої птиці, величезну кількість кошиків рису, горщиків горілки тощо. На поминки використали тільки частину дарів, а те, що лишилося, жертвувателі мусили викупити за готівку в сріблі або золоті.

Під час розмов з людьми, за винятком французів, Лан завжди був у поганому настрої, похмурий і жорсткий. Дуже низький на зріст і товстий, він відзначався неймовірною фізичною силою, незважаючи на те, що йому пішов сьомий десяток. З своїми солдатами Лан поводився як з голотою, безжалісно гвалтував їхніх жінок, якщо ті йому впадали в око. Одного разу незадоволені солдати без зброї вдерлися до його дому. Део оборонявся. Знаючи якийсь смертоносний прийом китайського боксу, він сам впорався з солдатами, хоч іх було близько чотирьох десятків. Двох чи трьох він убив ударом кулака, а решту жорстоко побив; сам вийшов з цієї халепи лише трохи подряпаний. Після цього ніхто вже не сумнівався, що Лан мав демонічну силу.

Коли надійшла година поразки, французи, що були прихильними до родини Део, допомогли їй втекти у Францію і, крім того, погодилися вивезти літаками майно Део Ван Лана в коштовностях і в благородному металі. Скільки ж нагарбали вони того багатства за всім років? Під час мого перебування в Камбоджі, мені потрапила до рук буржуазна газета «La liberté» за 12 березня 1957 року, що виходила в Пном Пені. Там була невеличка замітка, з Франції про те, що до апартаментів на Авенью де ля Републік в Парижі, які належали колишньому в'єтнамському генералові Ле Ван В'єну, вдерлися зломщики і вкрали в нього індокитайських дорогоцінностей на сто мільйонів франків та шість мільйонів готівкою. А Ле Ван В'єн був лише дрібною рибиною порівняно з родиною Део. Отже, можна собі уявити, скільки награбованого вивіз Лан до Франції!

Слухаючи розповіді про злочини Део Ван Лана і читаючи рапорти про нього французьких офіцерів на місцях, я зрозумів, чому Франція так швидко програла колонії і зазнала поразки в долині Чорної річки. Хоч би й не було поразки під Дьєн Б'єн Фу, вона все одно втратила б країну рано чи пізно, бо програла її в серцях пригнобленого народу. Передача всієї влади кровопивцю Део Ван Ланові, а крім того ще й надання йому таких небувалих привілеїв, було помилкою, що свідчила про дивовижну сліпоту й брак політичного розуму. Невже володарі колонії не могли збагнути, що ненависть населення до Део Ван Лана означала ненависть до Франції?

А моральна сторона цієї справи? Ті, кому Франція не байдужа, можуть зрозуміти страшну трагедію жителів над Чорною річкою і цинізм центральних колоніальних властей в Ханої. Де ж тут Франція Мольєра, Вольтера, Віктора Гюго, Франція Пастера і Жоліо-Кюрі? Не було її над Чорною річкою. Тут вп'ялися своїми пазурами інші французи, і вони не мали нічого спільного із справжньою Францією, хоч і виступали від її імені.

СВЯТА КРОВОЖЕРЛИВА ПЕРЛІНА

На ніч мені було відведено чистеньку кімнатку в колишній резиденції французького командуючого. Щоб потрапити до спальні, треба було пройти через дві великі кімнати, де спали члени нашої експедиції. Таким чином, я був під надійною опікою, оточений чуйною вартою, міг спати безтурботно, як у бога за пазухою. І я спав.

Але вночі несподівано прокинувся. Від Чорної річки у відчинене вікно линув шум, наче зі скель спадала вода. Що це? Ввечері я не помітив ні водоспаду, не чув і шуму води. Довкола панувала мертвна тиша, тільки шалені тропічні цвіркуни. Очевидно, саме тому нічна акустика долини так посилювалася відгомін води. Надвечір мені показали страшне місце, де за наказом Део Ван Лана в річку зі скелі кидали його жертви; і я мимоволі зв'язав з цим загадковий шум. Звичайно, я зразу ж схаменувся: адже це дурниці, бо саме в тому місці, де кидали нещасних, річка була надзвичайно глибока і, хоча б яка швидка течія билася об скелі, вона не могла спричинити такий сильний гуркіт. Довелося відкласти розв'язання нічної загадки до ранку,— і я знову міцно заснув.

А вранці ми зробили нове відкриття: в Лаї Чау ніч тривала довше, ніж в інших місцях. Долину оточували високі гори, і сонце виповзало з-за них майже на годину пізніше, ніж деінде. Наче злі сили в резиденції Део хотіли довше затримати темряву. А втім, коли напрешті сонце зійшло і розігнало імлу, який же радісний день засяяв! Тільки зграйка ворон, чорних космополіток, пролетіла над узгір'ям, каркаючи так само голосно,

як і у нас. Натомість з'явилися на деревах і в кущах співучі птахи.

Щойно розвиднілося, я вибіг на терасу, щоб оглянути річку. Звичайно, знайшов причини! Тут-таки під нами, де звужена річка робила раптовий закрут навколо скелястого мису Део, потік перекочувався через каміння, що частково виглядало з води, і від цих бистрін походив нічний шум.

Здається, все ясно, та на цьому справа не кінчилася. Під час сніданку до нас завітав Лам Ксунг, голова адміністративного комітету в Лаї Чау, надзвичайно приємна, послужлива і розумна людина. Коли я ненароком згадав про нічний шум, Ксунг зробив лукаву міну й комічно стурбувався.

— Не дивно! — жваво заявив він.— Це дух Перліни стривожив вас уночі.

— Якої Перліни?

— Дух родини Део. Він колись сидів у цих скелях посередині річки й дуже надокучав людям.

— То хіба він є й тепер? — спитав я жартома.

— Мабуть, залишився, коли Део втекли, — посміхнувся Ксунг.

А втім, справа з Перліною не завжди була такою веселою.

Своєю Перліною родина Део називала скелю, яка ще донедавна стирчала з потоку на цьому гострому закруті Чорної річки. Течія, особливо поривчаста під час припливу, вдарялася об скелю з нестримною люттю перед тим, як скотитися назад у вир. Це було страшне місце для веслярів і плотарів; щороку, особливо дощової пори, тут гинуло багато човнів і плотів.

Дід Лана, Део Ван Сенг, звернув увагу на жах, який скеля вселяла людям, глибоко переконаним, що в кам'яній брилі сидить нечиста сила і вона є причиною нещасти. Сенг скористався з такої нагоди. Він підтверджив, що там і справді сидить злий дух; але він, Део Ван Сенг, з ним у близьких стосунках — і дух нищить тільки тих, хто недоброзичливий до родини Део і скупиться на жертвовні дари.

Його син, Део Ван Трі, ставши абсолютним володарем країни Сіп Сонг Ча Таї, довів значення скелі до демонічної могутності. Вона стала називатися Перліною й була місцем перебування сімейного духа, який прислу-

жував родині Део. А для того, щоб цей дух убивав лише поганих людей і оберігав добрих, Трі встановив обрядові свята на його честь, під час яких усе населення складало жертви духові й родині Део. Вслякі й плотарі, які за наказом володаря мусили часто пропливати повз цю скелю, ставали наче перед божим судом. Перлина наганяла такий панічний жах, що кожен, наближаючись до неї, мертвів і, якщо по відношенню до Део в нього совість була нечиста, він з переляку остаточно губився й розбивався об скелю. Культ Перліни неймовірно зміцнював страх і панічну повагу до Део.

Союз між скелею й родиною Део зміцнювався з кожним роком, і люди вже не сумнівалися, що Део завдячували своєю надприродною міцю й всевладдям страшній Перліні. Коли пожадливий Део Ван Лан дорвався до влади, він, певна річ, не занедбав культу скелі і в ім'я її духа вичавлював з людей численні пожертвування. Система насильства діяла справно до останньої хвилини, і тільки поява частин В'єтміну поклала цьому краю.

Але жителі Лаї Чау все ще не довіряли Перліні. Родина Део втекла, а скеля стирчала з річки, як погрозливий кулак упиря. Деякі боязкі навіть шепотіли про між себе, що розгніваний дух може вийти з скелі й убивати людей на землі. Та ненависть до всього, що зв'язано з Део, була сильніша, й одного дня люди підплівли до скелі, підклали міни й висадили її в повітря. На дрізки розсипалося знаряддя терору — і ця загибель нікому не зашкодила. Тепер тільки каміння трохи виступає з води, нагадуючи про давню лиху силу.

— А плоти не розбиваються? — спитав я.

— Ні! — відповів Ксунг. — Хоч скеля як була у воді, так і лишилася.

— Не розумію.

— Тротил висадив тільки надводну частину Перліни, а її основа, об яку, власне, розбивалися човни й плоти, лишилась у воді.

— І тепер люди не гинуть?

— Дуже рідко.

— Чим же це пояснити?

Ксунг повільно струсив попіл з цигарки. Очі його засвітилися лагідним блиском:

— Люди тепер не бояться. То жах штовхав їх на скелю...

Жорстокі Део втекли, і від людей одійшов страх, люди перестали боятися; це впадало в око на кожному кроці в Лаї Чау.

Був чудовий ранок, коли ми вперше вийшли на коротку екскурсію.

Місто, щоправда, було мляве, нерухоме; мабуть, воно ще не прийшло до пам'яті після страшної війни. А раніше, перед падінням колоніального режиму, тут було гучно. В місті стояли солдати чужоземного легіону й тубільних загонів. Приїздили китайські купці з великим вибором товарів. Процвітали картярські будинки й будинки розпусти.

Та одного чудового дня все це загинуло. Основи старого життя змела революція. Проросли нові пагони, і хоч вони ще слабі, але вже відомо: з здорового, міцного насіння зародилося нове життя. Люди перестали дивитися одне на одного вовком, відчули себе в єдиній великій сім'ї.

Наприкінці головної вулиці, що йшла паралельно до річки, стояв великий розкішний будинок з величезними, ніби портал, дверима, до яких вели широкі сходи. Коли ми наблизилися, на ганок випурхнули, наче хмара барвистих метеликів, діти з зошитами в руках. Це була школа.

— Школа,— пояснив Ксунг, який і досі супроводжував нас.— Раніше тут був картярський дім.

— Це єдина школа в Лаї Чау? — спитав я.

— Ні, їх три, а раніше була одна, і то виключно для дітей прихильників родини Део. Тепер тут дві початкові школи і одна трирічна. В них провадиться навчання мою таї, але водночас вивчають і в'єтнамську. Раніше школа була тільки в Лаї Чау, тепер у кожному великому селі навчаються і дорослі, й діти.

Революція робила своє. Над Чорною річкою вперше національні меншості, навіть із нечисленних племен, залучено до творчої діяльності. Те, що всі праґнули створити єдину братню сім'ю, яка сиділа б за одним столом,— не було пустим звуком. Чудовий вихор струсонув людей, вивітрюючи всяку затхлість. І в цьому було знамення часу.

Я з подивом дивився на голову адміністративного

комітету і слухав його теплі слова. Лам Ксунг був мудрим управителем свого району, повним благородного за-палу, далеким од будь-якого фанатизму. Його родина зазнала багато горя від Део Ван Лана, який ув'язнив його брата, вітчима, а дружину відібрав, щоб віддати комусь з своїх офіцерів. Незважаючи на це, Ксунг говорив про жорстокість Део без піни на губах.

Цього ранку Ксунг рано попрощався з нами: в місті відбувався триденний з'їзд членів В'єтнамського народного фронту, який об'єднував усі громадські організації. Це була благородна кузня, де виковувалося дружнє життя. На цих зборах однакову вагу мали голоси і гірських мисливців дао чи мео, і таї з долини річки Лаї.

ТАНЦІВНИЦІ В БАН МО

Долиною у верхів'ї річки Лаї ми їхали до села Бан Мо, за вісім кілометрів од Лаї Чау. Дорога вела вздовж річки, їй ми частенько бачили на ній водяні млини, крупорушки і — найчастіше — засіки з вершами на рибу.

— Бідолашні риби! — зітхнув я. — Стільки тут на них чатують, певно вже й останню повитягали...

Член адміністративного комітету Ту, який супроводжував нас, запевнив, що вєршів тут багато, але риби ще більше.

— Риби розмножується сила, — відповів Ту. — В наших річках поживи для неї безліч. Тому риба, не перебільшуєчи, росте, як свині у мео.

Він помітив по виразу моого обличчя, що я не певен цього, і додав:

— Кожна родина, яка має тут верші, виловлює стільки риби, що можна прохарчуватися день-два щотижня протягом цілого року.

Річка Нам Лаї була невелика, завширшки понад десять метрів і порівняно мілка, а засік виднілося незліченна кількість: отже, її «врожайність» здавалася ще більш незвичайною.

Згадалося, скільки риби я побачив кілька днів тому в Нам На, коли випадково глянув у річку: там просто кишило. Пізніше, в Камбоджі, я пересвідчився, що в річках і справді надзвичайно багато риби. Мабуть, в Індокитаї винятково сприятливі умови для такої плодю-

часті риби: тут було як у казці з скатертиною-самобранкою.

У долині Нам Лаї, завширшки приблизно в півкілометра, простяглися рисові поля, і чим більше ми під'їжджали до Бан Мо, тим більше людей працювало в полі. Це були переважно чоловіки, що трохи мене здивувало, бо скрізь на полях ми завжди бачили жінок. Я запитав Ту, і він пояснив, що жінки лишилися в селі, щоб прийняти нас як належить. А взагалі жінки в Бан Мо працьовитіші, ніж в інших місцях.

— Це таке зразкове село? — кивнув я головою.

— Зразкове,— відповів не вагаючись Ту і показав нам кількох таї, які пересаджували молоду рисову розсаду. — Те, що ви бачите, є нашою великою перемогою!

Я не розумів, про що йдеться, і тільки пізніше у селі мені пояснили тріумф прогресу: село, пориваючи з віковичною традицією, вирішило два рази на рік сіяти рис і двічі збирати врожай.

— З Бан Мо Део Ван Лан набирає танцівниць до свого балету,— розповідав нам Ту.

— Ті самі танцюватимуть і сьогодні? — з цікавістю спитав я.

— Е, де там! То нова молодь, післявоєнна.

До Бан Мо, де налічувалося хат п'ятдесят, ми в'їхали у піднесеному настрої. Жителі села, святково вдягнені, чекали нас на головному шляху або біля своїх хат. Жінки були вбрані у чорні шовкові пальта, що сягали кісточок, а на шиї висіли оздоби — срібні нитки і пряжки. На грудях у кожній біліли дві вузькі, короткі смужки, пришиті вертикально. Літні жінки були здебільшого худорляві, вилицовуватими обличчями і одягом схожі на китаянок.

Молодіці й дівчата були менш схожі на китаянок. Вони, як завжди під час урочистих свят таї, вбралися в білі вузенькі ліфи з срібними пряжками і чорні довгі спідниці. Молодь не примусила довго чекати і, як тільки ми вийшли з газика, почала танцювати.

Це були звичайні традиційні танці таї: танці кошиків, віял, капелюшків, дзвіночків. Дванадцять дівчат під акомпанемент мандоліни виконували плавні рухи плечима, тримаючи в руках якусь річ, символ даного танцю. Всі вони ритмічно вигинали тіло й, наче звиваючись, рухалися то сюди, то туди, а часом, м'яко при-

сідаючи, майже ставали навколішки. Можливо, в цих фігурах танцю вони відображали якісь процеси своєї щоденної праці, але це важко було розпізнати. Їхні танці не були для мене новиною, бо такі ж я бачив у Туан Гіао при світлі багаття і чув ті самі привітні співи.

Але тут я був надзвичайно вражений. Мене захопив, розчулив цей танець. Там, у Туан Гіао, дівчата рухалися тільки для того, щоб рухатися. Ці, наче справжні маленькі артистки, захоплювали своєю нечуваною граціозністю й ніжністю. Вони причаровували. Я пригадав здавна поширене у цих краях повір'я, ніби танцівниці божественного походження, спеціально створені Індрою, богом стародавніх індусів.

У танці дівчат начебто й не було спільніх рухів, скоріше це було якесь безладдя рухів. Кожна з дванадцяти по черзі, на свій кшталт, виконувала певні сцени, але здавалося, що вона робила це надзвичайно досконало, тільки їй одній властивими рухами. І разом з тим рухи всіх танцівниць зливалися в одну фантастичну гармонію. Чудове видовище! Це був найвищий ступінь, на який міг піднестися народний ансамбль, справді аматорський. Це пояснювалося споконвічною традицією й виразною іскоркою хисту кожній танцівниці.

Після перших, уже цілком зрілих танцівниць, яким було по вісімнадцять років, виступило друге коло також з дванадцяти дівчаток, віком від одинадцяти до тринаадцяти років. І ці, молодші, теж непогано танцювали, зважаючи на їхній вік.

Я був зворушений і, не приховуючи цього, вголос висловив своє захоплення. Мої щирі похвали викликали серед жителів села велику радість і створили в усіх добрий настрій. Ту пояснив, що в Бан Мо здавна народжувалися найкращі танцівниці, і тут краще, ніж деінде, збереглися стародавні танці. А нова влада всіляко підтримує й оновлює культурну спадщину народу.

— Все, що ви мені досі показували, то лише частина давніх чудових танців. А де, власне, найкрасивіший і найприємніший танець? Куди ви його поділи? — ушипливо запитав я.

— Який танець?

— Адже донедавна всі виступи танцівниць починалися танцем пляшок і келехів, які дівчата тримали на голові. Танцівниці кокетливим співом вітали гостя, а

потім щедро частували його горілкою з цих пляшок. Чи було таке?

— Було! — визнав Ту з невиразною гримасою людини, яку спіймали на гарячому.

— І тільки після цього першого сердечного танцю вітання, — вів далі я, — починалися інші: капелюшків, віял, дзвіночків тощо...

— Невже ви, товариш, були тут перед війною? — спитав Ту здивовано.

— Hi! Я тут уперше.

— Тоді звідки ви знаєте про це?

— Знаю з французьких книжок, авторів яких ви пригощали, мабуть, саме так! — випалив я і обернув усе на жарт, щоб не збивати з пантелику моїх друзів. — А тепер скажіть мені серйозно, чи й справді танець пляшок уже не існує?

Запала мовчанка.

— Можливо, тут уже кинули пити горілку, — відгукнувся Тунг, але не можна було зрозуміти, чи він говорить це серйозно, — і тому танець пляшок зник...

— Hi, — заперечив Ту. — Танець пляшок існує й тепер, і танцівниці могли б похвалитися своїм умінням, тільки...

— Тільки що? — спитав я, зацікавлений.

— Жителі Бан Мо не хотіли показувати гостеві, що в них і досі є таке пияцьке вітання...

— Що запаху горілки вони уникають, як дідька лісого, і вже взагалі не п'ють? — узагальнив я.

— Щось подібне до цього, — визнав Ту, комічно зачопиливши губи. — В усікому разі, вони вирішили вітати дорогого гостя інакше, сучасніше, гідніше.

Я засміявся, і всі навколо теж посміхнулися.

Під час перерви, коли танцівниці і їхні приятельки розсипалися по дорогах села, як білі квіти, нас запросили на чай до К'єна — поважної персони на селі. Господар мав невелику хату. Нас частували на просторій веранді. Ми сиділи на низеньких стільчиках з м'якого очертуту, не вищих ніж дві долоні. На відповідно низькому столику стояли атрибути гостинності: гіантський термос з чаєм, кошички з апельсинами, безліч різних чашок і подарунки для мене — маленька дитяча пірога, барвистий кошичок і зшитий із шмаття м'яч для гри, що називалася кон.

Веранду обсипали люди. Були там танцівниці, літні жінки і, певна річ, найповажніші чоловіки села, не кажучи вже про дітлахів, які обсліли всі щілини. Виявилося, що це своєрідні урочисті збори таї на мою честь. Бо коли ми почали істи апельсини і пити чай, насолоджуючись його ароматом квіток магнолії, господар К'єн взяв слово і виголосив, як кажуть, зразкову промову: він говорив про те, що я приїхав до Лаї Чау дуже до речі — незабаром відбудеться з'їзд членів Народного фронту, а тепер обговорюються жнива і укладаються плани на майбутній сезон; і про те, що раніше таких сердечних зустрічей з закордонними гостями у В'єтнамі взагалі ніколи не було; і що, на жаль, ці гости так рідко добираються до Лаї Чау, отже, всі дуже раді, що гість із Польщі, який пише книжки, завітав до цього заокуточка, за що вони дякують в'єтнамському і польському урядам. Жителі Бан Мо переказують полякам сердечне вітання, а гостеві урочисто обіцяють, що працюватимуть ще краще, старанніше, дбайливіше для збільшення врожаїв і для блага народної республіки.

Тунг швидко перекладав мені слова промовця, вдаряючи в такт по великому дзвону. Я хотів так само гідно відповісти К'єну, але раптом прибігла середніх років жінка й завела страшенно одноманітну мелодію, сповнену протяжних звуків, імпровізовану на мою честь:

Приїхав ти, гостю, до нашого села,
незалежно від того, що вже пізно.
Якщо ти приїхав до нас річкою,
то, мабуть, привіз тебе човен.
Якщо ти обрав сухопутний шлях,
то, очевидно, ішов залізницею.
А якщо повітрям, то, безумовно, літаком.
Тим часом із столиці автономної провінції
ти добраєшся до нас автомобілем
і, хоч дорога погана, зрештою, дістався.
Отак сходяться всі народи.
У нас немає красивих квітів,
тому прийми хоч непоказні дарунки:
бажаємо тобі погоди і здоров'я,
а найбільше — здійснення всіх твоїх бажань.

Це було зворушливо, просто й приемно. Вона співала, а таї стверджували її слова протяжним, мелодійним і дедалі міцнішим стогнанням, що (я вже тепер знов) не передає сумні почуття.

Коли жінка замовкла і Тунг усе переклав на французьку мову, таї дивилися на мене ѹ чекали відповіді. На противагу хоровому стогнанню я взяв зовсім інший тон, жартівливий. Весело посміхнувшись співачці, ніби дякуючи їй, похитав головою і гукнув Тунгові:

— Ні, ні, ні, ні! Не все, що вона співала, відповідає дійсності!

Тунг втупив у мене перелякані очі й сказав приглушеним голосом:

— Чи треба їм це перекладати? Мабуть, не слід!

— Перекладайте, друже мій, перекладайте їм сміливо! Вона казала, що в них немає красивих квітів, а це не відповідає дійсності. Їхні квіти — це, власне, танцівниці!

Через Тунга я виклав таї свої думки про великі можливості танцівниць з Бан Мо, про те, що їх треба відшліфувати, як шерехаті діаманти. І тоді вони заслуговуватимуть на те, щоб вийти з цих тісних долин і засяяти десь у великому світі. Може, в Ханої, але чому б не досягти ще більшого?

Розсилаючи влучні й нèвинні, як мені тоді здавалося, компліменти, я й не гадав, що присутні сприймуть їх з таким зворушенням. Це було, наче олія для вогню, як необережне порушення найприхованішої, я б сказав, — небезпечної туги. У таї запалали очі, несподівана хвиля раптом зірвала з них буденну загату. А один з таї, батько танцівниці, хотів, мабуть, похвалитися своїми знаннями з географії й почав голосно виливати свій запал:

— Так, нехай вони славлять в світі наші народні танці! Нехай їдуть до Ханоя. Нехай їдуть до Пекіна, Москви, Варшави, Праги, Берліна і Белграда, до Лондона і Нью-Йорка...

Дружньо і тактовно я стягнув його з хмар на зéмлю й заспокоїв. Приглушуючи полум'я, необережно роздумухане, я запевнив чоловіка, що шлях до слави не такий вже легкий, що перед тим танцівниць чекає праця над собою, важка, наполеглива, копітка праця...

Праця — знайоме, звичне гасло, і всі швидко повернулися до нормального стану. А найбільше на коніку праці любив гарçювати Қъен, і тому він знову взяв слово і знову почав говорити про зусилля й видатні досягнення села. А тих зусиль ще потрібно буде — ого-го!

Це не жарт — перемогти старий закон, який живе тут з давніх-давен, і запровадити новий: два рази на рік вирошувати рис. Скільки було келкування, скільки опору! Говорили про спеку і про образу родинних духів, питали, де взяти час на багатотижневі розваги? Однак спробу зроблено. Коли півтора року тому вперше невеличке рисове поле дало два щедрі врожай протягом року і господарі його зібрали великий врожай — злосливим недовірам втерли носа, ім стало ніяково. Бан Мо здобуло право пишатися. З цього часу інші села пішли за його прикладом і також мали успіхи.

А дівчата з Бан Мо? Це —невичерпне джерело слави для села, вони не лише танцівниці, а й передовики праці. Раніше молоді дівчата не дуже любили працювати, будь-яку важку роботу в полі виконували тільки чоловіки. Тепер інакше! Гасло рівноправності знайшло ґрунт, хоч і тут вороги мало на голову не ставали, аби перещодити прогресу.

Коли, залишивши гостинного К'єна, ми пішли прогулятися селом, всюди роїлися білі капитани і чорні спідниці, всюди нас вітали душевні посмішки. Бажання потанцовувати не пройшло, і, де тільки сходилася молодь, одразу ж починалися танці. Дівчата бралися за руки і приспівуючи танцювали в одному колі. Бан Мо було цього дня куточком щасливих людей.

Біля однієї хати ми зустрілися з надзвичайно вродливою дівчиною. Я помітив її ще у натовпі, і тоді мене вразили риси її обличчя: вони були європейовані. Очевидно, це дочка француза і таї. Тунг теж помітив дівчину, і ми весело заговорили з нею.

Звичайно, в розмові ми не торкалися її походження, бо це було надто делікатне питання. Вона розповіла нам, як танцівниці захопилися можливістю дальншого удосконалення своєї майстерності. Під час жартівливих балачок я дав дівчині баночку пахучого крему. Танцівниця мала гарні, великі, замріяні очі і прекрасний овал обличчя. Коли вона, засоромлено дякуючи мені, зашарпилася, я вирішив, що це, мабуть, найвродливіша дівчина в Бан Мо.

Ми мали відвідати ще одну гостинну хату. Але як тільки жителі села довідалися про мій інтерес до лісових звірів, кілька таї провели нас на вершину узгір'я і показали пастку на тигра. На маленькій галівині серед

густих заростей стояла клітка, збита з міцних палиць, з отвором, що автоматично закривався. Принаду — ко-зеня або теля — садовили за маленьку перегородку все-редині клітки так, щоб тигр, почувши мекання, заскочив усередину, але принаду розірвати не міг. Тепер пастка була порожньою.

— Мабуть, сьогодні ввечері посадите принаду? — спитав я мисливця, що супроводжував нас.

— Сьогодні ні,— відповів той.— Вже кілька тижнів у нашій стороні не було жодного тигра. Коли він з'явиться, ми посадимо принаду.

— А як же ви довідаєтесь, що він з'явився?

— О, тигр,— це великий пан! — Таї кумедно закопив губи. — Він залишає сліди, вночі стогне, часом його бачать люди...

Я довідався, що пастку збудовано три роки тому і відтоді спіймано одинадцять тигрів. Отже, клітка існувала ще за часів колонії. Я покрутів носом і пирхнув з удаваним незадоволенням:

— Погано, що не спіймали дванадцятого тигра!

— Дванадцятого? — мисливець трохи очманів та й друзі мої не могли збегнути, що я маю на увазі.

— Ну, ясно, дванадцятого тигра: Део Ван Лана!

Мисливець ані на хвилину не втратив певності.

— Спіймав би, їй-бо, спіймав би,— заявив він цілком поважно,— тільки дівчата мене підвели.

— Дівчата? — тепер уже він задав мені головоломку.

— Ну, ясно, дівчата: жодна не хотіла, щоб замкнули її як принаду.

Оце жартівник! Бліскавично відплатив мені тією ж монетою.

Час було повернатися до Лаї Чау. З жителями Бан Мо я прощався, як із давніми, сердечними друзями. Напроцуд легко зав'язалися між нами людські почуття. Це було радісне і творче село. А чарівність дівчат-танцівниць назавжди лишиться у мене в душі.

Наш газик повільно рушив.

Край села, за хатами, біля дороги лежав камінь, метрів два заввишки. На ньому сиділа дівчина. Коли ми наблизились, я впізнав її. Це була танцівниця з замріяними очима, що марила про далекий світ.

Коли ми проїжджали повз неї, великі очі дівчини не

відриваючись дивилися нам услід чи то з жалем, чи з благанням.

Отак від Бан Мо почалися чудові дні близьких і далеких екскурсій навколо Лаї Чау. Настав період нових переживань, нових фантастичних вражень від того дивного світу.

ДИКІ БАНАНИ, ЩО ЗАСПОКОЮЮТЬ НЕРВИ

Ми їхали втрьох на конях: переді мною Данг — мео, за мною — Мао Ван Хон — таї.

Після двогодинної їзди в густому тумані ми раптом опинилися на сонці. Від разючого контрасту аж очі засліпило.

Як у фантастичних міжпланетних повістях, ми в'їжджали у світ інших понять, інших звичаїв, іншого способу життя, ніж там, унизу. Це була піднебесна батьківщина племені мео, хоч куди не кинь оком — людей ані сліду.

Перед нами був напрочуд красивий гірський краєвид.

Приємно було дихати холодним і чистим, наче кришталь, повітрям, блукати поглядом по далеких схилах та лісистих ущелинах. Данг повернувся до мене і навіть посміхнувся, що з ним траплялося дуже рідко.

— Моя країна! — вигукнув він весело, радіючи, як дитина, з того, що вже не дихатиме випарами паркої долини.

Це була весела екскурсія в гори. Десять там на схилі, що називався Та Чуонг, помер якийсь родич Данга, і ми вирушили на похорон. Третій товариш, Мао Ван Хон, був таї, але ми взяли його з собою тому, що він друг Данга.

Ми їхали плоскогір'ям, вкритим дуже рідким лісом і досить високою травою, яку тут називали слонячою. Зненацька легке шарудіння й швидкий рух у заростях привернули нашу увагу. По червоно-бронзовій шкірі ми відзначали мундчака. Переляканий олень описав перед нами півколо і став за кущем, кроків за вісімдесят од нас.

Данг, що був найближче до звіра, скинув руцницю, але, побачивши, що то мундчак, опустив її.

Дванадцять дівчат виконували плавні рухи. До стор. 121.

Веселість молоді на хвилинку змінила хід гри. До стор. 145.

— Стріляйте! Чому не стріляєте! — шепнув я. Сам я зброї не мав. Поведінка Данга була дивною. Він за-перечливо похитав головою і стежив за мундчаком з не-прихованою тривогою.

Раптом за нами загримів постріл. Це вистрелив Хон. У кущах залунав приглушений крик. Хвилину було чути тріск гілля, потім запала тиша.

— Лежить! — сказав я і здивовано глянув на Дан-га.— Чому ж ви не стріляли?

Мео заклопотано посміхнувся.

— У нас є повір'я,— відповів він несміливо.

— Невже не можна стріляти в мундчака? — не йняв я віри.

— Не те! — лагідно заперечив Данг.— У нас вва-жається поганою прикметою, якщо почуеш пойнятій жахом крик мундчака. Тому я й не хотів стріляти, щоб він не крикнув...

— А все-таки поранений звір відізвався!

— Так, але це був його смертельний голос. Це не береться до уваги...

Хон зареготав і ущипливо кинув:

— Я знаю краще, чому він не стріляв!

Мео глянув спідлоба на Хона і з іронією промовив:

— Люди з країни п'явок все знають краще...

Лісові п'явки траплялися тільки в долинах, де жи-ли таї.

— Я знаю,— вів далі непохитний таї,— чому він не стріляв. Бо не хотів, щоб його пукавка стала посміхो-вищем. На такій відстані напевно б промазав.

У мео була кремінна рушниця, яку зробили ковалі його племені, а у таї гвинтівка, здобута у солдатів іно-земного легіону.

— Під час війни,— заявив мео спокійно,— я вбив з неї трьох зрадників...

— Але, мабуть, зблизька, за кілька кроків...— за-сміявся Хон.

Спокійний Данг промовчав, ніби не почув ущипли-вих слів товариша, і на цьому закінчилися дружні кеп-кування, до яких я вже звик.

Юнаки були товаришами по зброй. Вони подружили в лавах армії В'єтнаму під час останньої війни, хоч і належали до різних народностей.

Мундчака випотрошили. Хон поклав його на свого

коня, і ми рушили далі. Близько полудня звернули на стежку, якою, мабуть, мало хто ходив, місцями вона губилася на скелястому ґрунті. Ми опинилися над та-кою безоднею, що мене охопив жах. Мео заспокоїв, запевняючи, що його коні йдуть впевнено, до того ж вони мудріші за людину, тому радив спокійно за-плющити очі й цілком покластися на коня. Легко радити!

Стежка зникла над безоднею, залишилися тільки де-не-де невеликі вибоїни стрімкої стіни, на які кінь, ти-хенько стогнучи, обережно ступав. Часом мені здавало-ся, що мій кінь взагалі не стоїть на землі, а висить у повітрі над прірвою. Я не бачив, куди він ступає, а пере-хиллятися не наважувався. Під кінець цієї пекельної переправи мої нерви не витримали,— здавалося, що безодня тягне до себе. Тільки нелюдським зусиллям волі я поборов це несамовите враження.

Незабаром, за струмочком, ми зробили коротку зу-пинку. Я витяг з в'юків пляшку спирту, привезеного ще з Польщі, і нашвидку зробив кварту горілки. Ніколи вона не здавалася мені такою доброю, як тепер. Потім, ніби здурівши, я поліз до в'юків, набрав в обидві жмені цукру, мабуть, половину наших запасів,— і влаштував бенкет трьом коням. Для них це було справжнє свято, добре тварини аж іржали від насолоди!

Це маленькі коники, але такі сильні й витривалі, що проходили по горах сто кілометрів без відпочинку. На превеликий жаль, вони були для таї, а не такому дов-галю, як я. Отож, сидячи на своєму румачку, я скидався на Дон Кіхота, бо ногами торкався матері-землі, а час від часу навіть і вітчима-каменю. Але після дияволь-ської переправи я вже не бурчав про невідповідність кінських і моїх ніг і тільки пестив любовним поглядом кошлатий загривок моого друга.

Після перевалу ми з'їхали на кількасот метрів униз, в розлогу безлюдну долину. Тут ми знову опинилися в тропічному кліматі: стало парко, душно; долину вкри-вали буйні джунглі, повні барвистих великих метеликів. У джунглях аж кишіло від усіх істот, цвірінчало, свистіло, плюскотіло. А коли над нами з'явилися чудові кольорові птахи, що належали до родини пітта, червоні, як полум'я, і яскраво-голубі, до того зовсім не боючись нас,— я зрозумів, що це справжній рай для природо-

знавця, де людина своїм хижацтвом ще не заплямувала первісної природи.

Я спитав Данга, чому люди досі не оселилися тут.

— Таї поблизу немає,— пояснив мео,— а для нас тут надто тепло. Крім того, тут з давніх-давен водяться пантери, яких важко знищити. Наші кажуть, що це злі демони... Ми не любимо цього лісу.

— А нам пантери не загрожують?

— Ні,— відповів юнак, прикусивши нижню губу,— сьогодні вранці, перед тим, як ми мали вирушати в дорогу, я кинув чарівні роги, і для нашої екскурсії всі ознаки були добрими. Пантери не зустрінуться...

Ми їхали заростями, ледве помітною стежкою, один за одним. Данг, як звичайно, попереду, Хон — позаду. Данг пильно дивився довкола, кидаючи погляди в гущину і, очевидно, добре прикмети турботливо підкріплював своїм гострим зором.

Раптом він зробив рукою знак, щоб ми зупинилися і замовкли. Коли я простежив за його поглядом, то побачив на деревах кілька великих птахів.Хоч я чув про них, але живих бачив уперше. Я оставів від такої дивини. На могутніх дзьобах, подібних до дзьобів американських туканів, росла інша дивина: великий ріг, начебто птахи мали два дзьоби. Це були рогодзьоби.

Серце у мене закалатало, коли я побачив ці опудала. Ледве дихаючи, я жер очима птахів. Усі п'ять чи шість сиділи на одній гілці на певній відстані одно від одного. Здавалося, природа зле пожартувала над ними, бо яку ж користь міг принести птахам цей абсурдний нарост на дзьобі?

Але ще смішнішою була поведінка птахів. Сидячи на гілці, вони час від часу з гідністю оглядали себе, поважно кивали дзьобами й відгукувалися одне до одного приглушеним белькотінням, подібним до кумкання жаб. Рогодзьоби були схожі на достойних професорів, які обмірковували надзвичайно важливі проблеми.

Зайняті собою, вони не помічали нас.

Данг обережно повернувся до мене й шепнув:

— Скажіть, ви вмієте вимірювати на око відстань?

— Чи вмію вимірювати відстань? — здивувався я.—

Звичайно, вмію.

— Ви бачите отого птаха, що сидить найближче?

— Бачу.

— Чи був мундчак од нас далі, ніж той птах?

— Мабуть, ні. А ви хочете стріляти в нього, Данг?

Мео пропустив запитання повз вуха. Він піdnis свою рушницю, прицілився, тримаючи зброю подалі від обличчя,— рушниці людей мео мають маленьку рукоятку, як у пістолетів, отже, їх не прикладають до плеча,— і вистрелив.

Рогодзьоб тріпочучи впав на землю в густу поросль. Злякані птахи спурхнули, але, бачачи конання одного з своїх, не втекли, а з страшеним вереском почав стрибати над нами з гілки на гілку. Своїм голосним обуренням вони наповнили весь ліс. Можна було перестріляти їх усіх.

Мео зліз на землю і попрямував шукати убитого рогодзьоба. Він приніс його і мовчки показав мені, що куля прошила птаха навиліт. Потім, не дивлячись на Хона, зарядив рушницю, прив'язав до сідла здобич і сів на коня. Ми поїхали далі, але ще довго до нас долинали крики рогодзьобів.

Сонце стояло ще високо в небі, а тут, унизу, була дивна сутінь, сповнена невловимої погрози. Нерви, мабуть, ще не прохололи від переляку над безоднею; пуша, там, де вона була найгустішою і найтемнішою, здавалася мені небезпечною пастикою. Сто чортів, де ж моя звичайна витримка! В душі я соромився самого себе, а втім, ніби під чарами, потай шастав очима поміж кущів, чи не побачу де пантери. Зачарована, лиха пуша!

Та не скрізь вона була густа й похмура. Де-не-де дерева рідшли, менше товпилися, і більше падало світла. Тоді розповзалися ворожі тіні, а де сонце доходило до землі, там виднілися чудові яскраво-зелені султані диких бананів. Банани приносили блаженне заспокоєння. Вони були символом безпеки. Більше того, вони були великими ненажерами. Тільки в цих несамовитих джунглях я помітив, як жадібно банани пили сонце; іхнє гігантське листя давало їм можливість всмоктувати більше проміння. Мало на землі рослин, які так пристрасно тішаться погодою, так захоплюються блакиттю неба. Я зрозумів, чому скрізь на світі я любив їх, наче братів. Нас поєднували спільні пристрасті.

ТРОС БІЛЯ ВОГНИЩА

Без пригод ми залишили парку долину й знову опинилися на схилах. Вони були вкриті лісом, але ця рослинність дещо відрізнялася від тієї, яка красувалася в низинах. Чим вище в гори — тим менш вона буйна. Ми проїхали лісом, багатим на величезні деревовидні папороті, а потім просувалися полонинами й скелями. Час від часу з'являлися скромні маленькі поля кукурудзи на місцях спаленого лісу — перші ознаки близьких поселень мео. Але ні людей, ні їхніх хат не було видно. На височинах повітря стало значно холодніше. Данг почував себе так добре, що почав мугикати щось під ніс.

— Данг! — звернувся я до нього.— Люди в долинах казали, що у вас дві дружини. Це правда?

Мео перестав мугикати й обернувся.

— Правда! — відповів він охоче.— У нас всі мають по дві дружини. Такий звичай.

— Справді! — пожававішав я.— Це дуже дивно. Адже ви не берете дружин з інших країн та навіть з інших племен.

— Ніколи!

— Отже, я не розумію, як це виходить. Кожен дорослий мео має дві дружини. Хіба ж у вас жінок удвічі більше, ніж чоловіків?

— Так, це дивно,— відповів Данг, на хвилину задумавшись. — У нас більше жінок.

І він почав пояснювати. Насамперед, у мео народжувалося більше дівчаток, це був незаперечний факт. На приклад, Данг мав дві дочки і сина, у його молодшого брата були самі дочки, так було і в інших родинах. Крім того, суворі умови життя на гірських висотах, виснажувальна примусова праця в недавньому минулому, часті бої за незалежність — усе це було причиною більшої смертності чоловіків. Тому,— закінчив Данг,— чоловікі здебільшого мають у нас по дві дружини, жінок вистачає для всіх...

Я нічим не дав зрозуміти моєму милому товаришеві, що його пояснення не дуже переконали мене. Але, безумовно, чоловіки тут помирали швидше. Досвідчені люди запевняли мене, що причиною фізичного виснаження чоловіків було захоплення опіумом, який вживали виключно чоловіки.

Двоеженство мео — особливий звичай.

Перший шлюб складається тоді, коли дівчині близько двадцяти років, а хлопцеві близько десяти. Як і на всьому Сході, родичі хлопчика дають кошти на весілля й виплачують батькам нареченої викуп, здебільшого — невеликий. Після чого молоде подружжя створює власну домівку. Протягом кількох років вони живуть як брат і сестра, аж поки хлопець не змужніє.

Найважливішим і притому почесним обов'язком жінки є виховання з хлопчика-чоловіка справжнього мужчини. Отже, родичі хлопця, приглядаючи йому дружину, шукають не красивого обличчя, а насамперед моральних якостей і навіть педагогічних здібностей. Тому перші дружини не відзначаються красою і в розквіті своєї молодості не знають справжнього почуття, як інші дівчата. Зате вони горді, — і всі мео з повагою визнають це! — коли зроблять з шибеника чоловіка. Обов'язки, які в інших народів і племен виконують батьки, тут свідомо беруть на себе перші дружини. Мені здається, що вражаюча добропорядність мео, — а саме, безмежна чесність, зворушлива прямолінійність думок, неперевершена мужність — наслідок цієї виняткової школи, єдиної у своєму роді.

Ту розповідав мені, що колись у горах він побачив молоду жінку, яка працювала у полі з малям на спині. Коли у неї спитали, скільки років її дитині, та пояснила, що це не її дитина, а брат чоловіка.

— А де ж чоловік? — спитали.

— Чоловік лишився дома! — відповіла жінка. — Він ще малій, не вміє працювати. То ж я сама працюю і забираю з собою діверя, бо чоловік нездатний няньчити його...

Коли чоловікові минало років двадцять і він був у розквіті сил, глибоке почуття, особливе шанування до дружини, яка передчасно старіла від важкої праці, лишалося. А втім, незважаючи на свою прив'язаність, він починав поглядати на дівчат. Дружина дивилася на залицяння чоловіка крізь пальці. Так вимагав звичай мео. Правда, жінка може і не погодитися на другий шлюб чоловіка, але таке трапляється рідко: вона не хотіла дістати прізвиська ревнивої баби. А якщо в неї ще й немає сина, то погоджується без заперечень; адже син — це вершина мрій і запорука щастя. Отже, моло-

дий чоловік цього разу з власної волі бере собі дружину, звичайно, молодшу від себе, як це буває взагалі в світі.

З цього часу всі троє живуть не лише під одним дахом, а й сплять на одному ложі. Мені казали, що такі подружжя щасливі, що в них панує дружба, згода і немає суперечок. Старша жінка розуміє, що чоловік має до другої жінки інші почуття і не проявляє ревнощів, якщо чоловік справедливо розподіляє прихильності.

Коли сонце сковалося за гори — так само, як в Лай Чау, на годину раніше, ніж у долині,— ми зупинилися на ночівлю недалеко від маленького гаю, на галявині, порослій високою травою. Поблизу дзюркотів струмок, і невелика печера у близькій скелі обіцяла захист від нічного холоду. Отже, ми мали під рукою все, що треба було — воду, паливо, харч для коней і непоганий притулок. Одразу кожен уявився до роботи. Мені довелося подбати про ночівлю.

При свіtlі кишенського ліхтарика я заглянув в усі куточки й щіlinи печери, але нічого підо зрілого — ні змій, ні скорпіонів не знайшов. Тоді наносив гілок, прикрив їх ковдрами, і королівські ложа були готові. Поки ще було видно, носив з лісу сухий хмиз для вогнища, Данг порався біля коней, путаючи їм передні ноги, а Хон готував вечерю.

За чверть години я з відстані кількох десятків кроків глянув на наш табір і страшенно здивувався. Переді мною була наче класична картина дикого Заходу. Полум'я вогнища стріляло вгору, і з його хиткого світла то виринали, то знову ховалися приємні табірні аксесуари: двоє лісових мандрівників, рушниці, окорок на рожні, кінські крупи в напівтемряві, розкидані на землі сідла і в'юки, гострий виступ скелі, фантастична гілка небаченого дерева і спокусливий запах печени.

Дуже смачною була дичина, яку ми заїдали жменями нашвидку розігрітого рису, взятого ще з долин. Печена була така, що пальчики оближеш. Я ум'яв, мабуть, кілограмів зо два, а мої товариші їли ще краще. Це був незабутній бенкет, який урочисто проходив у мовчанні, бо кожен був зайнятий тільки собою.

Після цієї важкої роботи, ми, втомлені, зручно вмостилися біля вогнища і, пускаючи клуби диму з цигарок, поринули у приємні мрії.

— Данг! — промовив я.— Залицяння молоді — така ж важлива річ у мео, як і у таї?

Данг і Хон — колишні солдати, мали ширші погляди, ніж багато інших їхніх земляків, і з ними можна було порушувати найінтимніші питання.

— Важлива річ! — стверджив Данг.— Зрештою завтра ви самі це побачите!

— Як це відбувається? Що в залицяннях найважливіше?

— Флейта.

Мені відразу стало сумно. Я згадав жалісне квіління флейтиста в Гуані, та Данг, помітивши моє розчарування, захитав головою.

— Флейта — важлива річ! — переконував мене лагідно мео.

Він почав докладно пояснювати, що перші кроки в зближенні двох молодих мео,— це справа великого такту і деликатності, не так, як у інших народів. Хлопець такий несміливий, що навіть не наважується заговорити з дівчиною, а от музичний інструмент допомагає йому освідчитись у своїх почуттях. Для цього є різні флейти, але найкраща — маленька, з очерету, коротша за долоню, з вібруючим усередині шматочком міді. Така флейта дає найрізноманітніші звуки, і кожен звук — це вислів мовою кохання. Все можна сказати цими звуками, які тихої ночі лунають за кілька кілометрів. Дівчина з сусідньої гори чує їх, добре знає, що це для неї, і розуміє кожен звук.

Але простіше порозумітися за допомогою свисту. Хлопець зриває з дерева цупке листя і починає висвистувати на ньому ім'я коханої, і коли дівчина прихильна до нього, то так само відповідає йому з своєї гори. Здебільшого тільки після такого вступу молоді зустрічаються.

Якщо до одружження далеко, то закоханим не можна зустрічатися в хатах родичів або поблизу них: сімейні духи страшенно образилися б за таке зухвалство. Отже, молоді тікають увечері в поле, де стоїть сторожка на високих палях, і там наспівують собі любовних пісеньок.

Коли хлопець надумає одружитися, то засилає сватів до дівчини. Батьки зустрічають сватів перед своєю хатою, а потім частують, але головне полягає в тому, де

саме частують сватів. Якщо на подвір'ї, то це — відмова, якщо в хаті — згода.

З розлученням справа нелегка, його дають тільки на бажання жінки, а не чоловіка, бо той завжди може взяти собі другу дружину. Коли ж дружина хоче залишити чоловіка і зв'язати своє життя з іншим, перший дає розлучення, але другий мусить повернути йому всі витрати, яких чоловік зазнав під час спільногого життя. Доки перший чоловік не одержить все належне, діти, що народилися від другого шлюбу, стають власністю першого чоловіка і назавжди входять до складу його родини.

Хон слухав розповідь Данга з такою ж цікавістю, як і я, потім приніс з в'юків змелену каву і поставив на багаття кофейник з водою.

— Данг, ваш шлюб щасливий? — спитав я.

— Дуже щасливий.

Данг був винятком серед своїх земляків, бо так склалося, що він одружився вперше у двадцять два роки. Його дружина була на рік молодша. Вони любили і люблять одне одного, але на п'ятий чи шостий рік спільногого життя, коли народилася друга дочка, відносини між ними почали псуватися. Дружина, бачачи його тугу, сама порушила питання про другу жінку. Він був відносно заможний і легко знайшов дівчину, далеку родичку першої жінки. Тепер вони жили всі троє у великій згоді. Молода дружина подарувала йому сина, якому вже вісім років.

— А сцен ревнощів не буває в сім'ї? — спитав я.

Не буває. Жінки подружили, між ними ще не було жодної сварки. Молодша спокійна, лагідна, а старшу Данг оточує такою увагою і пошаною, що їй бракує хіба що пташиного молока.

— Не знаю, —звірювався Данг,—чи усвідомлюєте ви собі, які чутливі й вразливі наші жінки. З ними треба поводитися чуйно, як з тендітними квітками, обережно...

Я вже дещо чув про надмірну чутливість чоловіків мео. Безмежно, по-дитячому довіряли вони всім зустрічним, навіть незнайомим, вірили їм на слово. Але найменша нечесність, недодержання обіцянки негайно руйнували віру і раз назавжди відштовхували мео від цих людей. Як я вже згадував, мео — це зразок безприкладної порядності.

— Наші жінки! — задумливо мовив Данг, і його очі ніби затуманилися.— Мій молодший брат теж мав двох дружин, чесних жінок. Єдиний раз він підвищив голос на старшу дружину в якісь безглуздій дріб'язковій справі. Тільки на хвилю втратив самовладання і... вона отруїлася.

На небі засвітилися зірки, повіяло прохолодою, і тим приємніше було сидіти біля вогню. На щастя, запасів палива було доскочку.

— У лісовій долині ви, Данг, згадували про чарівні роги,— сказав я.— Чи маєте ви їх при собі?

Обличчя мео враз набрало шанобливого виразу:

— Так.

Він витяг їх з торби і подав мені.

— Тільки прошу, не впустіть на землю!

Це були два конічні шматки буйволячого рога завдовшки сантиметрів п'ятнадцять, складені разом. Щоб здобути їх, треба відтяти кінчик рога, потім розрізати навпіл уздовж осі конуса. Такі дві половини мали з одного боку плоску поверхню, а з другого були закруглені. Коли їх тримати в руках, то це звичайні шматки рога. А от якщо кинути на землю, вони враз набувають чарівної сили і, залежно від того, як упадуть, притягують доброго або злого духа і тим самим подають добре чи погані прикмети.

— І ви вірите в це?

Данг таємниче посміхнувся:

— Ті роги я успадкував од предків. Мій батько вірив у них, вірив у них і дід. А зрештою,— мео подивився на мене хитро,— скажіть самі, хіба напала на вас пантера, коли ми проїжджали через пушу в теплій долині?

— Ні.

— От бачите! Роги завжди провіщають правильно.

— А якби вони зараз упали, тоді що?

— Ой, тоді б чарівні сили почали діяти так само, як мотор в автомобілі, коли натиснути стартер! — пояснив Данг, гордий з вдалого порівняння, і швидко відібрав у мене роги, щоб, бува, нічого не трапилося.

Друг Данга неспокійно крутився біля багаття. Ми весь вечір розмовляли тільки про звичаї мео, Данг був у центрі уваги, і це страшенно непокоїло таї. Хон заздрив другові. Кінець кінцем він не витримав і зауважив, що

у таї також є цікаві шлюбні звичаї: наприклад, «роблення зятя».

— Знаю, знаю! — сказав я.

Тоді Хон назвав хан куонг — любовний конкурс.

— Еге-гей! Теж знаю! Бачив його! — я мусив трохи вгамувати запал хлопця.

Хон, значно молодший од Данга — він не мав ще й тридцяти років — був до смішного честолюбний. Він страшенно розпалився. Його завжди приємне обличчя комічно нахмурилося, коли він намагався пригадати цікаві події, щоб здивувати й засліпити нас. Раптом погляд хлопця зупинився на печері, і він радісно вигукнув:

— А що ви знаєте про наші гроти кохання?

— Небагато, — призвався я. — Майже нічого. А ви їх знаєте?

— Чи знаю я? — очі його заблищають. — Адже я сам брав участь в обряді у гроті кохання.

— І було там щось цікаве?

— Ще б пак! — Хон обхопив обома руками голову, його очі світилися від задоволення.

Мені здавалося, що ми були трохи напідпитку, тому у нас виник веселій, задерикуватий настрій.

— Справжній брехун! — підбурював я Хона начебто серйозно і тому дивився на нього недовірливо. — Бреше, аж пил іде!

— Клянуся, присягаюся! Я був там! — запевняв нас Хон.

Я знов, що між Чорною і Червоною річками, отже, паралельно до нашого шляху Хоа Бін — Сонля — Лаї Чау громадилися найбільші в цих краях страшенно за-плутані гори, а серед них траплялися неприступні долини. Вони були майже недосяжні для зовнішніх впливів. Там у білих таї зберігалися повір'я і звичаї — можна сміливо сказати — тисячолітньої давності. Існував ще культ духа землі, найстаршого і найвищого божества на Далекому Сході. Це був батько і начальник інших духов. Під його владою були всі творчі можливості, і сидів він у печерах, які славилися своїми чудовими якостями. У гротах, присвячених плодючості і поширенню життя, таї провадили обряди збільшення врожаїв і щастя для людей.

Великої слави набула печера Сам Ле поблизу Нгіа

Ло. Щороку в березні чи в квітні певного дня сюди з багатьох сіл сходиться молодь на так зване Свято весни. Це були або знайомі між собою хлопці та дівчата, або ті, що прагнули тут, у святому гроті, знайти обранця чи обраницю свого серця.

Сиділи вони у тому гроті іноді протягом дня і ночі. Залишали його просвітленими, виходили, тримаючись за руки, переконані, що знайшли своє щастя. Люди так вірили у надприродну міць гроту, що блаженство їхніх сердець тривало досить довго, а якщо життя припиняло це щастя, то молодь не втрачала надії: наступне Свято весни знову запрошуvalо на богообоязливу урочистість.

— А тепер,— запитав я,— люди ще ходять до грота кохання?

— Я чув, що вже ні,— відповів Хон.

Ми слухали розповідь таї з великим хвилюванням.

Тим часом Данг почав готоватися курити опіум. Він вийняв з в'юків лульки, завдовжки дві третини ліктя, з округлим маленьким отвором, і запалив біля себе оливкову лампочку. Потім ліг на бік. То, очевидно, була класична поза для даного ритуалу. Після цього мео вмочив тоненьку гілку в густу темно-бронзову рідину, яку він зберігав у невеличкій пляшечці, і припалив її над полум'ям. Коли опіум на кінці гілки почав тихенько шкварчати й виділяти голубуватий димок, Данг прикладав кінець гілки до лульки і втягнув дим.

— Ви курили опіум? — спитав мене мео.

— Ні.

— Шкода. Жінки й опіум це, мабуть, найбільша насолода! — проголосив він сентенційно.

— Але мені казали, що той, хто надто любить опіум, той менш здатний кохати жінок.

— Хто надто любить опіум, так, це правда! Але — що таке «надто»? В усякому разі у нас всі чоловіки курять опіум, і це вважається ознакою мужності так само, як гра на флейті. Куріння опіуму,— запалювався далі добрий Данг,— лікує хворих майже від усіх хвороб, а здоровим збільшує сили і повертає молодість. Чого ж бажати ще? Адже третьої можливості немає!.. Спробуйте разок!

Данг знову припалив собі краплинку опіуму й затягнувся. Коли він випустив дим, я відчув нудотний, неприємний запах.

— Що? — добродушно здивувався мео, побачивши вираз моого обличчя.— Не подобається?

— Як смажене лайно буйвола з холерою! — зауважив я.

— Доберете смаку тільки тоді, коли закурите самі! — спокусливо запевняв Данг.

— Гаразд! Приготуйте для мене люльку! — попросив я.

Данг подав мені люльку. Я втягнув дим. Звичайно, я сподіався негайно ж побачити чарівні видіння, але, до біса, не сподіався того, що відразу настало: смак і запах були такі огидні, що я не витримав. Це була третя можливість, якої не передбачав Данг: здоровя людина закурила і стала хворою.

Було вже пізно, доводилося думати про сон. Данг і Хон вирішили по черзі пильнувати коло багаття.

Мені як гостеві дозволили спати безперервно. І тільки-но я впав на постіль, як одразу заснув.

На світанку мене розбудив дивний гомін. У напівсні мені здалося, що навколо мене зібралася вся Азія і настирливо когось лає. Отямившись, я впізнав голос Данга, а коли підвів голову, то побачив його біля вогню. Мео в'ойовниче вимахував рушницею у напрямі лісу і туди ж таки надсилив прокльони.

Хон, що лежав поруч, теж проокинувся.

— Бійтесь бога, Данг, що там скоїлося? — заволав я.

Мео підвівся й глянув у напрямі нашої печери, затуляючи очі від світла вогнища.

— Ця паршива свиня! — буркнув він, розлютований.— Немає ані крихти сорому!..

Я підскочив з постелі:

— Яка свinya?

— Пантера! Зазіхала на наших коней, така погань! Така підла шахрайка!

— Що ж тут дивного? Чому шахрайка?

— Як це «чому»?

Данг обурився, що я не розумію цього, але швидко прохолонув від запалу, такого невластивого його вдачі.

— Чому шахрайка? — почав він спокійніше.— Адже роги вчора вранці ясно показали, що під час подорожі буде все гаразд, а вона не хоче на це зважати. Цій розпушниці захотілося конини!

— А що ви так довго вигукували, Данг? Адже це була справжня проповідь!

Мео вже цілком оволодів собою. Бліда посмішка задоволення пом'якшила риси його обличчя.

— Я мусив набалакатися з цією шельмою! — Його голос став лагіднішим.— Я так приголомшив її, що вона добре запам'ятала! Всіма чортами її обклав!

— І подіяло?

— А що, може, ні? Після цього вона пішла геть, наче у воді вимочена!

— Але, напевно, ваша рушиця і яскраве вогнище також зробили своє діло?

— Зробили, звичайно, зробили! В житті так завжди буває, що одне мусить допомагати другому! — філософствував він, кумедно скрививши обличчя.— Чари теж потребують деякої допомоги...

НОВИЙ РІК У МЕО

Цього ранку сніданок готував Данг, а Хон і я носили хмиз для багаття. Данг обіцяв, що за дві години ми дістанемося до маленького села Па Хам, де святкують Новий рік, і там наймояся досхочу. Тому він не радив зараз багато істи й запікав тільки п'ятнадцятифунтовий шматок мундчака, який ми, до речі, вмить ум'яли.

Потім осіdlали і нав'ючили коней, але перед тим як вирушити, Данг кинув на землю роги. Задоволений, він звернув нашу увагу на те, як вони впали: обидва однаково, плоско на поверхню дороги. Добра прикмета!

День видався чудовий. На небі ні хмаринки. Туман, крізь який ми пробивалися вчора вранці, лишився далеко позаду, немов в іншому світі. Він, як прикордонна стіна, відділяв нас від долин з іхнім своєрідним кліматом, людьми, племенами. Дивовижно прозоре повітря ніби вкривало гори якоюсь незвичайною оболонкою, і здавалося, що ми подорожуємо розлогими просторами чужої планети. Ми їхали узбіччями недалеко від вершин. Блакитне небо здавалося неприродно близьким.

Верхні частини гірських схилів і вершини були голі, а низовини й яри вкриті густою рослинністю. На лісових масивах ми незабаром побачили невеличкі поля, а на них кукурудзяну стерню. Це свідчило про те, що

близько люди. Потім проминули поля маків. Добування опіуму з маківок і годівля свиней становить головне заняття мео.

Село Па Хам не схоже на наші села. Хати тут стоять далеко одна від одної і розкидані по схилах на багато кілометрів навколо. Біля однієї хати ми помітили на товпі і повернули туди.

Новий рік! Це велике свято в усіх народів Далекого Сходу. У мео немає більшого свята, і тому Новий рік майже в кожній сім'ї відзначають від листопада до лютого, залежно від того, як і коли хто закінчить збирання врожаю. Коли ми приїхали, кукурудзу вже зібрали, а нову роботу ще не розпочинали, і ці два-три тижні перерви мео розважалися й банкетували.

Ми наблизилися до людей; впізнавши Данга, вони дуже зраділи. Ті, що були в хаті, виходили і вітали нас, вимахуючи руками, тримаючи їх долонями догори. На одному пагорбі молодь грала в м'яча, який був зшитий з різnobарвного шмаття. На жаль, я не міг ближче придивитися до цієї розваги, бо, тільки ми злізли з коней, нас гостинно запросили до хати.

Стара й занедбана хата здавалося ось-ось розвалиться: цього ранку тут зарізали величезного кабана і тепер прямо в хаті його ошпарювали окропом.

Господар посадив нас на долівці біля низького столу, на який поставили кілька величезних полумисків з різними стравами, а переді мною навіть фарфорову тарілку: полумиски і тарілки, безперечно, були символом заможності. Принесли рис, смажену печінку, варені легені, свинячу грудинку, багато зеленої городини й сире січене м'ясо — біфштекс по-татарськи. Ця страва не мала нічого спільногого з справжнім біфштексом, бо коли я поклав до рота трохи м'яса, то мій язик аж задерев'янів, так вона була наперчена. Я негайно прополоскав рот кукурудзяною горілкою, яку передбачливо приготували для мене в бамбуковому келеху, але виявилось, що хрін од редьки не солодший: горілка мала принаймні сімдесят градусів і диявольськи пекла у роті. Інші страви були, на щастя, кращими, а городина з кислуватим присмаком — просто чудова.

Коли ми вже попоїли, до хати наче бомба влетів сяючий хлопчиксько, щось радісно вигукуючи. Всі підвелися і з веселим гомоном вискочили на подвір'я, а

Данг значуще кивнув мені головою. Перед хатою весела компанія зупинилася і стала прислухатися: з сусідньої гори, де стояла хата іншого мео, виразно долинуло кувікання свині. Незважаючи на велику відстань, чути було добре, бо на нашому узгір'ї враз припинився будь-який рух. Усі нерухомо слухали небесні звуки, а потім веселість охопила всю юрбу. Люди сміялися, жартували, кидали дотепи; одним словом, вони раділи наступному бенкету у сусіда.

Мене дуже зацікавили розваги молоді, і я попросив Данга, щоб він пішов зі мною. Недалеко від хати маленькі шибеники крутили дзиги, так само, як роблять це їхні ровесники у нас. Я зауважив, що дзигу запускали двоє, один за одним. Данг пояснив мені, в чому полягає гра. Треба, щоб дзига другого гравця крутячись торкнулася й перевернула дзигу першого.

— Яку ж нагороду дістане переможець? — спитав я.

Мео на хвилинку задумався.

— Ніякої нагороди,— відповів він.— Мабуть, просто задоволення, насолоду од виграшу, і нічого більше...

Це була вражаюча риса дітлахів, і безкорислива пристрасть малюків якось своєрідно поєднувалася з незвичайними властивостями людей мео.

За двісті кроків юнаки й дівчата грали в м'яча. Ця гра так само, як і крутіння дзиги, належала виключно до новорічних розваг. Дівчата стояли навпроти хлопців на відстані двадцяти кроків. Хлопці були зодягнені звичайно: в темні короткі кантаники і широкі штані; в той час дівчата вбралися святково: їхні ліфи і довгі фартухи виблискували темно-синім атласом. Барвисті шарфи, пов'язані кілька разів навколо талії, підтримували ці фартухи. На голові у дівчат були різноманітні хустки або темні завої, кокетливо обв'язані світлими стрічками, а на шиї багато срібного намиста.

Гра в м'яча тривала від світанку до ночі безперервно протягом багатьох днів на тій же самій галевині. Сюди сходилася молодь не лише одного села, а й з навколошніх сіл. Це було дивне, дуже дивне залицяння.

Залицяння німе. Годинами хлопець і дівчина невтомно кидали один одному м'яча, не промовивши жодного слова і майже ніколи не змінюючи поважного, зосередженого виразу обличчя. Тільки іноді дівчина мугикала собі під ніс пісеньку, мов тихесеньке закляття. Це

були перші кроки зближення між молодими, відзначене у мео, як я вже казав, нечуваною несміливістю. Молодь уміє порозумітися за допомогою звуків флейти чи листя і в киданні м'яча вона теж має широкий словник ніжних звірень. Мовою м'ячів молодь може висловити все, що їй потрібно. Ніжні запитання й відповіді, освідчення в коханні і сцени ревнощів, зневагу, презирство чи сердечне зацікавлення,— все це можна виразити киданням м'яча.

Ми підійшли до гравців і придивлялися до них добру четверть години. Нічого особливого я не помітив. Більше того, я б сказав, що то був точний механізм машини, яка весь час оберталася в бездумному колі. Десятки, сотні разів те ж саме. Тільки два чи три рази мені пощастило помітити, як одна дівчина кинула м'яча іншому юнакові, але, коли той відкинув його, вона знову повернулася до свого партнера.

До нас підійшов Хон.

— Така ж гра,— сказав він,— є і в нас, і в усіх таї. Вона звуться кон.

Це правда — таї теж кидають м'яч, але в них це весела розвага з видачею фантів тому, хто не встигне схопити м'яча, тоді як у мео це було обрядом.

Я спитав Данга, чи можна й мені трохи погратися м'ячем. Почувши це, він щось сказав гравцям, а мені запропонував зайняти місце одного з юнаків. Його партнерка ні на хвилинку не завагалася, навіть не моргнула, вона почала кидати м'яч мені. Я вдало справлявся з ґрою. Та під час п'ятого кидка дівчина скерувала м'яч дещо вбік, де стояв інший гравець. Я налетів на хлопця і не впіймав м'яча, який, на мій сором, відскочив од землі. Я хутко зловив його і почав штурляти далі. Але під час п'ятого кидка сталося те саме, тільки м'яч пішов уже за моєю спиною, я знову наштовхнувся на гравця й промахнувся. Коли цей випадок повторився втретє, я визнав себе переможеним. Сміючись і жартома сварячись на дівчину пальцем, я покинув коло гравців. Веселість молоді на хвилинку змінила хід гри, але тільки на хвилинку; потім одразу ж обличчя згасли, рухи ввійшли до звичного ритму, і все пішло усталеним порядком. Усталеним з давніх-давен.

У житті мео виняткову роль, значно більшу, ніж у сусідніх племен, відігравали невидимі сили. З усіма

духами вони були запанібрата. Люди мео, на противагу китайцям, не визнавали ліків, незважаючи на те, що їхні ліси мали безліч лікарських рослин. Всі хвороби мео перемагали виключно за допомогою магічних заклинань чаклунів і силою духів. Як не дивно, а мео менш страждали від епідемій, ніж таї; зичливим духам, безумовно, полегшував завдання свіжий, холодний клімат піднебесної країни.

Я з подивом пересвідчився, що мео, такі залежні на кожному кроці від духів, власне, мало боялися їх. Боги не були для них такими страшними, як мстивий Іегова для єреїв чи кривавий Уїтцілопочтл для ацтеків. Можливо, вроджена добродушність і безстрашна вдача мео тримали духов у шорах, в межах певної пристойності.

Біля хати кілька чоловіків, літніх і молодих, стріляли з самострілів по цілі. Хоча мео виготовляли для себе рушниці-кремнівки і з часів війни ховали в своїх хатах не одну сучасну гвинтівку, але кожен з них мав також і самостріли. Зараз вони стріляли з самострілів середніх розмірів у маленький клаптик паперу і за тридцять кроків ніколи не промазували. Стріли з важкого твердого дерева обтесані, наче дротик, без вістря. Це — самостріли для птахів. Мене запевняли, що вони на відстані тридцяти кроків пробивали голуба навиліт. Всі гірські народи Далекого Сходу користувалися такими самострілами.

Близько першої години пополудні ми почали збиратися в дорогу. Гостинний господар і старшини, що прийшли з інших схилів, намагалися затримати нас, заневіняючи, що свинини й іншої їжі вистачить ще на багато днів, — але ми не піддалися спокусам, а Данг пояснив, що небіжчик в Та Чуонг нетерпляче жде.

— Небіжчик ще не смердить, почекає! — заспокоювали нас. — Отже, ви маєте час!

— Напевно, вже смердить! — ввічливо заперечував Данг, і вони кінець кінцем зважили, правда трохи засмучені й здивовані, що ми так легко відмовляємося від нагоди попоїсти досочку.

ДИВНИЙ ЗВИЧАЙ ПОХОВАННЯ

Поміж Па Хам і Та Чуонг три години їзди і шлях не дуже важкий. По дорозі ми кілька разів зустрічали людей мео, що прямували, як і ми, з одного свята на інше.

Я захоплювався своєрідним кокетуванням жінок. Вони носили широкі плісові дуже короткі спідниці, надзвичайно схожі на шотландські. На голих літках — обмотки. Під час ходи спідниці коливалися то праворуч, то ліворуч. То, певно, був останній крик їхньої моди, бо кожна жінка намагалася ходити так, щоб спідниця коливалася якнайбільше.

Сонце ще не сідало, коли ми приїхали в Та Чуонг. Хати розкидані по гірських схилах, далеченько одна від одної. Біля однієї хати ми побачили людей, і Данг пояснив, що саме там небіжчик.

— Це ваш близький родич? — спитав я.— А може, його вже поховали?

Данг сподівався, що його ще не поховали, хоча сьогодні минав четвертий день після смерті. Взагалі у мео останки не ховають, доки не з'їдуться всі родичі померлого, а Данг був його двоюрідним братом.

— Є ще одна причина не ховати надто швидко,— у примурженіх очах Данга заграла іронічна посмішка.— Блія Пхай був заможний, мав буйволів, коней, свиней. У таких випадках сім'я померлого не сміє скупитися на жертви, які потім поїдають жалісливі гості. Всі їдять, скільки влізе, п'ють до нестяями. І чим довше це триватиме, тим щасливішою буде душа померлого на тому світі. Похорон — це найдорожчий у нас обряд. Іноді приносять у жертву все майно небіжчика, а найближчі родичі виходять з поховань голими. Блія Пхай залишив багато добра, отже, поминки можуть тривати багато днів... Ні, не думаю, щоб його вже поховали.

— Померлий був літньою людиною?

— Приблизно мого віку. Він був наймолодший з братів і сестер і мав старшого брата, який живе й тепер.

— А хто після нього унаслідує майно?

— Його дві дружини й сини.

— Він не мав дочок?

— Мав, але дочки ніколи нічого не унаслідують.

— Невже? Це погано!

— Кажуть, що дівчата не потрібують майна, бо завжди дадуть собі раду в житті...

— Я чув, що коли помирає чоловік, то вдови стають дружинами його молодшого брата. Це правда, Данг?

— Правда, так здебільшого й буває, такий звичай. Вдовам приємно мати чоловіка, молодшого за небіжчика.

— А коли немає молодшого брата, тільки старший, який пережив його, як буває тоді?

— Вдови можуть піти за старшого брата, але не обов'язково. Якщо вони молоді, то легко знайдуть іншого чоловіка.

— А що буде з удовицями Блія Пхая?

— Не знаю. Одна — літня жінка, а друга значно молодша. Не має сумніву, старша піде до дівера, бо іншого чоловіка вона вже не лістане. А молодша? Це жінка гладка й повна життя, але... але вона напевно теж дістанеться діверові.

— Чому?

— Вона знайшла б не одного, — відповів він. — Та справа в тому, що вона вагітна. Вагітна від першого чоловіка, отже, її дитина належить сім'ї чоловіка. Якби з нею схотів одружитися чужий мео, то він насамперед мав повернути сім'ї померлого всі кошти, які витратив чоловік, коли вона була молодою, ну, і сплатити за дитину. Отже, я не певен, що зараз знайдеться такий щедрий любитель. А старший брат небіжчика нічого не платить за неї.

— Значить, вона переходить до нього.

— Можливо, але я не знаю, чи це вже вирішено. Йі все це не дуже до смаку.

— А що як підвернеться хтось молодший і заможний?

Данг зробив ухильтний жест рукою на ознаку того, що справа ще не розв'язана. Ми саме під'їхали до хати померлого.

Траур! Теж мені траур! Біля хати Блія Пхая товпилося кілька десятків чоловік у чудовому, я б сказав, піднесенному настрої. Веселі обличчя, уривки якихось смішних приспівок, сентиментальні звуки флейти, гучні ударі гонга, бадьорі голоси дівчат, виск дітей,— усе це зливалося в картину досить піднесенного настрою.

У порівнянні з цим святкування Нового року в Па Хам здавалося жалібним маршем.

— Данг, заради бога! — шепнув я, оставпілій. — Де ж небіжчик?

— У хаті.

— У хаті?! — вигукнув я, дивлячись на сяючих людей, які саме виходили з хати. — Данг, дідько б його вхопив, скажіть мені щиро: чого вони його так ненавиділи?

— Кого?

— Небіжчика!

— Навпаки, дуже його любили.

Я вхопився за голову. Мені більше нічого було зробити, як вибухнути сміхом. Це страшенно сподобалося жалісливим гостям, які, очевидно, були переконані, що я складаю таку шану померлому.

Мушу визнати, що, помітивши нас, веселе товариство дещо стихло. Люди вітали Данга дружніми вигуками, а Хона й мене — доброзичливими поглядами.

Серед мео, що виходили з хати, був старший брат небіжчика, А Че, голова роду. О бідна, молода вдова, «гладка й повна життя»! Я зрозумів, чому вона не поспішала стати дружиною дівера! А Че, на вигляд старіший за свій вік, мав змарніле обличчя й хоробливі кола під очима. Я запідозрив, що А Че зловживає опіумом. Але він не був кволій і рухався жваво, очевидно, підкріплений не одним ковтком життєдайного напою. Він привітав нас, урочисто склавши на грудях руки долонями догори, і дуже довго говорив. Чесний А Че мав час і витримку. Коли він, нарешті, закінчив, Данг повернувся до мене і, підморгнувши, переклав у п'яти словах півгодинну тираду:

— Каже, що ми його втішили.

— Скажіть йому, що ми прийшли вклонитися останкам, — мовив я.

— Добре.

Але що саме сказав йому Данг, лишилося таємницею, бо А Че знову заторохтів, як сорока. Мабуть, добру чверть години тривала його промова, і це, певно, були чудові слова, бо обличчя А Че і всіх мео були задоволені.

Потім нас запросили до хати. Коли очі звикли до темряви, я помітив, що біля стіни стоять людина, при-

в'язана шматтям до стовпа, ѹ тільки непокрита голова виступає з-під пов'язок. Біля протилежної стіни горіло вогнище, і в його виблисках, а також у свіtlі, що пробивалося знадвору крізь щілини в стінах, можна було роздивитися риси обличчя небіжчика.

Голова його була трохи склонена вперед, наче він дивився в землю перед собою. Напіврозплющені очі й рот справляли враження живої людини, яку для жарту прив'язали до стовпа,— враження тим більш обманливе, що в мерехтливому свіtlі вогнища очі й рот, здавалося, рухалися. На губах і навколо рота були рештки їжі, наче небіжчик не витерся після того, як попоїв.

Данг став перед останками і мовчки вклонився. Хон і я зробили те саме, після чого нас запросили до вогнища. Ми сіли на низеньких стільчиках і почали їсти. А Че й кілька інших мео посадили довкола навпочіпки і розпочали жваву розмову. Всі їли з appetитом і, здавалося, забули про небіжчика. Їжа була розкладена великими купами на листі диких бананів, що лежало поруч на долівці.

Я, на жаль, не міг їсти, як мої товарищі. Мене нудило. Данг одразу помітив це і запропонував випити горілки. Три мео скопилися з місць, наче ждали цього заклику: доброочесні хитруни досі не запрошували пити, бо хотіли зберегти видимість урочистої церемонії. Чарка міцного самогону — і настрій покращав. Посмілівшавши, я кинув визивний погляд на небіжчика і випив за нього другу чарку. Це сподобалося мео. Потім я відрізав мисливським ножем добрий шмат свинини і почав їсти. Так я наздогнав мео. Розпочався олімпійський банкет.

Ми їли й пили, сміялися і щось голосно розповідали, а знадвору приходили люди, ручкалися з нами, пили й ішли собі; підходили вітаючись якісь жінки, а ми все їли й пили. Ні, я вже нічого не брав. Я не хотів позбавляти себе здоров'я. Данг, що сидів поруч, наслідував мій приклад.

Як-то я назвав цей звичай поховання? Олімпійським банкетом? Справді, в настрої, який панував у хаті, було щось таке, що відривалося від землі і від земних справ. Приголомшивши гомін і свіdomість того, що ми розмовляли «під оком» померлого, створювали враження, ніби це все було дивним, фантастичним видінням, сонним ма-

ренням. Веселість моїх друзів була такою незвичною і разом з тим заразливою, що в цьому настрої будь-яка несамовитість здавалася правдоподібною, навіть воскресіння небіжчика й повернення його до життя.

Я штовхнув Данга і жартома сказав:

— Мені все-таки здається, що Блія Пхай оживе і прийде до нас.

— Тому,— Данг відповів цілком серйозно,— його так міцно прив'язали до стовпа, щоб він не міг ожити. Люди мею боятися недобрих демонів, ті хотіли б повернути померлому життя, а це принесло б нещастя людям..

— Тоді чому ж його не ховають?

— Люди хочуть переконати померлого, як хороше до нього ставляться.

— І тому вони такі веселі?

— Саме тому.

Я нічого не розумів. Уявлення, привезені з Європи, лопалися тут, як мильні бульки.

А Че насику підвісся. Він узяв шматок м'яса, рису і поплентався до небіжчика. Коли інші мею помітили це, вони раптом принишкли. А Че став перед померлим і промовив до нього розчуленим голосом:

— Блія Пхай, дорогий мій! — Данг одразу ж перекладав мені.— Ти завжди був любимий, але дещо впертий, визнай це! Отже, прошу тебе, братику мій, не опирайся принаймні тепер і їж з нами! Ну, братику, їж!..

А Че намагався втицьнути йому до рота м'ясо і рис.

— Ти що, не голодний, Пхай? — засмучено мовив А Че.— Вже багато днів ти нічого не їси. Невже ж ти не голодний? Ти ж бачив, скільки ми зарізали худоби на жертви, щоб тільки догодити тобі, а ти не хочеш з'їсти з нами навіть мізерного шматка. О Пхай!

Після цього вигуку А Че відвернувся й причвалав назад, до вогнища. Він сів і журно задивився на по-лум'я. Через хвилинку він звернувся до мео:

— Скажіть мені, друзі, що все це значить? Я не розумію! Чи він гнівається на мене?

Всі навпереді почали його запевняти, що цього не може бути, що Блія Пхай не гнівається, ні, ні, він не гнівається, та чого ж він має гніватися, якщо стільки жертв принесено на його честь... .

— Тоді скажіть, чому він такий упертий? — питав А Че, обводячи змученим поглядом присутніх.

— А може... — відізвався хтось непевно, — може... його вже... вже нема між нами?

— Що ти маєш на думці? — А Че пронизав того гострим поглядом.

— Може, нема його... між живими?

— Та невже?

Цим враженiem стогоном було розв'язано справу. Для якогось дивацького ритуалу цього було вже досить. За хвилину в хаті знову лунав сміх і веселий гомін.

Інколи хтось підводився і члено просив Блія Пхая взяти участь у пиятиці. Люди дедалі частіше почали поглядати на мене і потім висловили прохання, щоб і я попробував нагодувати померлого.

Я випив багато, але мені стало якось не по собі. Ач, куди мене загнали! Данг пояснював, що відмовити не можна.

— Чи мушу я при цьому щось говорити? — спітав я меланхолічно.

— Звичайно! Найкраще щось на вашій мові!

Я все ще вагався. Тоді мої сусіди почали мене підводити, і я мусив попрямувати до небіжчика з шматком м'яса і келехом горілки. Коли я рушив, запала такатиша, що було чути легке потріскування вогню в хаті, а знадвору — звуки кренга.

Що я повинен сказати? Можливо, продекламувати? Порожня голова шукала порятунку. Я зупинився й проголосив пронизливо:

Серце втомилося, груди прохололи,
Стиснулись уста, і очі закрились,
Ти ще на світі, але вже не для світу!
Що ж то за людина? Померлий.

Випаливши це, я приступив до церемонії. Сяк-так виконавши усе згідно з ритуалом, повернувся на своє місце і оставів. Усі дивилися на мене такими палаючими очима і з таким напруженням, ніби ждали від мене чогось незвичайного. Мені хотілося пирхнути, але не насмілився, бо в хаті все ще панувала урочиста тиша.

— Ви промовляли чудово! — зауважив Данг. — Чи це було якесь польське закляття?

— Щось подібне до цього. Дуже старе, воно існує майже півтора століття.

— Може, вплинуло?

- А як воно могло вплинути?
- Блія Пхай часом не ожив?
- Ні! Запевняю вас, що Блія Пхай помер сумлінно, раз і назавжди.

Коли Данг переклав це сенсаційне відкриття, присутні глибоко й голосно зітхнули, чи то з жахом, чи то з полегкістю — а можливо, і з тим, і з другим водночас.

Незабаром до хати ввійшло кілька чоловік з кренгами в руках. Кренг — це музичний інструмент, що складається з кількох сопілок різних розмірів, своєрідний губний органчик з дуже приемними, вібруючими звуками, подібними до органних тонів. Справжній чоловік мусив уміти грati на кренгу й виконувати один-единий танець, який знали мео. Його виконують з різних при водів виключно чоловіки. То ритуальний танець, що відганяє од душі небіжчика шкідливих духів.

Прийшли двоє танцюристів. Граючи на кренгу, вони виконували свій дивацький танець. Кожен танцюрист рухався незалежно від іншого і робив несподівані рухи, то швидкі, наче стрибок хижака, то повільні, немов чатував на когось. Танцюрист високо піднімав одну ногу, обертаючись на другій; потім схилявся до землі, немов замітав її кренгом, рвучко перестрибував з ноги на ногу, або переступав повільно, як черепаха. Він то присідав на почіпки, щоб стрибнути наперед, то завмирав на мить у русі і раптом блискавично перекручувався навколо своєї осі.

— Ми називаємо це дати стусана духові,— нахилив ся до мене Данг.

У цьому танці було щось чарівне, якась невимовна краса. Відчувалося суворе дихання стародавніх віків. Нічого подібного у інших народів немає. Тепер я вже не дивувався, що у мео ці танці виконували тільки чоловіки.

Це був безперечно танець ведмедя. Рухи танцюючих яскраво передавали невичерпну міць народу, його завязті бої й безустанну пильність. Особливо вражали раптові, швидкі повороти. На протязі чотирьох тисяч років мео охороняли свої садиби від різних напасників.

Звідки ж символ ведмедя? Це був не гімалайський ведмідь, що жив у в'єтнамсько-лаотянських горах. Танець був зв'язаний із ведмедем Півночі, володарем

сибірської тайги. Вивчаючи стародавні історичні пісні, яких і досі співають мео, етнографи висунули припущення, що перед тим як оселитися в китайському Хонані, своєму першому, відомому в історії місці поселення, мео жили десь на Півночі, в районі сибірської тайги й тундр. «Наші курені,— співалося в одній з їхніх популярних пісеньок,— здіймалися колись в краю, вкритому лісом, кригою і снігом. Шість місяців тривав там день і шість місяців — ніч. Дерева росли рідко й були низькі, люди теж були маленькими й загорталися у звірячі хутра...» Мені здається, що за достовірність такого припущення міг би також говорити й танець мео, на що етнографи досі мало звертали уваги. Ведмідь Півночі був натхнеником їхнього танцю і як звір втілював у собі могутністьдалекої природи, так само й танець мав переможний вплив на найважливіший обряд мео, обряд поховання.

Незабаром інші танцюристи заступили двох перших, а ті підійшли до нас, щоб випити й пойсти. Мої сусіди, які спочатку майже не звертали уваги на танці, почали підводитися, брали кренги і самі танцювали. Серед загальної метушні Данг, Хон і я вислизнули на свіже повітря.

День кінчався. На оголених вершинах доторяв рожевий відблиск, а яри потопали в мороку. Поблизу хати було чимало людей. Вони сиділи купками або лежали на землі. Всі, хто не дрімав, веселилися; звідусль долинав сміх і хихкання. Здебільшого це була молодь, яка позбігалася сюди навіть здалеку, бо саме тут були найкращі можливості позалицятися. Юнак виконував для дівчини імпровізовану пісеньку, а потім те саме робили дівчата. Але ніколи не співали всі разом. Під час нашої прогуллянки Данг прислухався до слів пісні і дуже розвеселився. Ці пісні були надто пікантні.

Коли хтось помре у нас, то всі почуття, зв'язані з цим горем — тягар смутку, розpac і відчуття осиротіння — падає на членів сім'ї небіжчика і його близьких. Померлий залишає по собі на землі біль, а сам зникає, перетворюючись на небуття. Навіть віруючі люди не уявляють собі, щоб душа померлого й далі мислила й почувала себе так, як було за життя, і вірять, що вона, позбувши ся тлінних пристрастей, розплівається в по-тойбічній країні, як їй призначено.

Зовсім інакше у мео. Душа померлого не втрачає життя, а й далі все свідомо відчуває, наче смерть була тільки переходом крізь якийсь невеличкий, хоч і фатальний поріг. Отже, душа уболіває, що мусить піти від людей, близьких її серцю, і бути самотньою в той час, коли її кревні й друзі лишаються на землі.

Перші дні після смерті душа блукає поблизу свого тіла, сповнена жаху й розpacу, розбита й безсила. Під час цього небезпечного блукання вона легко може стати здобиччю злих духів і перетворитися на тигра. Люди, що лишилися жити на землі, повинні допомогти душі уникнути цього. Як саме? Насамперед складаючи жертви їй і доброзичливим духам. Вони повинні виявляти ніжні почуття до душі померлого, веселитися, бо людська радість відганяє духів, а душі, яка бере пасивну участь у посмертному бенкеті, наче наказує забути про свою журбу. Ритуальний танець мео теж відганяє духів.

Пояснити цей обряд можна так: в той час як у нас при смерті вирішальне значення мають почуття живих, тут, у мео, на першому місці — вимислені відчуття померлого. Звідси й дивна поведінка людей по відношенню до небіжчика.

Ми зійшли з гори на кілька сот кроків і край лісу збудували собі за допомогою кількох підлітків просторий курінь. Данг не хотів ночувати в хаті мео, бо в них було брудно. З щирістю, гідною подиву, він жартома називав своїх земляків найбільшими замазурами в світі. Мео бояться води і тому рідко миються. Брудними були й їхні хати. Це, мабуть, єдина вада цього симпатичного племені. Правда, на схилах, де живуть мео, мало води, джерела, що вибивають з-під землі, містяться нижче їхніх садиб, в ярах, але, це, звичайно, аж ніяк не може їх виправдати.

Перед тим як заснути, я нагадав Дангу про справи молодшої вдови Блія Пхая: чи буде вона шукати іншого чоловіка?

— Ні,— відповів він,— як я й думав, вона залишиться при А Че. Якби не вагітність, усе було б інакше!..

Під ковдрами нам було тепло, але я спав погано. Вранці прокинувся з болем у голові і в шлунку. Вчорашній бенкет не пройшов для мене безслідно. Увесь день я ходив наче в тумані. А шкода! Розваги, бенкет і залияння тривали без перепочинку. Крім того, тут

співали старі пісеньки, повні спогадів про героїчні діла.

Пополудні небіжчика поховали. Церемоніймейстером був чаклун, один з учорашніх моїх співбесідників. Під його наглядом притягли колоду, видовбану зсередини за розмірами померлого. Небіжчика відв'язали від стовпа, втиснули в дупло колоди й забили дошками. Гомін на хвилинку вщух. Чаклун кілька разів ударив сокирою по труні, звертаючись до небіжчика урочистим голосом, чи не хотів би він все-таки чогось попоїсти і чи не має взагалі якогось бажання. Відповіді не було, тоді чаклун подав знак, і кілька мео понесли труну. Інші заграли на кренгах.

У процесії йшли тільки чоловіки. Жінки й діти стояли осторонь і дивилися без усякого смутку. Тільки двоє малюків, десятирічний хлопчик і молодша від нього дівчинка, не витримали і заплакали. Це були діти Блія Пхая. Молоді сердечка збунтувалися проти дисципліни церемоніалу й дали щирий вихід природним почуттям.

Процесія посувалася повільно, щоб могли встигнути танцюристи з кренгами. Їх було більше десяти; хто мав кренг, той брав участь в похоронній процесії. Вони танцювали навколо труни і кожен грав, що хотів, тому навколо стояла справжня какофонія. Зрозуміло, що крізь гамір, який раздирав вуха, до нас, живих, ніякий злий дух пробитися не міг. Труну благополучно винесли на пагорб за триста кроків од хати і тут без церемоній закопали. На могилу поклали гілки і каміння, щоб оберегти останки від лісових звірів, а поряд на всякий випадок заготовили трохи їжі.

Звуки кренгів не затихали і коли ми поверталися до хати. Тут зголоднілі мео розсілися біля кількох вогнищ. Мудрий і передбачливий шаман, до того ще й добрий базіка, перекладаючи голоси духів на людську мову, заявив, що треба принести в жертву ще одного буйвола.

Похоронний банкет тривав далі. Всі були в чудовому настрої, мали прекрасне самопочуття й висловлювали думку, що поховання пройшло добре. Блія Пхай мусить бути задоволеним. Його душа, яка незабаром з'єднається з духами предків, напевно оточить турботливою опікою сім'ю, що лишилася на землі. Щодо цього двох думок не було.

На другий день, попрощавшись з А Че і з приємною

компанією, ми рано-вранці осідлали коней і вирушили у зворотню путь в Долину. Але перш ніж рушити, Данг виконав уже знайому маленьку церемонію: він спітав свої чарівні роги, чи буде щасливою подорож, особливо під час переходу над тим фатальним урвищем. Потім кинув роги на землю. Вони обидва впали округлою поверхнею догори: погана прикмета. Злі духи чекали на нас.

Данг похнюпився, але не розгубився. Він схопив роги з землі й кинув їх в друге. Один ріг упав догори округлою стороною, другий — плоскою; знову недобрий знак. Данг гнівно прикусив губи і кинув утрете. Наслідок був такий самий, роги вперто пророкували погану подорож. А втім, не менш упертим був і Данг, він не здавався. На четвертий раз роги, нарешті, впали плоскими бокаами догори. У Данга відразу посвітлішало обличчя, і він тріумфально закричав:

— Добра прикмета!

Потім хитро і значуще посміхнувся і сховав роги в торбу.

У Долину ми повернулися благополучно, без будь-яких пригод.

ЗДІЙСНЕННЯ СЛІВ ГОРЬКОГО

З нашої бази в Лаї Чау ми виїжджали в близькі й віддалені околиці. Всюди я зустрічав нових людей, дізнавався про цікаві звичаї і повертався наше міле узгір'я з блокнотом, повним заміток. Нишпорили ми і в самому місті, перепливали пірогою на другий берег Чорної річки і видиралися на скелястий шпиль колишньої резиденції родини Део.

З кількох будинків, що належали Део, тільки в одному містилася метеорологічна станція. Решта були занедбані. Самі стіни лишилися тут від давньої розкоші.

Доброзичливий і інтелігентний голова адміністративного комітету Лам Ксунг був нашим опікуном у дальших поїздках; він знайомив мене і з людьми, і з проблемами, що мене цікавили. Люди племені са становили в цих краях, безумовно, одну з найцікавіших проблем, і ми вирішили поїхати в їхнє село Фъєнг Дат. На жаль, це село було розташоване приблизно кілометрів за п'ятдесят від Лаї Чау в гірській глушині, і дістатися до ньо-

го було нелегко. Тому ми з дня на день відкладали цю екскурсію.

Тим часом ми побували у найближчих закутках Долини, заїхали в Муонг Тонг, де стояла рота чи дві солдатів, а оскільки начальство в тих далеких од світу горах нудьгувало, то воно зраділо нашому візиту і з щирою сердечністю частувало нас чаєм. Коли ми, розмовляючи, пили ароматний напій, командир раптом попросив мене виступити перед солдатами. Це було наче грім з чистого неба. Я здивувався, але командир не жартував. Отже, без усякої підготовки, дещо сконфужений я став перед солдатами. Поруч, як завжди, був Тунг, що перекладав мою промову з французької на в'єтнамську мову.

Про що я мав говорити? Звичайно, про недавнє Дьєн Б'єн Фу, про радість і незабутнє враження, яке ця перемога справила на всіх людей доброї волі. Переборовши перше хвилювання, я промовляв дедалі сміливіше і, очевидно, краще, бо в міру того, як Тунг перекладав, я помітив серед солдатів пожавлення. Після мене виступив офіцер з доповіддю про міжнародне становище. Потім ми всі сформографувалися на подвір'ї й сердечно розпрощалися.

— Ми будемо довго пам'ятати цей день! — запевняв мене командир, міцно тиснучи руку, і посміхаючись додав, що йому хочеться наказати солдатам викупати мене в річці Нам Лаї, яка протікала поблизу.

— А це навіщо? — засміявся я.

— Кажуть люди, що хто раз викупався в Нам Лаї, незабаром повернеться...

Але обійшлося без купання, і ми поїхали, глибоко переçonані, що добре зробили, відвідавши цей віддалений куточок.

Щоб дістатися шляху, де стояв наш газик, треба було перейти Нам Лаї тимчасовим містком, зробленим з гнучких бамбукових дрюків. Розрахований він був на вагу тутешніх людей, що на третину легші за мене, отож уже по дорозі сюди, я побоювався, щоб цей місток не завалився. І тепер, на зворотному шляху, приятелі почали кепкувати, що місток мусить тріснути піді мною, і я за всіма правилами впаду у Нам Лаї.

Річка в тому місці була не дуже глибока, але у мене в кишенях лежали різні речі, серед них і блокнот, тому вимушеннє купання було ні до чого. Озброєний солідною

жердиною, я переходив місток обережно, крок за кро-ком, наче ведмідь-канатоходець. Запопадливий Тунг побіг з фотоапаратом на берег, щоб сфотографувати катастрофу, але його сподівання були марнimi. Йому пощастило схопити на плівку лише мiй перехiд та приятелiв, що потiшалися з мене. Мiж нами, звичайно, i Хунга з нерозлучним портфелем пiд пахвою.

А втiм, забава забавою, солдати солдатами, а справа племенi са дедалi бiльше не давала менi спокою. Я вiд-чував подих переламних змiн, виразний початок нової ери; оскiльки ми не могли виїжджати з Лаї Чау на довгий час, то я, де тiльки мiг, збирav усякi вiдомостi про життя цiєї народностi. Зрозумiло, Лам Ксунг подавав нам неоцiненну допомогу, i коли в мiстi з'являвся який-небудь тiямущий са, вiн одразу ж присилав його до нас iз перекладачем.

Таких са в лайчауському районi було близько тисячi. Картiна жахливих злиднiв i занепаду, яку я побiжно намалював пiсля першої зустрiї з цими людьми на дорозi мiж Туан Чау i Туан Гiао, пiдтверджувалася цiлком. Внаслiдок багатолiтньої залежностi вiд феодалiв таi плем'я са не тiльки голодувало, але насамперед духовно виродилося. Люди навiть перестали мрiяти про крачий побут. Вони отупiли, втратили здатнiсть гniватися, бунтувати. Їхня усмiшка i безтурботнiсть були скорiше згодою на поразку, нiж ознакoю радостi.

В найурожайнiшi роки люди са збирали кукурудзи не бiльше, як на вiсiм мiсяцiв, а решту року голодували, iли корiнцi, лiсовi ягоди або тяжко працювали у таi на правах невiльникiв, заробляючи лише на злиденний харч. Їхня покiрнiсть негативно позначалася на них же самих: са мали стiльки заборонених духами днiв, що тижнями нiчого не робили same тодi, коли треба було сiяти або рятувати жнива. З духами вони нiчого не могли вдiяти, як це чудово робили вправнi мео. Пере-мога нового ладу звiльнила са вiд панiв таi, але з-пiд владi огидних духiв вiзволити їх було важче.

Вони були такi бidni, що навiть не могли купити солi i добували її з попелу бамбука. Вогонь викрешували, ударяючи залiзом об камiнь. Знаряддя не мали майже нiякого, не знали жодного ремесла. Цi люди були вiдданi на ласку iнших племен. Са в усьому наслiдували сусiдiв, у найгiршому теж, як наприклад, у «роб-

ленні зятя». Феодально-колоніальний режим не тільки нічого не робив, щоб витягти са із занепаду, а навпаки, штовхав їх до загибелі, яка чатувала на них.

Визволення країни відразу змінило умови життя са. Народна влада енергійно і розумно поспішила їм на допомогу. Звичайно, за короткий час не можна прищепити любові до праці або послабити шкідливу віру в заборонені дні і в злих духів. Але негайно було полегшено їхню долю. Хазяїв таї зобов'язали як слід оплачувати працю са, а перед новим урожаєм купувати у них за готівку лісові продукти, зокрема бамбук. В адміністративному комітеті у Лаї Чау са мали свого постійного представника Нук Ба Сена, мого доброго знайомого, який пильнував, щоб не було зловживань або якоїсь кривди.

В час мого перебування над Чорною річкою більшість поселень са одержала необхідний сільськогосподарський реманент, а в деяких селищах вже багато місяців працювали таї-інструктори, навчаючи горян господарювати на землі. Са, до яких ще недавно ставилися з презирством, почали поволі відчувати себе громадянями країни.

У горах Сіп Сонг Че Таї клімат прохолодний. І, щоб забезпечити себе теплим одягом, народи, що тут жили — таї, мео, яо, — вирощували бавовник і займалися ткацтвом. Са теж вирощували бавовник, але не вміли його переробляти, тому приносили його до таї у Долину і вимінювали на готові тканини. Пограбовані, обдерті виходили вони після цієї комерції. Отже, для поліпшення життя слід було навчити са ткацтву. Але народна влада зіткнулася тут з несподіваними труднощами.

Ні за які скарби са не хотіли торкнутися хоча б пальцем ткацького верстата чи мотовила. Вони так боялися злих духів, що сама думка про ткацтво проймала їх панічним жахом. То була одна з найсуворіших заборон, нав'язаних їм надприродними силами.

Стародавня легенда так розповідає про цю заборону. Колись зухвала родина са навчилася від таї виготовляти пряжу. Одного разу вночі сім'я вийшла на подвір'я, щоб попрацювати, але на неї напав тигр, хоча горіло вогнище, й поранив жінку й дітей. Це був тигр-демон. З того часу са заприсяглися ніколи не ткати.

Цієї присяги вони додержувалися так вірно, що, коли прийшла народна влада і таї подали їм руку допомоги, са заявили, що вони готові зробити все, тільки не торкатися ткацького верстата. Люди не хотіли гинути в паші тигра, а коли зичливі інструктори посилено їх умовляли, чинили завзятий опір. Забобонні горяни почали підозрювати, що це замах на їхні найглибші вірування, а турботливість вчителів тлумачили по-своєму, вбачаючи в цьому підступне бажання кинути людей са на здобич злим духам і тиграм.

Тільки згодом на кожному кроці горяни, відчуваючи істотну допомогу народної влади, почали соромитися свого недовір'я до таї. А деякі, більш допитливі, частіше сходили в Долину і з радістю дізнавалися, що вони, недавні невільники, одержали привілеї, яких не мали інші. Їх звільнили від податків і примусових робіт.

Найдопитливіші са почали тепер дещо інакше думати про себе і своє плем'я. Це було щось подібне до зародку громадської думки. Несміливо народжувалося в них досі не знане, а саме — почуття власної гідності і сором за свою відсталість. Ці люди походили з села Фъенг Дат. Вагаючись, вони погодилися, щоб у їхніх хатах встановили ткацькі верстати.

Коли інші родини довідалися про таку богохульну зухвалість, то втекли в пуші, а деякі прокляли їх за те, що вони накликають на плем'я нещастя. Перше мотовило захурчало в Фъенг Дат — і нічого не трапилося. З третінням наблизалася дружина одного з сміливців до верстата, але грім не вдарив. Інша не хотіла бути боягузкою і доторкнулася до ткацького верстата. Тигр не вистрибнув з гущавини.

Са пригнали легковажних шаленців і почали ждати, коли спаде на них помста злих духів. А тим часом перший, виготовлений за допомогою інструктора шматок сукна пробуджував подив і тривогу — ніхто не на важувався надіти його на тіло. Сукно продали в Долині в державній крамниці за добрий казанець рису. Рис з'їли, і ніхто не отруївся.

Противники запевняли, що святотатців кара не міне, і якщо не їх самих, то дістане їхніх дітей, але вони вже не могли нічого вдіяти. З віддалених районів приходили до Фъенг Дат цікаві люди. Вони приглядалися до мотовила і верстата, обводили здивованим поглядом

сусідні хащі, чи не з'явиться тигр, і поверталися додому вражені. Отак ламке мотовило набирало непереборної сили тарана, що розбивав страшний мур і прокладав шлях першим променям світла до хат людей са.

«Людина — це звучить гордо!» — прекрасне гасло. У Лаї Чау, в глухих закутках, за горами, за лісами блато-городні й сміливі носії влади здійснювали слова Горького з таким розмахом і в такий спосіб, що навіть взяті вороги цього ладу змушені були ставитися з повагою до їхніх справ. Тут, на цьому краю світу, нові форми ставлення людини до людини добре приживались і повертали людську гідність затурканим дикунам, що були приречені на загибель. Дружня рука направляє їх до великого кола цивілізованих людей.

БЕНКЕТ ДЛЯ ТАЇ

До Фъенг Дат ми не поїхали: бракувало часу. Ми підрахували, що коли ґрунтовно ознайомитися з Лаосом і Камбоджею, то вже треба подумати і про повернення до Ханоя. Отже, ще кілька невеличких екскурсій по території країни — і настав день нашого від'їзду з Лаї Чау.

Напередодні від'їзду Дъен, керівник експедиції, вирішив влаштувати прощальну вечерю для танцівниць з Бан Мо і кількох представників лайчауського начальства. Мій доброчесний почет уже не боявся близькості молодих таї, і я не пізнавав своїх зразкових аскетів.

З Бан Мо прилетіли дівчата, зодягнені у білі ліфи з срібними пряжками і в чорні, довгі, вузькі спідниці. Вони здавалися чарівними пташенятами, жвавими, рухливими, чемними і таємничими. Двоє чи троє зазирнули на мить до нашої резиденції і враз зникли, як злякані синички. Інші з самого ранку розлетілися по місту, ожививши до того безлюдні й похмурі вулиці. Там, де сиділи заспані китайські торговці, засяяли проміння радості й ясних усмішок.

Коли близько полуночі ми з Дъеном і Тунгом поверталися з міста додому, то не повірили своїм очам, такі тут сталися зміни. Всі вікна, двері, колони, передпокій були уkvітчані листям диких бананів, наша резиденція перетворилася у веселій гай нарядних рослин.

— Що це за декорація? — гукнув я здивований.

Мої приятелі теж були вражені, але незабаром все з'ясувалося. Під час нашої подорожі я кілька разів говорив Тунгові про глибоке враження, яке справляють на мене дикі банани, і не приховував, що вони пробуджують у мене згадки про мої давні подорожі по інших країнах. Про це знову Тунг, знали й усі учасники нашої експедиції. Дійшло це й до вух мешканців Бан Мо. І вони вирішили зробити мені милу несподіванку й оздобили наш будинок дикими бананами.

Надзвичайна пам'ять!

По обіді в нашему будинку, наче у вулику, зароїлися танцівниці. Тераса резиденції з фантастично прекрасним видом на долину стала центром свята. Наче райдуга, засвітилася вона різними барвами, звідусіль чулося щебетання. Танцівниці, перезираючись, стали в ряди, гітарист торкнувся струн. Спочатку зазвучав якийсь напівурочистий спів, мабуть, на честь гостя. Потім ча-рівні танці, такі самі, як колись у Бан Мо. Після одного-двох танців — перерва. Дівчата розліталися, як русалки, сідали на балюстраді тераси, поправляли волосся чи блузки і задоволені, посміхаючись, тихесенько хихикали. Вони були надзвичайно щирі й безпосередні. Потім знову зривалися в танці.

Танцювали для мене і моїх в'єтнамських приятелів. Наш завтрашній від'їзд був єдиною причиною цих танців.

Після заходу сонця нас запросили до головної зали резиденції на бенкет. Це був уже не варварський бенкет мео біля вогнища. Стіл завдовжки десять чи більше метрів був накритий величезною білосніжною скатертиною. На столі стояли фарфорові тарілки, виблискували келишки й пляшки, лежали ножі й виделки, і на блюдах парували китайсько-в'єтнамсько-тайські страви. Це приготував наш головний кухар Нго Ван Кві і зробив усе дуже красиво. Стіни було прикрашено листям диких бананів, і ця малювнича оздоба теж підносила настрій.

Моїми сусідками за столом була літня таї і танцівниця. Вони не знали французької мови, але ми мило порозумілися усмішками, очима й жестами. Я помітив, що молодші більше налягали на їжу, а пити уникали, зате старші не боялися нічого. Обов'язком жінок було

прислужувати сусідам, і вони робили це тактовно, з натуральною привабливістю, без докучання.

Настрій у всіх був чудовий. Цьому сприяло й те, що не було офіціальних промов: ще на початку вечері ми одностайно вирішили відмовитися від них. Замість того під кінець вечері, коли подавали чай, каву і якісь вишукані солодощі, дехто вирішив здобути лаври співами. Раз у раз хтось підводився і починає співати. За винятком двох чи трьох більш-менш веселих пісень, усі були здебільшого сумні, які я добре знат. Як і раніше, це викликало в мене подив: адже ці люди, такі лагідні й веселі взагалі, відкриваючи рота для співу, перетворювалися на плаксіїв. Оце так! Мені від душі хотілося сміятися.

Співав і Дъєн. Це була скоріше мелодекламація пісеньки, популярної в північному В'єтнамі:

Своєму коханому я подарувала куртку.
Повернувшись додому, я обдурила батька й матір:
На мосту вітер зірвав її з мене.

Своєму коханому я подарувала обручку.
Повернувшись додому, я обдурила батька й матір:
На мосту впала вона у воду.

Своєму коханому я подарувала солом'яний бриль.
Повернувшись додому, я обдурила батька й матір:
На мосту вітер зірвав його з мене.

Гучні оплески нагородили керівника нашої експедиції. Я знат цю пісеньку і плескав найголосніше.

Раптом крізь загальний гомін до мене долинув вигук: балян! (поляк!). Голоси посилилися, і вже наче лавина вигуків долетіло до мене: балян, балян!

Я запитливо глянув на Тунга.

— Хочуть, щоб товариш теж щось заспівав! Польською мовою! — пояснив він.

От так халепа! Оце мене впіймали! Я присягався всіма святыми, що не маю голосу, що я тюхтій, який не вміє взяти жодної ноти, що колись один індієць у Південній Америці, почувши мій спів, подумав, що я хочу принести його в жертву, але всі аргументи, за які я хапався, наче потопаючий за соломинку, спадали як з гуся вода. Сконфужений і сполоханий, я мусив підвістись.

Бачачи, що мені не пощастило викрутитися, я вирішив заспівати щось жартівливе. Це здалося мені єдиним виходом з цієї ситуації. На щастя, я пригадав пісню, яку багато років тому мугикав мій батько. Це була страшенно сумна пісня.

Я задуднів кладовищенським голосінням:

Я без мети,
Ти без мети,
як отой із люльки дим.
Нас тільки двое,
двоє, та й годі,—
полетімо ж із ним...

Щоб пісня була смутнішою, я деякі слова, як «дим» і «з ним» протягував майже до безконечності. Не маючи ані слуху, ані голосу, я немилосердно фальшивив, але вирішивши, що тільки один раз козі смерть, надолужував мімікою і гучним голосом, що grimів, як ерихонська труба.

Я думав, що від моєї сумної пісні слухачі будуть вражені, але наслідки були цілком протилежні. Присутні сяяли від задоволення, а коли я скінчив, висловили свій захват вигуками і бурхливими оплесками. Спантенічений, я підозріливо дивився на сусідів, але ті були справді захоплені.

— Про що говорила пісня? — запитав мене Тунг крізь гомін.

— Про дим з люльки і про марність життя, — пояснив я.

— Ax, — відповів він задоволений, — у нас також є пісенька про люльку, дуже приємна, мелодійна, філософська...

Та ось у глибині залу пролунали ритмічні удари гонгів. У молоді, особливо у дівчат, запалали очі. Почулися заохочуючі голоси:

— Сюе! Сюе!

Це була назва популярного танцю, милого всім таї. Він полягав у тому, що танцюючі бралися за руки і, стаючи в коло, робили дрібні кроки вперед і назад, відповідно до такту, який вибивав гонг або бубон. При цьому коло повільно посувалося проти руху годинникової стрілки.

Так починалося сюе і цього разу. Кілька дівчат під-

велися з-за столу й утворили маленьке коло. За хвилину удари гонгів і танцювальні кроки щаче злилися в один міцний, невидимий вузол. До танцюючих підбігли троє чи четверо юнаків, які розширили коло. Ніхто не співав, чути було лише човгання ніг і удари гонгів, що звучали наче непереборний пульс самого життя.

Десь у світі вчені сушили собі голови над розщепленням атомного ядра, ракети вирушали в космічний простір, державні діячі надсилали один одному ноти, а тут молодь, танцюючи свій сюе, мало думала про далекі клопоти і подих смерті.

Удари гонгів і танцюючі полонили дедалі більше людей. Раз у раз якась дівчина або й якийсь старший за віком чоловік включався до сюе; молоді таї, що не брали участі в бенкеті, прибігали знадвору і збільшували коло. У всіх палали обличчя.

Я приглядався до танцюючих з сердечним зацікавленням. Мені розповідали, що сюе — найкращий посередник в інтимних почуттях. За умовним шифром юнак, тримаючи дівчину за руку, натискував пальцем багато разів на її долоню. Це означало ніжне запитання, і коли дівчина відповідала йому так само, то значить і вона прихильна до нього. Заінтересований, я кидав погляди на з'єднані в танці долоні, але так нічого і не побачив.

До мене раптом підійшли дві дівчина. Вони посміхалися розгублено й схвильовано. Одна з них — це та прекрасна танцівниця з замріяними очима, яка марила про великий світ і яку я в душі називав Русалкою, бо, коли вона сиділа на камені в Бан Мо, я порівняв її з скульптурою русалки в копенгагенському порту. Тепер дівчина наблизилася до мене разом з товарищкою і рухами рук запросила до танцю.

Я підвівся, і ми включилися в коло. Лівою рукою я тримав за руку Русалку, а правою — її подругу. Танець дуже легкий, треба було тільки добре вслухатися в ритм гонгів, а ноги вже рухалися самі. Так минуло кілька хвилин, і визнаю, що в монотонній гармонії звуків і кроків відчувалася особлива чарівність.

Час від часу я краєчком ока поглядав на Русалку, і тоді вона, завжди уважна, теж підводила на мене привітний погляд.

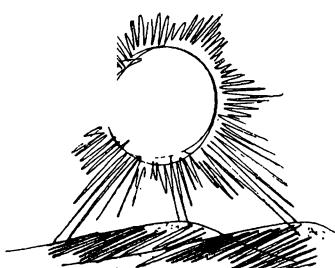
Близько одинадцятої ночі милі гості почали розходитися. Прощалися ми довго сердечними, братерськими

потисками рук. Люди виходили гомінливими групками або поодинці щасливі, збуджені і зникали в мороці. А мені здавалося, що разом з ними відривалися шматочки моого серця.

Після відходу всіх гостей в домі запала якась меланхолійна тиша. Приємно було дивитися на те, що лишилось, як пам'ять про цих чудових людей, на стеблинині і листя диких бананів. Вони звисали з стін у жахливому безладі або лежали по кутках, наче сама звихрена пушта вдерлася до нас у залу. Велике листя було пошарпане, але від його свіжої соковитої зелені йшла непереможна радість і бадьорість.

Раптом мені спало на думку, безумовно, банальне, але дуже слухнє порівняння племен і народів, з якими я познайомився в цих горах, з дикими бананами. Як і ті рослини, ці чудові люди були могутні, ставні, повні благородної простоти, цілком здорові і повні ще недозрілих плодів. Я був певен, що, облагороджені, ці дики банани обов'язково принесуть солодкі плоди.*

На другий день з першими променями сонця ми залишили гостинне Лаї Чау і вирушили у зворотну дорогу. Біля підніжжя нашого узгір'я лежала густа імла, вкриваючи білим кожухом долини. Перед тим як в'їхати у долину, я обернувся: позаду ще видно було наш будинок, який потопав у соковитій міцній зелені диких бананів.

З М И С Т

Дорогою білих метеликів	3
В'єтнамці	7
Найпрекрасніші жінки і найревнівші чоловіки	11
Ще один пережиток	15
Експедиція	20
Перша зустріч з таї	27
Пригоди на шляху	35
Дикий банан і пиятика	41
Хвилювання в Йен Чау	51
Буяння дивної поезії	60
Небувале геройство на дорогах	67
«Робити зятя»	70
Не тільки дороги бувають звивистими	74
Лікарня і «любовний конкурс»	82
Злідні й усмішки племені са	90
Стара мелодія, новий зміст	97
Нещасний Там	103
Пазури родини Део	110
Свята кровожерлiva Перлина	116
Танцівниці в Бан Мо	120
Дикий банан, що заспокоюють перви	128
Троє біля вогнища	133
Новий рік у мео	142
Дивний звичай поховання	147
Здійснення слів Горького	157
Бенкет для тай	162

Аркадий Фидлер
Дикие бананы
(На украинском языке)

Художне оформлення
P. Macaytova

Редактор *B. R. Лихогруд*
 Художній редактор *B. I. Пойда*
 Технічний редактор *H. K. Личак*
 Коректор *H. O. Ішина*

Здано на виробництво 26-VIII-1962 р. Підписано до друку 10-X-1962 р. Формат
 $84 \times 108 \frac{1}{2}$. Фіз. друк. арк. 5,25. Умовн. друк. арк. 8,61. Обл.-вид. арк. 8,96 +
 + 4 накидки. Тираж 30 000. Зам. № 535. Ціна 68 коп.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молода», Київ, Пушкінська, 28.

Львівська книжкова друкарня Головполіграфвидаву Міністерства культури
 УРСР, Львів, Пекарська, 11.

Ціна 68 коп.

„МОЛОДЬ”